

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184111

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—43—30-1-71—5,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **S294.592** Accession No. **P.G. S2294**
U65C

Author

Title **छान्दीयौपनिषत् . 1915**

This book should be returned on or before the date last marked below.

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ७९

नित्यानन्दकृतमिताक्षराव्याख्यासमेता

छान्दोग्योपनिषत् ।

वे० शा० रा० वैद्योपाह्वै रंगनाथशास्त्रिभिः संशोधिता ।

सा च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशिता ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३७

ख्रिस्ताब्दाः १९१५

(अस्याः सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं रूपकद्वयम् (रु० २)

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

—:~::~~:—

अस्याश्छान्दोग्यमिताक्षराख्यटीकायाः पुस्तकानि यैः परहितैकप-
रतया दत्तानि तेषां नामानि संज्ञाश्च प्रदर्श्यन्ते—

(क.) इति संज्ञितम्—टीकापुस्तकम् । वे० शा० सं० के० रामशास्त्रिणां
ह्यसूरनिवासिनाम् ।

(स्र.) इति संज्ञितम्—टीकापुस्तकम् । वे० शा० सं० बडलीकरोपनामक-
मार्तण्डदीक्षितानाम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सामवेदीया

छान्दोग्योपनिषत्

नित्यानन्दकृतमिताक्षराव्याख्यासमेता .

अथ छान्दोग्योपनिषद्वाख्या मिताक्षरा प्रारम्भ्यते ॥

योऽनन्तोऽनन्तशक्तिः सृजति जगदिदं पालयत्यन्तरात्मा
संविश्यान्ते निषीय स्वकमहिमगतः सत्यचिन्मूर्तिरास्ते ॥
योऽनुग्रः सज्जनानां परमहिततमः पापिनामुग्रमूर्तिः
सोऽस्माकं वाञ्छितार्थान्प्रदिशतु भगवानात्मैदः श्रीनृसिंहः ॥ १ ॥
यन्मूलप्रवहत्पवित्रपयसः संसेवनादेव मे
रागद्वेषमदाभिधा ग्रहगणा नेशुः स्म संतापिनः ॥
यत्संसारपरिश्रमापहृदयासंशीतलामोदभा-
ग्वन्दे तत्पुरुषोत्तमाश्रमगुरोः पादारविन्दद्वयम् ॥
कृत्वा छान्दोग्यनाम्न्या उपनिषदो विज्ञगोचरां टीकाम् ।
भूयोऽल्पबुद्धिगम्यां नित्यानन्दो मिताक्षरां कुर्वे ॥

देवतोपास्तिसहितकर्मसाध्यकेवलकर्मसाध्ययोरुभयोरपि मार्गयोर्नाऽऽत्यन्तिकी पुरुषार्थ-
सिद्धिः काम्यफलस्य क्षयिष्णुत्वात्सातिशयित्वात्परतन्त्रत्वादङ्गवैकल्याद्यनेकविघ्नोपहतत्वाच्च ।
नित्यनैमित्तिकयोरपि गर्भवासादिहेतुत्वादनर्थप्रापकत्वाच्चिषिद्धस्य चानर्थरूपतायाः प्रसिद्ध-
त्वात् । ततो विरक्तानां निरवद्यपुरुषार्थजिज्ञासूनामुपनिषदारम्भ्यत इति काण्डयोर्हेतुहेतुमल्ल-
क्षणः संबन्धः । तत्रोपासनानां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वात्कारणस्य च कार्यान्नियतपूर्व-
भावित्वप्रसिद्धेः साकारवस्तुविषयत्वेन मन्दमतीनां तत्र स्थैर्यसंभवाच्च प्रागुपदेशः । तत्र
प्राकृते पुरुषे कर्माभ्यासस्थानादिवासनया दृढीकृतत्वात्कर्मपरित्यागेन केवलोपासने चेतः-
समर्पणाशक्तेरङ्गावबद्धकर्मसमृद्धिफलकं तावदुपासनमाह—

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमिति
ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥

ओमित्येतदक्षरं वर्णमुद्गीथमकृत्यवयवं परमात्मप्रतीकत्वेनोपासीत तद्वक्ष्यया । तस्य
तद्विशेषणत्वे हेतुमाह—ओमिति हीति । हि यस्मादुद्गातोमित्यारभ्योद्गायत्युद्गीथा-
ख्यसामभक्तिं निर्वर्तयत्यत ओंकार उद्गीथः । तस्य गुणादिविवक्षयाऽऽह—तस्येति ।
तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमुपकारकाणां रसतमत्वादिगुणादीनां विस्पष्टमाख्यानं कथनं प्रवर्तते
इति शेषः ॥ १ ॥

तदेवानुवर्तयन् रसतमत्वादिगुणं भूमिकापूर्वकमाह—

एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसः ।
अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरु-
षस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः
साम्न उद्गीथो रसः ॥ २ ॥

एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसः सारः । तस्यास्तत्कारणत्वात् । पृथिव्या आपो
रसोऽेषां तत्कारणत्वात् । अपामोषधयो ब्रीह्यादयो रसः । ओषधीनामप्यकार्यत्वात् । गोर-
सादौ कार्येऽपि रसशब्दप्रयोगदर्शनात् । ओषधीनां पुरुषो देहो रसः । तस्यान्नपारिणा-
मत्वात् । पुरुषस्य वाग्रसः । तदवयवार्थे वाचःसाधिष्ठानत्वात् । वाच ऋग्रसः । तस्य वाङ्म-
वर्त्यत्वात् । ऋचः साम रसः । तस्यर्गध्युद्धत्वात् । साम्न उद्गीथ उद्गीथावयव
ओंकारो रसः । तस्योकारपूर्वकत्वात् ॥ २ ॥

स एष रसानां रसतमः परमः परार्धोऽष्टमो
यदुद्गीथः ॥ ३ ॥

अतः स एष भूतानामुत्तरोत्तररसानामतिशयेन रसो रसतमगुणः परम उत्कृष्टो यतः
परार्धोऽर्धं स्थानं परं च तदर्थं च परार्धं तदर्हतीति परार्धः परमात्मस्थानार्हः ।
अष्टमः पृथिव्याद्युत्तरसंख्यायां मध्येऽष्टमसंख्यापूरकः । यदुद्गीर्थः । य ओं वा ॥ ३ ॥

उद्गीथावयव ओंकारे रसतमत्वगुणं विधायाऽऽप्तिगुणं विधातुमुक्तगर्जातिशिष्यरूपा
श्रुतिः पृच्छति—

कतमा कतमर्कतमस्कतमत्साम कतमः कतम
उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥

कतमेति । उक्तानामृक्सामजातीनां मध्ये वाच ऋग्रस इत्यत्र कतमा कतमा ऋक्त्वा-

१ ख. °क्षरवर्णकमुद्गीथम् । २ ख. °यन्तीर° । ३ ख. °मत्वगु° । ४ ख. °नां च चः सा° ।
५ ख. °ष्ठानात्° । ६ ख. °यः य उ° । ७ ख. ऋक्काक् ।

कारकगजातिर्विवाक्षिता, कतमत्कतमत्साम सामजातिः कतमः कतम उद्गीथ इतिविमृष्टं विचारितं स्पृष्टं भवति । अत्र वीप्सात्रयं तु तत्तज्जातिज्ञाने श्रद्धातिरेकप्रदर्शनार्थम् ॥ ४ ॥

एवं शिष्यरूपेण चोदिते श्रुतिराचार्यरूपोत्तरमाह—

**वागेवक्प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथः । तद्वा
एतन्मिथुनं यद्वाक्च प्राणश्चक्च साम च ॥ ५ ॥**

वागेवेति । वागेवर्गातिर्वीच ऋग्योनिस्त्वात् । प्राणः पञ्चवृत्तिकः साम सामजातिः, प्राणबलेन हि गीतिरुत्पद्यते । ओमित्येतदक्षरं प्रकृतमेवोद्गीथस्तस्योद्गीथावयवत्वात् । अथ तद्गुणान्तरं सर्वकामावाप्तिरूपं विदधाति—तद्वा एतदिति । तदेतद्वै प्रसिद्धं मिथुनं द्वंद्वं किं तत्, यद्वाक्प्राणश्चेति । एतयोरेव विशेषणम्—**ऋक्च साम चेति ।** ऋक्सामात्मनाऽभिव्यक्तयोरेव वाक्प्राणयोर्मिथुनत्वं प्रदर्शनार्थम् । ततश्चक्चसामात्मनाऽभिव्यक्तौ वाक्प्राणौ मिथुनं द्वंद्वमेकमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

**तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते
यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै
तावन्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥**

तदेतद्वाक्प्राणात्मकं मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते संबध्यतेऽन्तर्भवत्योकारस्य बाङ्ग्यत्वात् । प्राणनिष्पाद्यत्वाच्च । उक्तं मिथुनस्य कामापयितृत्वं दृष्टान्तेनाऽऽह—**यदेति ।** यदा वै यदेव मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुंसौ ग्राम्यकर्मणि समागच्छत संश्रुज्येयातां तदा तौ स्त्रीपुंसावन्योन्यस्यतेरतरस्य काममभीष्टमापयतो वै प्रापयत एव यथा, तथोक्तं मिथुनमित्यर्थः । तथाच स्वात्मानुप्राविष्टेन मिथुनेन सर्वकामाप्तिगुणवत्त्व-मोकारस्य सिद्धमित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

एषमोकारं प्राप्तिगुणविशिष्टं निरूप्य तदुपासनस्य गुणफलमाह—

**आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं
विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ७ ॥**

आपयितेति । आपयिता प्रापयिता ह वै कामानामभिलषितानां यजमानस्य भवति कै उद्गाता । य एतदक्षरमोकारमुद्गीथमुद्गीथावयवभूतमेवं व्याप्तिगुणवद्विद्वान्ज्ञाननुपास्ते स इत्यर्थः ॥ ७ ॥

समृद्धिगुणं विधानुमाह—

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमि-
त्येष तदाहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्थयिता
ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमु-
द्गीथमुपास्ते ॥ ८ ॥

तादिति । तदेतदोकारमुक्तलक्षणमनुज्ञाक्षरं वै प्रसिद्धम् । कुतः । याद्धि किञ्च यत्किञ्चना-
नुजानातीदमन्नादि मया ग्रहीतव्यमित्युक्ते तद्विषयां ह्यनुज्ञां प्रयच्छति तदनुमन्तव्यं प्रत्यो-
मित्येवाऽऽह वदत्योमित्येवाऽऽज्ञां प्रयच्छति । अत एव समृद्धिहेतुत्वादेषा उ एव समृ-
द्धिरधिका यदनुज्ञा याऽनुज्ञा । एतदुणोपासनफलमाह—समर्थयितेति । समर्थयिता
पूरयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति । कः । य उद्गातैतदक्षरमेवं समृद्धिगुणकं
विद्वानुपास्ते ।

यथोक्तं त्रिगुणमक्षरमुपास्यत्वाय स्तौति—

तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत ओमित्याश्रावयत्यो-
मिति शस्त्वोमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्याप-
चित्यै महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥

तेनेयमिति । तेन यथोक्तेनाक्षरेणेयं प्रसिद्धा त्रयी विद्या वेदत्रयीनिर्वर्त्य कर्म वर्तते
प्रवर्तते । त्रयीविद्याशब्देन तद्विहितकर्मलक्षणायां प्रसिद्धिमुदाहरति—ओमितीति ।
ओमित्याश्रावयत्यध्वर्युः । ओमिति शंसति होता । ओमित्युद्गायत्युद्गाता । स्तुत्यन्तरमाह—
एतस्येति । तच्च कर्मैतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थमपीश्वरस्याक्षरप्रतीकत्वात्, किं च तच्च
कर्मैतस्यैवाक्षरस्य महिम्ना ऋत्विग्यजमानादिलक्षणाविकारेण रसेन ब्रीह्यादिनिर्वृत्तेन पुरो-
डाशादिना त्रयी विद्या वर्तत इति पूर्वेण संबन्धः । उक्तं ज्ञानसहितं कर्म फलातिशयहे-
तुरित्यर्थः ॥ ९ ॥

उक्तार्थदाढ्याय पूर्वपक्षयति—

तेनोमौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद ।
नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया
करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं
भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं
भवति ॥ १० ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तेनेति । तेनाक्षरेणोभावपि कर्म कुरुतः कौ यश्चैतदक्षरं यथाव्याख्यातं वेद यश्च तथा न वेद न जानातीति । अतस्तयोः कर्मसामर्थ्यादेव फलसिद्धौ न ज्ञानकृतो विदुषः फलातिशय इत्येतत्परिहरति—नाना त्विति । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । यतो विद्या चोपासना ह । अविद्या च कर्म नानाफलं पृथक्फलम् । अतो यदेव कर्म विद्ययोर्द्विधाद्यङ्गमात्रविषयया श्रद्धया तात्पर्येणोपनिषदा देवतादिविषयोपासनात्मकया युक्तः सन्करोति तदेव कर्म वीर्यवत्तरमतिशयेन वीर्यवद्भवति एवमुक्तगुणत्रयविशिष्टोद्गीथोपासनमुपसंहरति—इति खल्विति । इत्येवं खल्वुपासने प्रयुक्तरसतमत्वादिगुणविशिष्टस्यैवाक्षरस्य व्याख्यानमित्यर्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।)

अथास्यैवाक्षरस्याध्यात्मादिभेदेन मुख्यप्राणादिदृष्ट्योपास्यत्वार्थं प्राणशुद्धत्वमाख्यायिकया निर्धारयति—

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्या-
स्तद्ध देवा उद्गीथमाजहूरुरनेनैनानभिभवि-
ष्याम इति ॥ १ ॥

देवासुरा इति । प्राजापत्याः प्रजापतेर्यजमानावस्थस्य कर्मिणोऽपत्यवत्स्थिताः प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च देवासुराः । देवा द्योतनात्मकाः सात्विकाः कर्मवृत्तयः । असुरा असुष्वेव रमणाद्राजसास्तामसाश्च कर्मवृत्तयः । त एवोभये ह किल वै यत्र यस्मिन्नन्योन्यविषयापहारलक्षणे निमित्ते संयेतिरे प्रतिदेहमन्योन्यवृत्त्युद्भवाभिभवलक्षणं सङ्ग्रामं कृतवन्तः । तत्र सङ्ग्रामनिमित्ते ह देवा उद्गीथमुद्गीथकर्माणलक्षितं सोमयागमाजहुरादृतवन्तः । अनेन कर्मणैनानसुरानभिभविष्यामः परामवं करिष्याम इत्येवमभिप्रायवन्तः ॥ १ ॥

ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासांचकिरे त
हामुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं
जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष
विन्दः ॥ २ ॥

ते देवा नासिक्यं नासिकायां भवं प्राणं तदभिमानिनं देवमुद्गीथमुपासांचकिरे नासिक्य-
प्राणदृष्ट्योद्गीथावयवमोकारमुपासितवन्त इति यावत् । तं देवैरित्युपास्यमानं प्राणदेवं

हासुराः स्वाभाविकेन्द्रियवृत्तिरूपाः स्वीयेन पाप्मना सङ्गलक्षणेन विविधुर्विद्वन्तः संयोजितवन्तः । तस्मात्कारणात्तेन घ्राणेन लोक उभयं सुरभि च दुर्गन्धि चेत्युभयविधं गन्धं गृह्णाति । हि यस्मात्पाप्मनैष घ्राणाख्यः प्राणो विद्वः संयोजितः ॥ २ ॥

अथ ह वाचमुद्गीथमुपासांचक्रिरे ताः हासुराः
पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं वदति सत्यं
चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्वद्वा ॥ ३ ॥
अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः
पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्श-
नीयं चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्वद्वा ॥ ४ ॥
अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः
पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं शृणोति श्रव-
णीयं चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्वद्वा ॥ ५ ॥
अथ ह मन उद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः
पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं संकल्पयते
संकल्पनीयं चासंकल्पनीयं च पाप्मना ह्येत-
द्विद्वद्वा ॥ ६ ॥

अथ ह वाचं चक्षुः श्रोत्रं मन इति पर्यायाः समानार्थाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपा-
सांचक्रिरे तः हासुरा ऋत्वा विदध्वंसुर्यथाऽ-
श्मानमाखणमृत्वा विध्वंसेत ॥ ७ ॥

अथ प्राणादिषु नैराश्यानन्तरं हैवायं प्रसिद्धो मुख्यो मुखे भवो मुख्यः प्राणः । तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तमुपास्यमानं मुख्यं प्राणं हासुराः पूर्वाम्यासवशेन ऋत्वा प्राप्य विदध्वंसुः स्वयमेव विनष्टाः । कथं यथा लोकेऽश्मानं पाषाणमाखणं न शक्यते खनितुं विदारयितुमित्यखणः स एवाऽऽखणस्तमृत्वा प्राप्यार्थाच्छ्रुत्यन्तराच्च पांसुपिण्डो विध्वंसेत विशीर्येतैवमेव विदध्वंसुरिति संबन्धः ॥ ७ ॥

उक्तगुणयोः फले आह—

एवं यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसते एव
हैव स विध्वंसते य एवंविदि पापं कामयते
यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः ॥ ८ ॥

एवं यथेति । यथाऽश्मानमाखणमृत्वा पांसुपिण्डो विध्वंसते एवं हैव विध्वंसते । स

कः । य एवंविदि यथोक्तप्राणगुणविदि पापं तदनर्हं कर्तुं कामयत इच्छति । यश्चैनं प्राणवि-
दमभिदासति हिनस्ति ताडनादिप्रतिकूलं करोति सः । यस्मात्स एष प्राणविदश्माखण
श्वाश्माखणोऽप्रभृन्धः ॥ ८ ॥

प्राणादिदेवताः पाप्मविद्धा न तु प्राणदेवतेत्यत्र किं गमकमित्यत आह—

नैवैतेन सुरमि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपा-
प्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्रा-
णानवति । एतमु एवान्ततोऽवित्त्वोत्क्रामति
व्याददात्येवान्तत इति ॥ ९ ॥

नैवैतेनेति । हि यस्मान्नैवैतेन मुख्यप्राणेन सुरमि न च दुर्गन्धि वस्तु विजानाति
तस्मादेष प्राणोऽपहतपाप्मा । किंच प्राणविषयस्यासाधारणाभावादपि न तस्य पाप्मसंबन्ध
इत्याह—तेनेति । तेन कृत्वा लोको यदश्नाति यत्पिबति तेनाशितेन पीतेन चेतरेन्प्राणा-
दीन्प्राणानवति पालयति । तदुपभुक्तान्नस्य कार्यकरणसंघातास्थितिहेतुत्वे मानमाह—
एतमु एवेति । अन्ततोऽन्तकाल एतमु एतं तं मुख्यं प्राणं तद्वृत्तिहेतुभूतमन्नपानमविदि-
त्वाऽलब्ध्वोत्क्रामति प्राणादिरित्यर्थः । तदा तेषामन्नप्राप्त्यभावादवोत्क्रान्तिर्न त्वशिशिषा-
भावादित्यत्र गमकमाह—व्याददातीति । व्याददात्येव मुखविदारणं करोत्येव । अन्त-
तोऽन्तकाल इत्यतोऽशिशिषाऽस्त्येवेति निश्चीयत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं शुद्धत्वगुणदृष्टिविशिष्टोद्गीथोपासनमुक्त्वाऽऽङ्गिरसस्त्वबृहस्पतित्वायास्यत्वगुणकप्राण-
दृष्टिविशिष्टोद्गीथोपासनं विदधाति—

त० हाङ्गिरा उद्गीथमुपासांचक्र एतमु एवाऽऽ-
ङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्रसः ॥ १० ॥

तं हेति । तं ह प्राणमुद्गीथमङ्गिरा नामर्पिरुपासांचक्रेऽतोऽन्य एतमु एव प्राणमुद्गी-
थमाङ्गिरसमाङ्गिरसगुणविशिष्टं मन्यन्त उपासते । कुतः । अङ्गानां हस्तादीनां यद्यस्मादुद्गीथः
प्राण एव सन्नस्तेनासावाङ्गिरसः ॥ १० ॥

तेन त० ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासांचक्र एतमु
एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्नि बृहती तस्या
एष पतिः ॥ ११ ॥

तेन त० हायास्य उद्गीथमुपासांचक्र एतमु
एवायास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते ॥ १२ ॥

बृहस्पतिर्देवपुरोहितः । शेषं समानम् । तत्र हेतुर्वाग्नि यस्माद्बृहती । तस्या वाच

एष प्राणः पतिः । तेन अयास्यनामा ऋषिः । शेषं समानम् । यस्मादास्यान्मुखादयते निर्मच्छति तेन प्राणोऽयास्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥

तेन तं ह बको दाल्भ्यो विदांचकार । स ह
नैमिशीयानामुद्गाता बभूव स ह स्मैभ्यः
कामानागायति ॥ १३ ॥

किंच तं ह प्राणं बको नामतो दल्भस्यापत्यं दाल्भ्यो विदांचकार ज्ञातवान् । स बको ह विदित्वा नैमिशीयानां निमिशक्षेत्रोद्भवानां सत्रं कुर्वतामुद्गाता बभूव स उद्गातैभ्यो नैमिशीयेभ्यः कामानभिलषितानागायति स्म ॥ १३ ॥

आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं
विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अतोऽन्योऽप्यागाता प्रापयिता ह वै कामानां भवति य उद्गातैवं प्राणात्मकं विद्वाने-
तदक्षरमोक्षरमुद्गीथावयवमुपास्ते सोऽपि । इत्येवमुक्तमध्यात्मं दर्शनमित्यर्थः ॥ १४ ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।

(अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।)

अध्यात्मप्राणदृष्ट्योद्गीथोपासनकथनानन्तरमधिदैवतं देवतामधिकृत्य प्रवर्तनम् । कथं य
एवासावादित्यस्तपति तमुद्गीथमुपासीत, आदित्यदृष्ट्योद्गीथमुपासीतेति यावत् । कस्मात् ।
उद्यन्नृच्छन्वैष सविता प्रजाभ्यः प्रजार्थं प्रजानामन्नोत्पत्त्यर्थमुद्गायत्युद्गाता तावद्दुग्दा-
यतीति वाऽतस्तथोपासनम् । तदुणमाह—

अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपा-
सीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति । उद्य-
स्तमो मयमपहन्त्यपहन्ता ह वै मयस्य तमसो
भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

उद्यन्निति । उद्यन्सविता नैशं तमस्तज्जं च मयं प्राणिनाभपहन्ति नाशयति ।
एतद्गुणोपासनफलमाह—अपहन्तेति । अपहन्ता वै मयस्य जन्ममरणादिलक्षणस्य

तमसश्च तत्कारणस्याज्ञानस्य भवति । कः । य एवमुक्तगुणमादित्यं वेदोपास्ते सः॥ १ ॥

अध्यात्माधिदैवतयोरेकोपासनविवक्षया गुणादिसाम्यमाह —

समान उ एवायं चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ
स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर
इत्यमुं तस्माद्वा एतमिमममुं चोद्गीथमुपा-
सीत ॥ २ ॥

समान इति । उ अपि स्थानतो भिन्नोऽप्ययं प्राणो गुणतो नामतश्च सवित्रा
समानस्तुल्य एव । असौ वा आदित्यः प्राणेन समानः । कथम् । उष्णोऽयं प्राण उष्णश्चासौ
सविता । तथा स्वरति गच्छतीति स्वर इतीमं प्राणमाचक्षते कथयन्ति स्वर इति । प्रत्या-
वृत्त्याऽऽगच्छतीति च प्रत्यावृत्त्या स्वर इत्यमुं सवितारमाचक्षतेऽस्तमित्वा पुनरुदयात्प्राणस्य
पुनस्तस्मिन्नेव देहेऽनागमात्र प्रत्यास्वरत्वमपि नाभेत्यर्थः । यस्मादेवं गुणनामभ्यां साम्यं
तस्मद्वा एतमिमं प्राणममुं चाऽऽदित्यमेकीकृत्योद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥

अथ प्राणवृत्तिविशेषदृष्ट्योद्गीथोपासनमाह —

अथ खलु व्यानमेषोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणि-
ति स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ
यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानो यो व्यानः
सा वाक् । तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्या-
हरति ॥ ३ ॥

अथ खल्विति । अथानन्तरं व्यानमेषोद्गीथमुपासीत । व्यानस्वरूपमेवेतरभेदेन दर्शयति—
यदिति । यद्वै पुरुषः प्राणिनि मुखनासिकाभ्यां वायुं बहिर्निःसारयति स प्राणः । प्राणो
वायुवृत्तिविशेषः । यदपानित्यपश्चसिति मुखनासिकाभ्यामेव वायुमन्तराकर्षयति स व्यानो वायु-
वृत्तिविशेषः । अथानन्तरमुक्तलक्षणयोः प्राणापानयोर्यः संधिस्तयोर्वृत्तिविशेषः स व्यानः ।
तस्य वीर्यवत्कर्महेतुत्वात्तदपासनमित्याह—यो व्यान इति । यो व्यानः सा वाक् ।
यस्मात्सा व्यानमात्रनिवृत्तिर्वा । तस्मादप्राणन्नपानन्प्राणापानव्यापारमकुर्वन्वाचमभि-
व्याहरत्युच्चारयति ॥ ३ ॥

तथा वाग्विशेषामृचमृक्स्थं साम सामावयवं चोद्गीथं व्यानमात्रनिर्वर्त्यमित्याह—

या वाक्सर्क्तस्मादप्राणन्नपानन्नृचमभिव्या-
हरति यर्क्तस्साम तस्मादप्राणन्नपानन्साम

गायति यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्ननपा-
नञ्चुद्गायति ॥ ४ ॥

या वाक्सा ऋगित्यादि समानार्थम् ॥ ४ ॥

अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाऽ-
ग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनम-
प्राणन्ननपानस्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यान-
मेवोद्गीथमुपासीत ॥ ५ ॥

अतोऽस्माद्वागाद्यभिहरणादन्यान्यपि वीर्यवन्ति कर्माणि प्रयत्नाधिक्यनिर्भर्यानि ।
यथाऽग्नेर्मन्थनमाजेर्भर्यादायाः सरणं धावनं दृढस्य धनुष आयमनमाकर्षणमप्राणन्ननपानं
स्तानि करोति । एतस्य हेतोरेतस्मादेवात्कारणाद्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत नान्यद्वृत्त्यन्तरं
फलं चैतद्गुणानुरूपं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन तत्तदक्षरोपासनमध्यात्माधिभूताधिदैवभेदेनाऽऽह—

अथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण
एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो ह गिर
इत्याचक्षतेऽन्नं थमन्ने हीद* सर्व* स्थितम् ॥ ६ ॥

अथ खल्विति । उद्गीथनामाक्षराण्युपासीतेत्युक्ते भक्त्यक्षरोपासनशङ्कां वारयति उद्गीथ
इत्येतान्यक्षराणि । तत्र प्राण एवोदक्षरे प्राणदृष्टिः कर्तव्या । कुतः प्राणेन हि यस्मात्सर्वो लोक
उत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षते शिष्टाः । अन्नं थमन्ने हि यस्मादिदं सर्वं
प्राणिजातं स्थितम् ।

द्यौरेवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवो-
द्गायुर्गीरग्निस्थ* सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीर्क-
ग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽ-
न्नवानन्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथा-
क्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥

तथा द्यौरेवोदित्यादि समानम् । एतदुपासनफलमाह—दुग्ध इति । अस्मा उपासकाय
वाग्दोहं दुग्धे दोग्धि । कोऽसौ दोहो यो वाचो वाचं दोह ऋग्वेदादीनां स्वाधीनोच्चारणत्व-
लक्षणः । किंचान्नवान्प्रभूतान्नोऽन्नमतीत्यन्नादश्च दीप्ताग्निर्भवति । कः । य एतानि प्राणादि-
रूपेणोक्तान्युद्गीथाक्षराण्येवमुत्थानादिधर्मकाणि विद्वानुपास्ते कथमुद्गीथ इत्येवमित्यर्थः ॥ ७ ॥

वाक्समृद्ध्यादिफलकमुपासनमुपादिश्य फलसमृद्धिर्यथा भवति तत्प्रकारं ज्ञानं सर्वकाम्यो-
पासनशेषभूतं प्रासादिकं विदधाति—

अथ खल्व्वाशीःसमृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत

येन साम्ना स्तोष्यन्स्यात्तत्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥

अथ खल्विति । अथोक्तोपासनानन्तरमाशीःसमृद्धिराशिषः काम्यस्य फलस्य समृ-
द्धिर्यथा भवेत्तथा विधीयत इति शेषः । उपसरणान्युपसर्तव्यानि ध्येयानि वस्तुनीत्येवमुपासीत ।
तान्येव दर्शयति—येनेति । येन साम्ना सामविशेषेण स्तोष्यन्स्याद्भवेदुद्गाता तत्सामो-
पधावेदुपसरेदुत्पत्त्यादिभिश्चिन्तयेत् ।

यस्यामृचि तामृचं यदार्धं तमृचिं यां देवता-

मभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥

यस्यामृचि तत्साम वर्तते तामृचमृदेवतादिभिरुपधावेदिति प्रत्येकं संबध्यते । यदार्धं
साम तं चर्षिं यां सामदेवतामभिष्टोष्यन्स्यात्तां च देवताम् ॥ ९ ॥

येन छन्दसा स्तोष्यन्स्यात्तच्छन्द उपधावेद्येन

स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात्तत् स्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥

येन गायत्र्यादिच्छन्दसा स्तोष्यन्स्यात्तच्छन्दः । येन त्रिवृदादिस्तोमेन स्तोष्यमाणः
स्यात्तं च स्तोमम् । अत्राऽऽत्मनेपदप्रयोगात्स्तोमफलस्य कर्तृगामित्वमवगम्यते ॥ १० ॥

यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥

यां दिशमभिव्याप्य देवताविशेषं स्तोष्यन्स्यात्तां च दिशमभिष्टात्रीभिरिन्द्रादिभि-
रुपधावेत् ॥ ११ ॥

आत्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्न-
प्रमत्तोऽभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृध्येत य-
त्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ १२ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अन्तत एतद्ध्यानावसान उद्गीथात्मानमपि गोत्रादिभिरुपसृत्य संचिन्त्य काममभिलषि-
तमनुसंधानोऽप्रमत्तः स्वरादिभ्यः प्रमादमकुर्वन्स्तुवीत स्तोष्यमाणां देवतामित्यर्थः ।
एतत्फलमाह—अभ्याशो हेति । यत्कामो यः कामोऽस्य सोऽयं यत्कामः सन्नुद्गाता
यद्यस्मिन्कर्मणि यथोक्तरीत्या स्तुवीत स्तोता भवेत्तत्र कर्मण्यभ्याशो ह क्षिप्रमेवास्मा

एवंविदुग्मात्रे स कामः समृध्येत समृद्धिं गच्छेत् । पुनरुक्तिस्तु प्रासङ्गिकोपासनसमा-
प्त्यर्था ॥ १२ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

अथ प्रथम अध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।

उद्गीथप्रकरणाविच्छेदज्ञापनार्थं प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमेवानुसंधाति—
ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति
तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथाद्युक्तार्थम् ॥ १ ॥

तस्याक्षरस्योपयुक्तयोरमृतामयगुणयोर्व्याख्यानं कर्तुं प्रस्तावं करोति—
देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशस्ते
छन्दोभिरच्छादयन्त्यदेभिरच्छादयस्तेछन्दसां
छन्दस्त्वम् ॥ २ ॥

देवा वा इति । देवा वै देवासुरा इत्यत्रोक्तान्मृत्योर्मरिकात्पाप्मनो विभ्यतो
भीताः सन्तस्त्रयीं विद्यां त्रयीविद्याविहितं कर्म प्राविशन्प्राविष्टवन्तो वैदिकं कर्म प्रारब्धवन्त-
स्तन्मृत्युत्राणं मन्यमानाः । किंच ते देवाः कर्मण्यविनियुक्तैश्छन्दोभिर्मन्त्रैर्जपादि कुर्वन्त
आत्मानं कर्मान्तरेऽच्छादयंश्छादितवन्तः । यद्यस्मादेभिश्छन्दोभिर्देवा आत्मानमच्छादयंस्तत्त-
स्माच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥ २ ॥

एवं कर्म कुर्वतामपमृत्युवशता न व्यावृत्तेत्याह—

तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं
पर्यपश्यद्वाचि साम्नि यजुषि । ते नु वित्त्वोर्ध्वा
ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥ ३ ॥

तानु तत्रेति । यथा लोके मत्स्यमुदके परिपश्यन्मत्स्यघातको बडिशालुपायसाध्यं
मन्यमान एवमेव मृत्युस्तान्कर्मपरानु अपि देवांस्तद्वाचि साम्नि यजुषि तत्संबद्धे कर्मणि पर्यप-
श्यत्कर्मक्षयोपायसाध्यान्मन्यमानः । मृत्युपरिहारोपायमुपादिशति—ते नु वित्त्वेति । नु
वितर्के । ते देवाः कर्मणा शुद्धात्मानः सन्तो मृत्योश्चिकीर्षितं वित्त्वा विदित्वा, ऋचः साम्नो
यजुष उक्थ्यो(क्ता)र्थादूर्ध्वा व्यावृत्ताः सन्तः स्वरमेवोकारमेव प्राविशन्प्राविष्टास्तदुपा-
सनपराः संवृत्ताः ॥ ३ ॥

ओंकारे कथं स्वरशब्दप्रवृत्तिरित्यत आह—

यदा वा ऋचमाप्रोत्योमित्येवातिस्वरत्येवः सा-
मैवं यजुरेष उ स्वरः यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं
तत्प्रविश्य देवा अमृता अभया अभवन् ॥ ४ ॥

यदा यस्मिन्काले वै ऋचमाप्रोत्यध्ययनेन तदोमित्येवातिशयेन स्वरत्यादरधियोच्चार-
यति एवं यदा सामाऽऽप्नोति तदोमित्येवातिस्वरति एवं यजुष्प्राप्तिरप्योङ्कारपूर्विकैव । अत
एष उ अपि स्वरः । कः । यदक्षरमोङ्कारारूपमेतच्चामृतमभयं तथाविधब्रह्मप्रतीकत्वात् ।
तदुपासकानां गुणानुरूपं फलमाह—तदिति । तदुक्तोभयमोङ्कारं प्रविश्य ब्रह्मबुद्ध्या
ध्यात्वा देवा अमृता अभयाश्चाभवन् ॥ ४ ॥

तथाऽप्यन्येषां किमित्यत आह—

स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरः
स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता
देवास्तदमृतो भवति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

स य इति । स यः कश्चिदन्योऽपि देवदेतदक्षरमेतदुक्तगुणं विद्वान्प्रणौति प्रकर्षेण
स्तौत्युपास्ते सोऽप्यक्षरममृतमभयं ब्रह्म प्रविशति । राजगृहं प्रविष्टानामिवाक्षरं प्रविष्टाना-
मपि फले विशेषः स्यादित्यत आह—तत्प्रविश्येति । तदुक्ताक्षरप्रतीकं ब्रह्म प्रविश्य
यदमृतं येनामृतत्वेन विशिष्टा देवास्तदमृतमृतेनैवामृतत्वेन विशिष्टो भवत्यन्योऽपीत्यर्थः ॥५॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।

प्रणवोद्गीथयोरेकत्वोक्तिपूर्वकमादित्यदृष्ट्योद्गीथोपासनं गुणान्तरविधानायानुवदति—

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः
स उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ एष
प्रणव ओमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ १ ॥

अथेति । अथोभयगुणकोपास्तिकथनानन्तरं खलु प्रसिद्धं य उद्गीथः स प्रणवो

बह्वृचां(चानां) यः प्रणवः स उद्गीथश्छन्दोगानामिति । असौ वा आदित्य उद्गीथः । एष प्रणवः प्रणवशब्दवाच्योऽपि । कस्मात् । हि यस्मादेष सवितोमिति स्वरन्नुच्चारयन्नेति गच्छति । यद्वा प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमिति स्वरन्ननुज्ञां कुर्वन्निवैत्यत ओंकारत्वं सवितुः ॥ १ ॥

अनूदितं निन्दित्वा रश्मिभेददृष्टिं सफलां विदधाति—

एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमे-
कोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मीः-
स्त्वं पर्यावर्तयाद्बहवो वै ते भविष्यन्तीत्य-
धिदैवतम् ॥ २ ॥

एतमिति । एतमु एवाऽऽदित्यं रश्मिभेदमकृत्वैवाहमभ्यगासिषमाभिमुख्येन गीत-
वाध्यानं कृतवान्यस्मात्तस्मान्मम त्वमेकः पुत्रोऽसीति ह कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकिः
पुत्रमुवाच । अतस्त्वं रश्मीनादित्यं च भेदेन पर्यावर्तयादिति प्रथमपुरुषः पर्यावर्तयेति
मध्यमपुरुषत्वेन व्याख्येयः । एवं बहवो वै ते तव पुत्रा भविष्यन्तीत्येवमुक्तमधिदैवतं
दर्शनमित्यर्थः ॥ २ ॥

तथैवोक्तप्राणोपासनमनूद्य निन्दित्वा मुख्यामुख्यप्राणयोर्भेदेनोपासनं सफलमाह—

अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्त-
मुद्गीथमुपासीतोमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ ३ ॥

अथाध्यात्ममिति । अध्यानन्तरमध्यात्ममुच्यते । य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथ-
मुपासीत । कुतः । हि यस्मादेष प्राणोऽप्योमिति स्वरन्वागादिप्रवृत्त्यर्थमनुज्ञां कुर्वन्निवैति ।
शेषं समानम् ॥ ३ ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽ-
सीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणाःस्त्वं
भूमानमभिगायताद्बहवो वै मे भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

अथ प्राणादीन्मुख्यं च प्राणं भेदगुणविशिष्टमुद्गीथं भूमानं बहुत्वोपेतं कृत्वा त्वं मन-
साऽभिगायतादावर्तये [त्यर्थः ।] बहवो वै मे मम पुत्रा भविष्यन्तीत्यभिप्रायः सन्नि-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं प्रधानविज्ञानफलमुक्त्वोक्तस्याङ्गभूतस्य प्रणवोद्गीथयोरेकत्वज्ञानस्यानुवादपूर्वकं
फलमाह—

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स
उद्गीथ इति होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमा-
हरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अथ खल्विति । अनुवाद उक्तार्थः । एतदेकत्वविज्ञानसामर्थ्याद्बुद्धाता होतृषदना-
[*द्धोता यत्स्थः शंसति तद्धोतृषदनं तन्मात्रादेव लक्षतं [ण]संधानासंभवाल्लक्षणया
हौत्रात्कर्मणः सम्यक्प्रयुक्तात्प्रणवात् । तद्धेतुं कृत्वा दुरु] द्गीथमपि दुष्टमुद्गीथमुद्गानं
स्वकर्मणि प्रामादिकं क्षतं प्राप्तमप्यनुसमाहरत्येवानुसंद्धान्त्येव । अम्यास आदरार्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

पुत्राद्यैश्वर्येकदेशविषयमुपासनमुक्त्वा ज्योतिष्टोमाद्यधिष्ठितस्य समग्रैश्वर्यप्राप्त्यर्थमधिदै-
वतमध्यात्मं चोद्गीथोपासनं प्रधानं विधातुं तावदाधिदैवतमङ्गोपासनं विदधाति—इयमेवेत्या-
रभ्य य एषोऽन्तरादित्य इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन ।

इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः
साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयत इयमेव
साऽग्निरमस्तत्साम ॥ १ ॥

इयमेव पृथिवीसंज्ञां ऋक् । ऋचि पृथिवीदृष्टिः कर्तव्या, अग्निः साम । साम्न्यग्निदृष्टिः
कर्तव्या, कुतः । तदेतदग्न्याख्यसामैतस्यां पृथिव्यामृच्यध्यूढमग्निगतमुपरिभावेनाऽऽस्थितं
यस्मात्तस्मादिदानीमपि ऋच्यध्यूढमृच्याश्रितं साम गीयते । तथेयमेव पृथिवी सामार्धसा-
शब्दवाच्या स्त्रीत्वादग्निरम इतरार्थो मशब्दवाच्यः पुंस्त्वात् । तदेतत्पृथिव्यग्निद्वयं सामै-
कशब्दाभिधेयत्वात् ॥ १ ॥

अन्तरिक्षमेवर्गवायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यू-
ढः साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयतेऽन्त-
रिक्षमेव सा वायुरमस्तत्साम ॥ २ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्ग्रन्थः ख. पुस्तकस्थः ।

द्यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं
साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते द्यौरेव
साऽऽदित्योऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥

नक्षत्राण्येवर्चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्य-
ध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते
नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥ ४ ॥

एवमेवान्येऽपि पर्याया बोद्धव्याः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं माः सैवर्गथ यन्नीलं
परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम
तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते ॥ ५ ॥

शुक्लं माः शुक्लदीप्तिः । परः कृष्णमतिशयेन काण्ठ्यं योगिभिर्दृश्यते न सर्वैः । शेषं
सुबोधम् ॥ ५ ॥

अथाधिदैवप्रधानोपास्यस्वरूपमाह—

अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं माः सैव साऽथ
यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामाथ य एषोऽ-
न्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्म-
श्रुहिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः ॥ ६ ॥

अथेति । य एष आदित्यमण्डले हिरण्यमय इव हिरण्यमयो ज्योतिर्मयो न तु स्वर्ण-
विकारोऽसंभवात् । पुरुषः पुरि शयनात्स्वात्मना जगत्पूरणाद्वा दृश्यते समाहित-
चेतोभिः । तथा हिरण्यमानि श्मश्रूणि यस्येति हिरण्यश्मश्रुः । हिरण्यमयाः केशा अस्येति
हिरण्यकेशो ज्योतिर्मयश्मश्रुकेश इति यावत् । किंबहुनाऽऽप्रणखात् । प्रणखो नखाग्रं
तेनाऽऽ सह सर्व एव स्वर्ण इव भारूपः ॥ ६ ॥

सर्वविशेषणादक्ष्णोऽपि तत्प्रसङ्गं प्रत्याह—

तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी त-
स्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य
उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य
एवं वेद ॥ ७ ॥

तस्येति । यथा कप्यासं पुण्डरीकं कपिर्येनाऽऽस्त उपविशति तत्कप्यासं कपि-
पृष्ठान्तस्तद्वदत्यन्ततेजसि पुण्डरीकमेवं तथैव तस्योपास्यदेवस्याक्षिणी उपमितोपैमत्वाच्च

हीनोपमा न्तरमास्यस्य क्षेत्रज्ञस्वशङ्कां वारयितुं गौणं नामोपदिशति—तस्यैव-
गुणविशिष्टं यादित्यस्योदिति गौणं नाम । कुतः स एष देवः सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः ।
ह उत् इति । उद्गतः । अथोपासनफलमाह—उदेति हेति । उदेति ह वै उद्गच्छ-
त्येव सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं यथोक्तमुन्नामानं परमात्मानं वेदोपास्ते । परमात्मनोऽप्युद्गीथे
संपाद्योपासनं कर्तव्यमिति ॥ ७ ॥

तस्य सर्वात्मत्वं वदन्नाह—

तस्यैव साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वे-
वोद्गातैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्प-
राश्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चित्यधि-
दैवतम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

तस्येति । तस्योन्नामन्न ऋक्च साम च द्यावापृथिव्याद्युक्तलक्षणे गेष्णौ पर्वणी
यस्मात्तस्मात्परमात्मोद्गीथ इति परोक्षेणोच्यते । ‘परोक्षप्रिया इव हि देवाः’ [ऐत०
३ । १४] इति श्रुतेः । देवस्योन्नामत्वं उद्गातृत्वप्रसिद्धिं प्रमाणयति—तस्मादिति ।
यस्मादेतस्योन्नामो हि गाता तस्मात्त्वेवं तस्मादेवोद्गायतीत्युद्गातेत्युद्गातृनामप्रसिद्धिः ।
आदित्यान्तर्गतस्य देवस्य परमात्मत्वे हेत्वन्तरमाह—स एष इति । स एष उन्नामा देवः ।
ये चैतस्मात्परागश्चनात्पराश्चनात्पराच ऊर्ध्वा लोकास्तेषां लोकानां चेष्ट ईशिता देवका-
मानां च तदधिष्ठातारो ये देवास्तेषां कामानां काम्यमानफलानां चेष्ट इत्यधिदैवतं देवता-
विषयं देवस्योद्गतरस्वरूपमित्यर्थः ॥ ८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ।

अथाध्यात्मोपासनेऽङ्गानुचिन्तनमाह—

अथाध्यात्मं वागेवक्प्राणः साम तदेतदेतस्यामृ-
च्यध्यूहः साम तस्मादृच्यध्यूहः साम गीयते ।
वागेव सा प्राणोऽमस्तत्साम ॥ १ ॥
चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूहः
साम तस्मादृच्यध्यूहः साम गीयते । चक्षुरेव
साऽऽत्माऽमस्तत्साम ॥ २ ॥

श्रोत्रमेवर्द्धानः साम तदेतदेतस्यामृच्यधू ।
 साम तस्मादृच्यधूदृ* साम गीयते । श्रोत्रोपास
 सा मनोऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥

अथाध्यात्ममिति । वागेवर्कप्राणः समेत्याद्याधिदैविकपर्यायवज्ज्ञेः ५, चक्षुरेवर्गा-
 त्मेत्यत्राऽऽत्मशब्देन चक्षुस्था छायैवोच्यते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मप्रधानमनुचिन्तनीयमाह—

अथ यदेतदक्षणः शुक्लं माः सैवर्गथ यन्नीलं
 परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यधूदृ*
 साम तस्मादृच्यधूदृ* साम गीयते । अथ
 यदेवैतदक्षणः शुक्लं माः सैव साऽथ यन्नीलं
 परः कृष्णं तदमस्तत्साम ॥ ४ ॥

अथ यदेतदक्षणः शुक्लं मा इति । समानार्थः ॥ ४ ॥

अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्त-
 त्साम तदुक्तं तद्यजुस्तदब्रह्म तस्यैतस्य तदेव
 रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ
 यन्नाम तन्नाम ॥ ५ ॥

य एषोऽक्षिण पुरुषः परमारुयो दृश्यते सेत्यादितच्छब्दैश्चाक्षुषोक्तलिङ्गव्यत्ययस्तु
 विधेयलिङ्गापेक्षया । सैवै पुरुष ऋगुक्त्यादन्यच्छस्त्रजातं तत्साम स्तोत्रं तदुक्तं शस्त्रविशेष-
 स्तद्यजु[र्यत्तु] स्वाहादिमन्त्रजातं तदब्रह्म वेदो ब्राह्मणभागः । स्यान्मभेदेनाक्षिपुरुषस्याऽऽदि-
 त्यपुरुषाद्भेदशङ्कां वारयति—तस्यैतस्येति । तस्यैतस्य चाक्षुषरूपस्य तदेव रूपं यद-
 मुष्याऽऽदित्यपुरुषस्य रूपं हिरण्यमय इत्याद्युक्तं यावमुष्याऽऽदित्यस्य गेष्णौ पर्वणी
 तावेवास्य चाक्षुषस्य गेष्णौ यदमुष्य नामोदित्युद्गीथ इति च तदेवास्य नाम ॥ ५ ॥

किंचाऽऽधिदैविकस्येवाऽऽध्यात्मिकस्यापि निरङ्कुशैश्वर्यश्रवणात्तयोरैक्यमित्याह—

स एष ये चैतस्मादर्वाश्चो लोकास्तेषां चेष्ट
 मनुष्यकामानां(णां) चेति तद्य इमे वीणायां
 गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः॥६॥

स एष इति । स एष चाक्षुषः पुरुषो ये चैतस्मादाध्यात्मिकचाक्षुषपुरुषात्क्षेत्रज्ञा-
 र्वाश्चोऽर्वांगिता लोका मानुषाद्यास्तेषां चेष्ट ईशिता मनुष्यकामानां(णां) चेष्टे । पुनस्तयोर्भेदा-

१ ख. प्राणो घ्राण सा° । २ क. अथैत° । ३ क. 'वपुरुषान्यपु° । ४ क. 'तं वक्ष्यामः
 स्तो° । ५ ख. 'षस्तद्यजुस्वा° ।

भावे हेत्वन्तरमाह—तद्य इति । तच्छब्दो यस्मादर्थः । य इमे गायका वीणाया राजादी गायन्ति ते यस्मादेतमेव सर्वोपाधिप्रविष्टमीश्वरमेव गायन्ति तस्मात्ते गायका धनसनयो धनलाभयुक्ताः ॥ ६ ॥

अथैतयोरेकत्वे सिद्ध उपासनमप्येकमेवेति दर्शयति—

अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स
गायति सोऽमुनेव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो
लोकास्तांश्चाऽऽप्नोति देवकामांश्च ॥ ७ ॥

अथेति । य एवं यथोक्तं चक्षुरादित्यस्थानस्थं देवं विद्वानुदर्गाथे संपाद्य साम गायति स उभौ चाक्षुषादित्यावे(*कीकृत्य गायति गायेदुपासीत । उपासनमेव द्रढयन्ती तत्फलमाह—सोऽमुनेति । स आदित्यमेवोपासकः स एवैषोऽक्षिपुरुषोपास)कोऽमुनाऽऽदित्येनाऽऽदित्यान्तर्गतदेवो भूत्वा ये चामुष्मादादित्यात्पराञ्च ऊर्ध्वलोकास्तांश्चाऽऽप्नोति देवकामांश्चाऽऽप्नोति ॥ ७ ॥

अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाऽऽप्नोति मनुष्यकामांश्च तस्मादु ह्रैवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥ ८ ॥
कं ते काममागायानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे य एवं विद्वान्साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथो अप्यनेनैवाक्षिपुरुषेणैवाक्षयन्तर्गतदेवो भूत्वा ये चैतस्मादक्षिपुरुषादर्वाञ्चो लोका मनुष्याद्यास्तांश्चाऽऽप्नोति मनुष्यकामांश्चाऽऽप्नोति । अस्य फलस्य यजमानगामित्वं दर्शयति—तस्मादिति । तस्मादु ह किलोद्गाता यजमानं प्रति ब्रूयाद्वदेत्कं ते तव काममिष्टमागायानीति । कुत एष ह्येवोद्गाता हि यस्मात्कामागानस्येष्टे कामं संपादयितुमीष्टे समर्थः । को य उद्गाता यथोक्तेन प्रकारेण विद्वान्साम गायति । अभ्यास उद्गीथोपासनसमाप्त्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

नित्यानन्दकृतमिताक्षराव्याख्यासमेता— [प्रथमाध्यायस्य—

(अथ प्रथमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ।)

उक्तस्थानभेदावच्छेदं हित्वा परोवरीयस्त्वगुणकपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनं वक्तुं
सुखबोधार्थमाख्यायिकामारचयति—

त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः
शालावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो
जैवलिरिति ते होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो
हन्तोद्गीथे कथां वदाम इति ॥ १ ॥

त्रयो होद्गीथ इति । त्रयस्त्रिसंख्याका उद्गीथ उद्गीथगानं प्रति कुशला निपुणा
बभूवुः । के ते शिलको नामतः शालावतोऽपत्यं शालावत्यः । चिकितानस्यापत्यं चैकि-
तायनः । दल्भगोत्रापत्यं दाल्भ्यः प्रवाहणो नामतो जीवलस्यापत्यं जैवलिस्ते त्रयो
हान्योन्यमूचुः । किंचोद्गीथे वै कुशला वयं स्मो भवामः । अतो हन्त यद्यनुमतिर्भवतां
भवेत् । तर्ह्युद्गीथे कथां वादात्मिकां कुर्मः ॥ १ ॥

तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैव-
लिरुवाच भगवन्तावग्रे वदतां ब्राह्मणयोर्वद-
तोर्वाचः श्रोष्यामीति ॥ २ ॥

इति परस्परमुक्ते सति तथेत्यङ्गीकारं कृत्वा ह ते ह समुपविविशुरुपविष्टाः । स ह
प्रवाहणो जैवली राजोवाच । किं भगवन्तौ पूजावन्तावग्रे पूर्वं वदतां युवयोर्ब्राह्मणयोर्वदतोरहं
वाचं वाङ्मात्रं श्रोष्यामीति ॥ २ ॥

स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्य-
मुवाच हन्त त्वा पृच्छानीति पृच्छेति
होवाच ॥ ३ ॥

एवमुक्ते ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यं प्रत्युवाच । किं हे दाल्भ्य त्वं
हन्त यद्यनुमंस्यसे तर्हि त्वा त्वामहं पृच्छामी(नी)त्युक्ते दाल्भ्यः पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥

का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य
का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का
गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप
इति होवाच ॥ ४ ॥

इत्युक्त इतरः का साम्नोद्गीथाख्यौकारस्य गतिराश्रयः कारणं किमिति शाला-
वत्येन पृष्टो दाल्भ्यः स्वरो ध्वनिविशेष ओंकारकारणं होवाच । स्वरस्य का गतिरिति

पृष्ठे प्राणो बलं कारणमिति होवाच प्राणस्य का गतिरित्युक्तेऽन्नं कारणमिति होवाच
अन्नस्य का गतिरित्युक्त आपः कारणमिति होवाच ॥ ४ ॥

अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामु-
ष्य लोकस्य का गतिरिति न स्वर्गं लोकम-
तिनयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोकः सामा-
भिसंस्थापयामः स्वर्गसंस्तावः हि सा-
मेति ॥ ५ ॥

अपां का गतिरित्युक्तेऽसौ स्वर्गलोकः कारणम् , अमुष्य स्वर्गलोकस्य का गतिरित्युक्त
पृष्ठो दाल्भ्यो न स्वर्गलोकमतीत्याऽऽश्रयान्तरं प्रति साम कश्चिन्नयेत्प्रापयेदिति होवाच
अतो वयमपि स्वर्गलोकं प्रति सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गलोकप्रतिष्ठितं साम जानीमः । भ्रान्त
त्वशङ्कां वारयितुं हेत्वन्तरमाह—स्वर्गेति । स्वर्गसंस्तावं स्वर्गो वै लोकः सामवेद इति
स्वर्गत्वेन संस्थापनं संस्तावो यस्य तत्स्वर्गसंस्तावं हि यस्मात्साम ॥ ५ ॥

तः ह शिल्कः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्य-
मुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम
यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा
ते विपतेदिति ॥ ६ ॥

अतः स्वर्गं प्रतिष्ठितमित्युक्तवन्तं चैकितायनं दाल्भ्यं प्रति शिल्कः शालावत्य उवाच ।
किमप्रतिष्ठितमसंस्थितं वै किल ते तव हे दाल्भ्य साम । स्वर्गप्रतिष्ठितं सामेति विज्ञाने दोष-
माह—यस्त्विति । विपरीतविज्ञानं प्रति यस्तु कश्चिन्मिश्रावचनमसहमान एतर्ह्येतस्मि-
न्मिश्रावचनकाले ब्रूयार्त्तिकं ते तव विपरीतवादिनो मूर्धा शिरो विपतिष्यति विस्म-
यतिष्यतीति एवमपराधस्य ते तव मूर्धा शिरो विपतेदिति ॥ ६ ॥

एवमुक्तो दाल्भ्य आह—

हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवा-
चामुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति
होवाचास्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां
लोकमति नयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं
लोकः सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासं-
स्तावः हि सामेति ॥ ७ ॥

हन्तेति । हन्ताहमेतत्पृष्ठं सामाश्रयं भगवतः सकाशादहं वेदानीत्येवमुक्तः शाला-

वत्यो हे दाल्भ्य विद्धीति होवाच । इत्युक्तो दाल्भ्यः पृच्छति—अमुष्येति ।
अमुष्य स्वर्लोकस्य का गतिः किं कारणमिति पृष्टः शालावत्योऽयं पृथिवीलोकः कारण-
मिति होवाच । अस्य यागादिना स्वर्गलोकपोषकत्वात् । अस्य लोकस्य का गतिरिति
पृष्टे न प्रतिष्ठां लोकं पृथिवीलोकमतिनयेत्साम कश्चिदिति होवाच । अतो वयमपि प्रतिष्ठां
प्रतिष्ठाहेतुभूतं पृथिवीलोकं प्रति सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्तावम् ' इयमेव रथंत-
रम् ' इतिश्रुत्या पृथिवीत्वेन संस्तुतं हि यस्मात्सामातः पृथिवीप्रतिष्ठमिति ॥ ७ ॥

त० ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल •
ते शालावत्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते
विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमे-
तद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाच ॥ ८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

एवमुक्तवन्तं प्रति प्रवाहण इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ।

(अथ प्रथमाध्यायस्य नवमः खण्डः ।)

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति
होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशा-
देव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो
ह्येभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् ॥ १ ॥

अस्य पृथिवीलोकस्य का गतिरिति पृष्टः प्रवाहण आकाशो विभुत्वादिगुणसाम्यात्पर-
मात्मैवेति होवाच । कुतः सर्वाणि ह वा इमानि स्थावरजङ्गमानि भूतान्याकाशादेवोत्पद्यन्त
आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति नाशं यान्ति गच्छन्ति । किंचाऽऽकाश एव हि यस्मादेभ्यो
यथोक्तसर्वभूतेभ्यो ज्यायान्महत्तरोऽतः सर्वेषां भूतानां परमयनं परायणं प्रतिष्ठा त्रिषु
कालेषु । एतच्च सर्वं परमात्मपरिग्रह एव घटत इत्यर्थः ॥ १ ॥

• स एष परोवरीयानुद्धीथः स एषोऽनन्तः परो-
धरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोका-
ञ्जयति य एतदेवं विद्वान्परोवरीयाऽसमुद्धीथ-
मुपास्ते ॥ २ ॥

ततश्च स एष आकाशः परमात्मा परोवरीयान्परं परमुत्तरोत्तरं वरीयसोऽपि स्वरप्राणा-
न्नादेः सकाशादतिशयेन परोवरीयानुत्तरोत्तरश्रेष्ठादपि श्रेष्ठः स उद्गीथः संपन्नः । किंच स
एष उद्गीथे संपादितः परमात्माऽऽकाशोऽनन्तस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यः । एवमुपास्यस्वरूप-
मुक्त्वा तदुपासनविधेः फलमुपदिशति—**परोवरीय इति ।** परोवरीयः परेभ्यो
राजादिभ्योऽतिशयेन वरीयस्त्वं श्रेष्ठ्यं हास्योपासकस्य भवतीतीदं दृष्टं फलमदृष्टं तु
विद्वान्परोवरीयसो होत्तरोत्तरान्ब्रह्माकाशान्ताल्लोकाञ्जयति प्राप्नोति । कः, य एवमुक्तरीत्यो-
द्गीथदर्शनं विद्वान्परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥

अतिशयमर्थवादमाह—

तं हैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायो-
क्त्वोवाच यावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदि-
ष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं
मविष्यति ॥ ३ ॥

तं हैतमिति । तमेतमुद्गीथदर्शनं हातिधन्वा नामतः शुनकस्यापत्यं शौनक उदरशा-
ण्डिल्यायोक्त्वोवाच । किं, यावत्कालं ते तव प्रजायां संततावेनमुद्गीथं त्वत्संततिजा
वेदिष्यन्ते ज्ञास्यन्ति तावत्पर्यन्तमस्मिँल्लोक एभ्यः प्रसिद्धेभ्यः लौकिकजीवनेभ्यः परोवरीय
उत्तरोत्तरविशिष्टतरं जीवनं ह मविष्यति ॥ ३ ॥

तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति स य एतदेवं
विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके
जीवनं भवति तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति
लोके लोक इति ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

तथा विशिष्टतरजीवनवदमुष्मिन्नदृष्टेऽपि लोके परोवरीयाँल्लोको भविष्यतीति । भवेत्तत्फलं
पूर्वपां महाभाग्यानां नचैदंयुगीनानामित्यत आह—**स य इति ।** स यः कश्चिदेतमुद्गीथ-
मिदानीमप्येवं विद्वानुद्गीथमुपास्तेऽस्यापि ह परोवरीय एवैनमस्मिँल्लोके भवति । अथामुष्मि-
ँल्लोके परे लोके परोवरीयो लोकः । अभ्यास उद्गीथोपास्तिसमाप्त्यर्थः ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्य दशमः खण्डः ।)

उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावप्रतिहारविषयमुपासनं वक्तुं तावदाख्याधिकामारचयति—

**मटचीहतेषु कुरुष्व।टिक्यः सह जाययोपस्तिर्ह
चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥ १ ॥**

मटचीहतेष्विति । मटच्यो मर्दनहेतवः पापाणवृष्ट्यार्दयस्ताभिः कुरुषु देशेषु हते-
ष्वन्नालामादावोदिक्योऽटनाय प्रवृत्तः । आटिक्येति पाठान्तरे तु गृहान्तराद्यटनाहर्त्वा-
दाटिकी तथाऽऽटिक्या जायया सह कुत्सितावस्थां प्राप्तश्चक्रस्यापत्यं चाक्रायण उपस्ति-
र्नामितो ह इभ्यग्राम इभो हस्ती तमर्हतीतीभ्यो राजा हस्तिपको वा तस्य ऽ
ग्रामस्तस्मिन्नुवासोपितवान् ॥ १ ॥

**स हेभ्यं कुलमापान्खादन्तं विभिक्षे त॰
होवाच । नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इम
उपनिहिता इति ॥ २ ॥**

स उपस्तिर्हन्नार्थमटनिभ्यं हस्त्यारोहं कुलमापान्कुत्सितान्मापान्खादन्तं भक्षयन्तं विभिक्षे
याचितवान् । तमुपस्तिं हेभ्य उवाच । किं यच्च ये चेमे मम भाजने भोजनपात्र उपनि-
हिता निक्षिप्ताः कुलमापा इतोऽस्माद्भाजनस्थादुच्छिष्टकुलमापादन्ये न विद्यन्ते [इति] ॥२॥

**एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ
हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीत॰ स्यादिति
होवाच ॥ ३ ॥**

इत्युक्त उपस्तिः । ए [ते]पामिति कर्मणि पठौ । एतांस्त्वया भक्ष्यमाणान्कुलमा-
पान्मे मद्यं देहीत्युवाच । इत्युक्त इभ्यस्तान्कुलमापानस्मा उपस्तथे प्रददौ प्रदत्तवान् ।
हन्तोच्छिष्टाः कुलमापा भक्षिताश्चेदिदमनुपानमुदकं गृहाणेत्युक्त उपस्तिर्यदुदकमहं पास्यामि
तदा त्वदीयमुच्छिष्टं वै मे मया पीतं स्यादिति होवाच ॥ ३ ॥

**न स्वित्तेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्य-
मिमान्खादन्निति होवाच कामो म उदक-
पानमिति ॥ ४ ॥**

एवमुक्त इभ्य एते कुलमापा अपि किं नोच्छिष्टाः स्वित्तिर्के । इति होवाच । एव-
मुक्तोऽप्युपस्तिरिमां कुलमापानखादन्नभक्षयन्न वै नैवाजीविष्यं जीविष्यामीत्युवाच । पाना-
भावेऽपि तुल्यं जीवनराहित्यमित्यत आह—**कामेति ।** मे ममोदकपानं तु काम इच्छातो
लभ्यते यथेष्टमतस्तत्पाने नरकपातः स्यात् ॥ ४ ॥

स ह खादित्वाऽतिशेषाञ्जायाया आजहार
साऽग्र एव सुभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य
निदधौ ॥ ५ ॥

स उपस्तिस्तांश्च खादित्वाऽतिशेषानतिशिष्टान्कुलमाषाञ्जायाया आजहाराऽऽहृत-
वान् । सा च जायाऽग्रे कुलमाप्राप्तेः पूर्वमेव सुभिक्षा शोभनभिक्षा लब्धान्ना बभूव तथाऽपि
स्त्रीस्वाभाव्यात्तान्कुलमाषान्पत्युर्हस्तात्प्रतिगृह्य निदधौ निक्षिप्तवती ॥ ५ ॥

स ह प्रातः संजिहान उवाच यद्वृत्तान्नस्य
लभेमहि लभेमहि धनमात्राः राजाऽसौ
यक्ष्यते स मा सर्वैरात्विज्यैर्दृणीतेति ॥ ६ ॥

स भर्ता ह प्रातःकाले संजिहानः शय्यां निद्रां वा परित्यजन्व्रतेति स्थित्यमान उवाच ।
किं यद्यन्नस्य स्तोत्रं लभेमहि तर्हि तद्वृत्त्वा वयं धनमात्रां धनशेषं देशं लभेमहि
राजाऽसौ निकटे यक्ष्यते यागं कुरुते । ततः किं स च राजा मा मां सर्वैरात्विज्यैर्दृष्ट्वि
वर्धमभिर्ऋत्विक्कर्मप्रयोजनाय वृणीतेति ॥ ६ ॥

तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुलमाषा इति
तान्खादित्वाऽमुं यज्ञं विततमेयाय ॥ ७ ॥

तमेवमुक्तवन्तं पतिं प्रति जायोवाच, किं हन्त तर्हि हे पत इमे त्वदत्ता ए-
कुलमाषास्तान्पत्नीदत्तान्पुथितान्कुलमाषान्खादित्वाऽमुं राजयज्ञमृत्विग्भिर्विततं विस्तारित
मेयायागात् ॥ ७ ॥

तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविशेऽसौ
ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥

तत्र गत्वोद्गातृनास्ताव आगत्य स्तुवन्त्यस्मिन्नित्यास्तावो देशविशेषस्तस्मिन्नास्तां
स्तोष्यमाणानामुप समीप उपविशेऽपविष्टः । स उपस्तिर्ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेद-
विद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ९ ॥

किं हे प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावं प्रस्तावमन्वायत्ताऽनुगता तां देवतां चेदवि-
न्प्रस्तोष्यसि प्रस्तावं करिष्यसि तर्हि ते तवाविदुषो मूर्धा शिरो विपतिष्यति विस्व-
पतिष्यतीति ॥ ९ ॥

एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वा-
यत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपति-
ष्यतीति ॥ १० ॥

एवमेवोद्गातारमुवाचेत्यादि समानम् ॥ १० ॥

एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्रति-
हारमन्वायत्ता तां चेद्विद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा
ते विपतिष्यतीति ते ह समारतास्तूष्णीमासां-
चक्रिरे ॥ ११ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

तेषु विनीतत्वं दर्शयति—ते हेति । ते प्रस्तोत्रादयः समारताः कर्मभ्य उपरताः
सन्तो मूर्धपातभयात्तूष्णीमासांचक्रिरे ॥ ११ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ।)

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं
विविदिषाणीत्युपास्तिरस्मि चाक्रायण इति
होवाच ॥ १ ॥

अथ तेषां तूष्णीभावानन्तरं हैनमुपस्तिं प्रति यजमानो राजोवाच । किं भगवन्तं पूजा-
वन्तं वाअहं विविदिषाणि वेदितुमिच्छामात्युक्त उपस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥ १ ॥

स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरा-
त्विज्यैः पर्येषिषं भगवतो वा अहमवित्त्वाऽ-
न्यानवृषि ॥ २ ॥

इत्युक्तः स यजमान उवाच । किं भगवन्तं वै श्रुत्वाऽहमेभिः सर्वैरात्विज्यैर्ऋत्वि-
क्कर्मभिर्ऋत्विक्कर्मार्थं पर्येषिषं पर्येषणं कृतवानस्मि । अन्विष्य भगवतो वा अहमवित्त्वाऽल-
ब्ध्वाऽन्यानुत्विजोऽवृषि वृतवानस्मि ॥ २ ॥

भगवाऽस्त्वेव मे सर्वैरात्विज्यैरिति तथेत्यथ
तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो
धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति ह
यजमान उवाच ॥ ३ ॥

अद्यापि भगवान् उ एव मे मम सर्वैरात्विज्यैर्ऋत्विक्कर्मार्थमस्त्वित्युक्त उपस्तिस्त-
थाऽस्त्वित्यङ्गीकृतवान् । अथैवमपि तर्हि तथाऽप्येते पूर्वं वृता एव प्रस्तोत्रादयो मया
समतिसृष्टा अनुज्ञाताः सन्तः स्तुवतां स्तुतिं कुर्वताम् । त्वया त्वेतत्कार्यं यावत्त्वेभ्यः

प्रस्तोत्रादिभ्यस्त्वं धनं दद्याः प्रयच्छसि तावन्मम दद्या इत्युक्तस्तथाऽस्त्विति यजमान उवाच ॥ ३ ॥

अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद् प्रस्तोतर्या देवता
प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि
मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्क-
तमा सा देवतेति ॥ ४ ॥

अथोषस्तिवचनश्रवणानन्तरमेनमुषस्तिं प्रस्तोता विनयेनोपससादोपजगाम । गत्वा त्वनुवादपूर्वकं पृच्छति—प्रस्तोतर्या देवतेति । उक्तार्थम् । इत्येव मा मां भगवानवो-
चत्कतमा सा देवतेति ॥ ४ ॥

प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्यु-
ज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां
चेदविद्वान्प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथो-
क्तस्य मयेति ॥ ५ ॥

. पृष्ठ उपस्तिः प्राण इति परमात्मैवेति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि स्थावरज-
ङ्गमानि प्राणमेवाभिसंलक्ष्य संविशन्ति प्रविशन्ति प्रलयकाले । तथोत्पत्तिकाले च प्राणमभ्यु-
ज्जिहते प्राणादेवोद्गच्छन्तीति परमात्मलिङ्गात्सैषा प्राणशब्दाभिधा परात्मदेवता प्रस्तावम-
न्वायत्ता । तां चेदविद्वान्प्रास्तोष्यः प्रस्तावनं कृतवानसि विद्वत्सन्निधौ सत्यां तर्हि तथोक्तस्य
मूर्धा ते विपतिष्यतीत्यनेन प्रकारेण मयोक्तस्य ते तव तत्काल एव मूर्धा व्यपतिष्य-
दिति ॥ ५ ॥

अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथम-
न्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते
विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा
देवतेति ॥ ६ ॥

अथ हैनमुद्गातोपससादेति समानम् ॥ ६ ॥

आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि
भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतो-
द्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यो मूर्धा
ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ७ ॥

अथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद् प्रतिहर्तर्या देवता
प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेद्विद्वान्प्रतिहरि-
ष्यासि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवान-
वोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ८ ॥

आदित्यमुच्चैः सन्तमूर्ध्वं सन्तं गायन्ति शब्दयन्ति ॥ ७ ॥ ८ ॥

अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि
भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा
देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेद्विद्वान्प्रत्यह-
रिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति
तथोक्तस्य मयेति ॥ ९ ॥

इति प्रथमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

इमानि भूतान्यन्नमेवाऽऽत्मानं प्रति प्रतिहरमाणानि जीवन्ति । तथा च प्रस्तावोद्गीथप्र-
तिहारभक्तीः प्राणादित्यान्नदृष्ट्योपासीतेति समुदायार्थः । अस्य फलं तु प्राणाद्यापत्तिः
कर्मसमृद्धिर्वेति बोद्धव्यम् । पुनर्वचनं त्वादरार्थम् ॥ ११ ॥

इति प्रथमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ।

(अथ प्रथमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ।)

अन्नालामादुक्ता कष्टा गतिर्मा भूदित्यन्नलाभायोपासनान्तरं प्रतिजानीते—

अथातः शौव उद्गीथस्तद्ध बको दारुभ्यो
ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्रवाज ॥ १ ॥

अथेति । अथान्नलाभप्रसक्त्यनन्तरं यतोऽन्नमपेक्षितमतोऽन्नलाभहेतुः शौवः
श्वभिर्दृष्ट उद्गीथः सामविशेषः प्रस्तूयत इति शेषः । तत्र प्रतिपत्त्यर्थमाख्यायिकामाह—
तद्धेति । तत्तत्र बको ह नामतो दारुभ्यो दारुभ्यो ग्लावो नामतो मित्राया
अपत्यं मैत्रेयः स्वाध्यायं स्वाध्यायार्थं स्वग्रामाद्बहिरुद्रवाजाऽऽगतवान् ॥ १ ॥

तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उप-
समेत्योचुरन्नं नो भगवानागायत्वशनायाम
वा इति ॥ २ ॥

तस्मा ऋपयेऽनुग्रहार्थं स्वाध्यायेन तोषितः श्वेतः शुक्लः श्वा मुख्यप्राणदेवः श्वरूपं गृहीत्वा प्रादुर्बभूव । तं श्वानमन्ये क्षुद्राः श्वानो वागादय उपसमीयुरेत्योचुः । किमन्नं नोऽस्मभ्यं भगवानागायत्वागोनन निष्पादयतु कुतो यतोऽशनायाम बुभुक्षिताः स्मो वै वयमिति ॥२॥

तान्होवाचेहैव मा प्रातरुपसमीयातेति तद्भु-
वको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रतिपाल-
यांचकार ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्ताञ्शुन उवाच किं यूयमिहास्मिन्नेव प्रदेशे प्रातःकाले मा मामुपसमीयातेति ।
दैर्घ्यं छान्दसं प्रामादिकं वोपगच्छत । तत्रैवं श्ववचने श्रुते सति ह वको दाल्भ्यो ग्लावो
मैत्रेयः प्रतिपालयांचकार प्रातःकालप्रतीक्षणं कृतवान् । अतोऽवगम्यते तस्य स्वाध्यायप-
ठनमन्त्रार्थमिति ॥ ३ ॥

स्वाध्यायेन देवतापरितोषं सदृष्टान्तमाह—

ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः
संरब्धाः सर्पन्तीत्येवमासमृपुस्ते ह समुप-
विश्य हिं चक्रुः ॥ ४ ॥

ते ह यथेति । यथा ज्योतिष्टोमादौ बहिष्पवमानेन स्तोत्रेण स्तोष्यमाणा अध्वर्युप्र-
मुखा यजमानपश्चिमाः संरब्धाः संलग्नाश्चान्योन्यस्य गृहीतवत्तनाश्चात्वाल्देशं प्रतीदं सर्पणं
यथा स्यात्तथा सर्पन्ति भ्रमणं कुर्वन्ति । एवमेव ते श्वानो हान्योन्यस्य मुखे पुच्छं
गृहीत्वा सप्तपुरासप्तवन्तः । पश्चात्ते श्वानो ह समुपविश्य सम्यगुपविश्य हिं चक्रुर्हिंकारं
गानं कृतवन्तः ॥ ४ ॥

ओ३मदा३मो३ पिवा३मो३देवो वरुणः प्रजा-
पतिः सवितारऽन्नमिहारऽऽहरदन्नपतेऽऽन्न-
मिहारऽऽहरारऽऽहरो३मिति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥१२॥

कथम्, ओंकारोऽत्र गानार्थः । अदामाशनं करवाम पिबाम पानं करवाम द्योतनाद्देवो जगतो
वरुणाद्वरुणः प्रजानां पालनात्प्रजापतिः सर्वस्य जगतः प्रसवितृत्वात्सविता, अन्नमिह प्रकृतप्रदे-
शेऽस्मभ्यमाहरदाहरतु अन्नस्य प्रसवितृत्वात् । हेऽन्नपतेऽन्नमिहाऽऽहराऽऽहरेत्यभ्यास
आदरार्थं इत्येवं हिं चक्रुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ।)

भक्त्युपासनमुक्त्वा स्तोमाक्षरोपासनमाह—

अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हाङ्कारश्च-
न्द्रमा अथकारः । आत्मेहकारोऽग्निर्रीकारः॥१॥

अयं वावेति । अयं पृथिवीलोको वावैव हावु(उ)कारः पृथिवीलोकदृष्ट्या हावु(उ)कारः
स्तोम उपास्य उक्तत्वादेव न सामान्याकाङ्क्षा । तथात्वे च तेषामस्माभिश्छान्दोग्यार्थ-
प्रकाशिकायामुक्तत्वानेहोच्यते विस्तृतिभयात् । वायुर्हाङ्कारः स्तोम इति चिन्तनीयम् ।
चन्द्रमा अथकारः स्तोमः । आत्मा प्रसिद्धः, इहकारः स्तोमः, अग्निर्रीकारः ॥ १ ॥

आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वे देवा
औहोयिकारः प्रजापतिर्हिंकारः प्राणः स्वरोऽन्नं
या वाग्विराट् ॥ २ ॥

आदित्य ऊकारः । निहव आह्वानमेकारः स्तोमः । विश्वे देवा औहोयिकारः । प्रजापतिर्हिं-
कारः । प्राणः स्वरः स्तोमः । अन्नं या स्तोमः । वाक्स्तोमो विराट् ॥ २ ॥

अनिरुक्तस्त्रयोदशः स्तोमः संचरो हुंकारः ॥ ३ ॥

अनिरुक्तोऽव्यक्तकारणात्मा हुंकारस्त्रयोदशसंख्यापूरकः स्तोमः स च संचरः । शाखा-
भेदेन हुंकारो हुप्कारो वेति विकल्प्यमानस्वरूपः ॥ ३ ॥

स्तोमोपासनफलमाह—

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवान-
न्नादो भवति य एतामेव५ साम्नामुपनिषदं
वेदोपनिषदं वेद ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे प्रथमोऽ-
ध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

दुग्ध इति । एतदुक्तार्थं य एतां यथोक्तामेवमुक्तरीत्या साम्नां सामावयवस्तोमाक्षर-
विषयामुपनिषदं दर्शनं वेदोपास्ते, अस्मा उपासकाय । अभ्यासः पूर्ववदध्यायपरिसमा-
प्त्यर्थो वा ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

यस्मिनुद्गीथगाभिन्त्यमृतरसतमत्वादिभावैरूपेत-

प्राणव्यानार्कहृष्टीरविनयननिविष्टे स्वरात्मेक्षणं च ।

कृत्वा विप्राः क्रियायागधिकमपि फलं कर्ममात्राल्लभन्ते

तस्योङ्कारस्य वाच्यं हृदि गतममलं भावयेदात्मतत्त्वम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीपुरुषोत्तमाश्रमपूज्यपादशिष्यनित्यान-

न्दाश्रमविरचितायां छान्दोग्यव्याख्यायां मिताक्षरायां

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥)

सामावयवोपासनमुक्त्वा फलार्थिनां समस्तसामोपासनमाह—

ॐ । समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु

यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तद-

सामेति ॥ १ ॥

समस्तस्य खल्विति । समस्तस्य सर्वावयवविशिष्टस्य पञ्चभक्तिकस्य साप्तभक्ति-
कस्य च खलु साम्न उपासनं साधु शोभनं समस्तसाधुगुणदृष्टिं कुर्यादिति फलितार्थः । कुतः ।
यत्खलु लोके साधु शोभनं तत्सामेत्याचक्षते कुशला यदसाधु तदसामेत्याचक्षते ॥ १ ॥

तदुताप्याहुः साम्नैनुपागादिति साधुनैनुपा-

गादित्येव तदाहुरसाम्नैनुपागादित्यसाधुनैनु-

मुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥

किंच, तत्तत्रैवं साध्वसाधुविवेककरणे । अथो उपायविशेषमप्याहुस्तज्ज्ञाः । किं
यस्माद्यस्यासाधुत्वप्राप्त्याशङ्का स एनं राजानं सामन्तं वा साम्ना सामनीत्योपागादुपग-
तवानिति यत्तद्व्यवहारे शोभनकार्यदर्शी न सत्यं यं साधुना शोभनेन मार्गेणैनुमुक्त-
मुपागादित्याहुः । यत्र पुनरसाम्नैनुपागादिति तत् । तद्व्यवहारे बन्धनाद्यशुभकार्यं पश्यन्तो
साधुनैनुपागादित्येवमाहुः ॥ २ ॥

एवं कार्यगम्यं साधुत्वाद्युक्त्वाऽनुभवगम्यं तदाह—

अथोताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भवति

साधु बतेत्येव तदाहुरसाम नो बतेति यद-

साधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥

अथोताप्याहुरिति । अथानन्तरमुत स्वात्मनि हर्षहेतौ जाते सति नोऽस्माकं साम बतेति विहृष्टाः सन्त आहुः । अस्यैव विवरणं यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तत्राऽऽहुर्विपर्यये जातेऽसाम नो बतेति खिद्यमाना आहुः । अस्यैवं विवरणं यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥

साधुदृष्ट्या समस्तसामोपासनफलमाह—

स य एतदेवं विद्वान्साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशो
ह यदेन॑ साधवो धर्मा आ च गच्छेयुरुप च
नमेयुः ॥ ४ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स य एतदिति । स यः कश्चिदेवमुक्तप्रकारेण साधुगुणभेदतत्समस्तं साम विद्वानुपास्त एनमुपासकं प्रति साधवो धर्माः श्रुत्याद्यविरुद्धा आ च गच्छेयुरिति यत्तदभ्याशो ह क्षिप्रमेव न केवलमागच्छेयुरेवापि तूप च नमेयुश्च भोग्यत्वेनोपतिष्ठेयुश्चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।)

लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत पृथिवी हिंकारः ।
अग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो
द्यौर्निधनमित्यूर्ध्वेषु ॥ १ ॥

तत्र लोकेषु पृथिव्यादिषु पाञ्चविधं पाञ्चभक्तिकं भेदेन पञ्चप्रकारकं साधुदृष्टिविशिष्टं समस्तं सामोपासीत लोकदृष्ट्या पञ्चविधं सामोपासितित्यर्थः । कथं पृथिवी हिंकारो हिंकारभक्तिः पृथिवीदृष्ट्योपास्या । अग्निः प्रस्तावः । प्रस्तावभक्तिरग्निदृष्ट्योपास्या । अन्तरिक्षमुद्गीथभक्तिः । आदित्यः प्रतिहारः । द्यौर्निधनं द्युदृष्ट्या निधनभक्तिरुपास्या । इत्येवमूर्ध्वपूर्वमुखव्यवस्थितलोकदृष्ट्या सामोपासनमुक्तम् ॥ १ ॥

अथाऽऽवृत्तेषु द्यौर्हिंकार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनम् ॥ २ ॥

अथोक्तोपासनानन्तरमावृत्तेष्ववाङ्मुखेषु लोकादिषु पञ्चविधसामपाठ उच्यते । कथं, द्यौर्हिंकार इत्यादिपूर्ववत् ॥ २ ॥

एतदुपासनफलमाह—

कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चाऽऽवृत्ताश्च य
एतदेवं विद्वान्लोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते॥३॥
इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥२॥

कल्पन्त इति । अस्मा उपासकायोर्ध्वा आवृत्ताश्च प्राणिनां गत्यागतिविशिष्टा
लोका भोग्यत्वेन कल्पन्ते समर्था भवन्ति । य एवमुक्तरीत्या विद्वान्लोकेषु पञ्चविधं
सामोपास्ते ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।)

वृष्टिनिमित्तत्वात्तदनन्तरं वृष्टिदृष्ट्या पञ्चविधं सामोपासनमाह—

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत पुरोवातो हिंकारो
मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो
विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥ १ ॥

वृष्टौ पञ्चविधमिति । वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीतेत्यादि समानम् ॥ १ ॥

उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्षति हास्मै वर्षयति ह य
एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते॥ २ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

उद्गृह्णाति तन्निधनं यदुद्ग्रहणं वृष्ट्यपाकरणं तन्निधनम् । तस्य फलमाह—वर्षतीति ।
अस्मा उपासकाय स्वेच्छातः पर्जन्यो वर्षति वर्षयति वेत्येवं सुबोधम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।)

वृष्टिहेतुकादृष्ट्या तदुपासनमाह—

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत मेघो यत्सं-
प्लवते स हिंकारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः

प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स
प्रतिहारः समुद्रो निधनम् ॥ १ ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीतेति । भेषो यत्संल्लवत एकीभावेनेतरेतरं
घनी भवति ॥ १ ॥

न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्-
सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

स उपासको न हाप्सूदके प्रैति त्रियतेऽनिच्छन्नप्सुमांश्च मरुस्थलीष्वपि यथेष्टोदकं
भवति शेषं सुबोधम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।)

अम्बुहेतुकर्तृदृष्ट्या तदुपासनमाह—

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत वसन्तो हिंकारो
ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो
हेमन्तो निधनम् । १ ॥

कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एत-
देवं विद्वानृतुषु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीतेति । कल्पन्ते भोग्यत्वेन व्यवतिष्ठन्तेऽस्मा उपा-
सकार्यतवो वसन्तादयः । ऋतुमानार्तवैश्च भोगैः संपन्नो भवति । समानमन्यत् ॥१॥२॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।)

सम्यग्व्यवस्थितर्तुहेतुकप्रशुदृष्ट्या तदुपासनमाह—

पशुषु पञ्चविधः सामोपासीताजा हिंकारोऽ-
वयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः
पुरुषो निधनम् ॥ १ ॥

पशुष्विति । अजाद्यागाः । अवयो मेषाः ॥ १ ॥

भवन्ति हास्य पशवः पशुमा अयति य एतदेवं
विद्वान्पशुषु पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

पशुमान्भवति । पशुफलैश्च भोगादिभिर्भुज्यते । शेषं सुबोधम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ।)

पशुप्रसूतपयोधृतादिहेतुका प्राणस्थितिरित्यतस्तदनन्तरं प्राणदृष्ट्या तदुपासनमाह—

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत
प्राणो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं
प्रतिहारो मनो निधनं परोवरीयांसि वा
एतानि ॥ १ ॥

प्राणेष्विति । प्राणेषु प्राणादीन्द्रियेषु पञ्चविधं परोवरीयः परं परमुत्तरोत्तरं वरीयस्त्व-
गुणवत्प्राणदृष्टिविशिष्टं सामोपासीत । प्राणानां कथं तद्गुणत्वमित्यत आह—परोवरी-
यांसि वा एतानीति । एतानि प्राणादीन्द्रियाणि परोवरीयांस्युत्तरोत्तरं वरीयस्त्वगुण-
विशिष्टानि वै प्रसिद्धम् ॥ १ ॥

परोवरीयोहास्य भवति परोवरीयसो ह लोका-
अयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु पञ्चविधं परो-
वरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥२॥
इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

परोवरीयो हास्येति फलोक्तिः सुबोधा । इति त्वित्येवं खलु पञ्चविधस्य साम्न उपा-
सनमुक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ।)

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधः सामो-
पासीत यत्किंच वाचो हुमिति स हिंकारो
यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥ १ ॥

अथानन्तरं सप्तविधस्य साधुदृष्टिविशिष्टस्योपासनमारभ्यते । वाचि सप्तविधं वाक्यद-
वाच्यशब्दसामान्यदृष्ट्या सप्तविधं साप्तभक्तिकं सामोपासीत । कथं यत्किंच वाचः शब्द-
सामान्यस्य हुमिति शब्दविशेषः स हिंकारभक्तिविशेषः । हुमिति शब्ददृष्ट्या हिंकार-
श्चिन्तनीयः । यत् प्र इति शब्दः स प्रस्तावभक्तिः । यत्, आ इति शब्दः स आदिः ॥ १ ॥

यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो
यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनम् ॥ २ ॥

यदुदितिशब्दः स उद्गीथः । यत्प्रतीतिशब्दः स प्रतिहारः । यदुपेतिशब्दः स उप-
द्रवः । यन्नीतिशब्दस्तन्निधनं भक्तिः ॥ २ ॥

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवान-
न्नादो भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तवि-
धः सामोपास्ते ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

दुग्धेऽस्मा इत्युपासनफलवाक्यमुक्तार्थम् ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्योष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः)

वाचकशब्ददृष्ट्या सामोपासनमुक्त्वा वाच्यदृष्ट्या तदाह—

अथ खल्वष्टुमादित्यः सप्तविधः सामोपासीत
सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति
सर्वेण समस्तेन साम ॥ १ ॥

अथ खल्वष्टुमादित्यमिति । कुत आदित्यदृष्ट्या सप्तविधं सापोपास्यमित्यत
आह—सर्वदेति । येनाऽऽदित्यः सर्वदा समो वृद्धिक्षयाभावात्तेन हेतुना साम । किंच
येन मां प्रति मां प्रतीति सर्वभूताभिमुखतया सर्वेण समस्तेन च साम ॥ १ ॥

तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति
विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिंकारस्तदस्य पश-
वोऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिं कुर्वन्ति हिंकारभा-
जिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ २ ॥

तस्मात्तस्मिन्नादित्य इमानि वक्ष्यमाणानि भूतानि पुरोदयाद्यवयवविभागेनान्वायत्तान्य-
नुगतान्यादित्यमुपजीव्य स्थितानीति विद्याजानीयात् । कथमेतत् । तस्याऽऽदित्यस्य
उदयात्पुरा पूर्वं यद् रूपं स हिंकारः । तद्धिंकारभक्त्यात्मकमादित्यसाम्नो रूपम् ।
पशवो गवाद्योऽन्वायत्ता अनुगता भक्तिरूपमुपजीवन्ति । अत्र प्रमाणमाह—तस्मा-
दिति । हि यस्मादेतस्याऽऽदित्याख्यस्य साम्नो हिंकारभाजिनो हिंकारभक्तिभजनशीलाः
पशवस्तस्मात्ते पशवः प्रागुदयाद्धिं कुर्वन्ति ॥ २ ॥

अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या
अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशंसा-
कामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥

अथ यत्प्रथमोदिते सवितरि रूपं स प्रस्तावः । तत्प्रस्तावभक्त्यात्मकमस्यादिऽऽदित्यसाम्नो
रूपं मनुष्या अन्वायत्ताः । कुतः, हि यस्मादेतस्याऽऽदित्यसाम्नः प्रस्तावभाजिनो मनुष्याः ।
तस्मात्ते मनुष्याः प्रस्तुतिकामा अपरोक्षस्तुतिकामाः प्रशंसाकामाः परोक्षस्तुतिकामाः ॥३॥

अथ यत्संगववेलायां स आदित्यस्तदस्य
वयांस्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽना-
रम्बणान्यादायाऽऽत्मानं परिपतन्त्यादिभा-
जीनि ह्येतस्य साम्नः ॥ ४ ॥

अथ रश्मीनां जगन्मण्डलेन गवां वा वत्सैः सह संगवः संबन्धो यस्यां वेलायां भवति
सा सङ्गववेला तस्यां सङ्गववेलायां यदादित्यरूपं स आदिर्लोकाराख्या भक्तिस्तदादिभक्त्या-
त्मकमस्याऽऽदित्यसाम्नो रूपं वयांसि पक्षिणोऽन्वायत्तानि । कुतः, हि यस्मादेतस्याऽऽदित्य-
साम्नो वयांसि पक्षिण आदिभाजीन्याद्याख्यभक्तिभजनशीलानि तस्मात्तानि वयांस्यन्त-
रिक्षे गगन आरम्बणानि निरालम्बान्यात्मानं शरीरमादाय परिपतन्ति प्लवन्ते ॥ ४ ॥

अथ यत्संप्रति मध्यंदिने स उद्गीथस्तदस्य देवा
अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानामु-
द्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥

अथ यत्संप्रति ऋजुमध्यंदिनेऽनूनातिरिक्तमध्याह्न आदित्यस्य रूपं स उद्गीथस्तदु-
द्गीथभक्त्यात्मकमस्याऽऽदित्यस्य रूपं देवा अन्वायत्ताः । कुतो हि यस्माद्देवा एतस्याऽऽदि-

त्यसाम्न उद्गीथभाजिनः । तस्मात्ते देवाः सत्तमाः प्राजापत्यानां प्रजानां मध्ये विशि-
ष्टतमाः ॥ ५ ॥

अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्लात्स प्रतिहार-
स्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता
नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ६ ॥

अथ यन्मध्यंदिनादूर्ध्वमपराह्लात् प्राक् सवितृरूपं स प्रतिहारस्तत्प्रतिहारभक्त्या-
त्मकमस्याऽऽदित्यसाम्नो रूपं गर्भाजाठरवर्तिनः प्राणिनोऽन्वायत्ताः । कुतो हि
यस्माद्गर्भा एतस्याऽऽदित्यस्य साम्नः प्रतिहारभक्तिभाजिनस्तस्मात्ते गर्भा योनिरुपरिष्ठाज्जठरं
प्रति प्रतिहृताः सन्तो नावपद्यन्ते नाधः पतन्ति ॥ ६ ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्लात्प्रागस्तमयात्स उपद्रव-
स्तदस्याऽऽरण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं
दृष्ट्वा कक्षं श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो
ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥

अथ यदपराह्लादूर्ध्वमस्तमयात्प्राग्रे रूपं स उपद्रवः । तदुपद्रवभक्त्यात्मकमस्याऽऽदि-
त्यस्य रूपम् । अरण्ये भवा आरण्याः पशवोऽन्वायत्ताः । कुतो हि यस्मादेतस्याऽऽदित्य-
साम्न उपद्रवभक्तिभाजिनः पशवः । तस्मात्त आरण्याः पुरुषं दृष्ट्वा भीताः सन्तः कक्षं
गुल्मवह्यादि श्वभ्रं गतं गुहां प्रत्युपद्रवन्त्युपगच्छन्ति ॥ ७ ॥

अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पित-
रोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति निधनभाजिनो
ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यं सप्तविधं
सामोपास्ते ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ यत्प्रथमास्तमितेऽदर्शनं जिगमिषति सवितरि यद्रूपं तन्निधनम् । तन्निधनभक्त्यात्म-
कमस्याऽऽदित्यसाम्नो रूपं पितरोऽर्यमादयोऽन्वायत्ताः । कुतो हि यस्मात्पितर एतस्याऽऽ-
दित्यसाम्नो निधनभक्तिभाजिनस्तस्मात्तानपि तन्निदधति पितृपितामहादिरूपेण दर्भेषु निक्षि-
पन्ति तदर्थं तत्र पिण्डं स्थापयन्ति । एवमुक्तरीत्याऽमुमादित्यं सप्तविधमवयवशः सप्तधा विभक्तं
सामोपास्ते तस्य तदापातिः फलमिति वाक्यशेष इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ।)

अथ भक्तिनामाक्षरोपासनमाह—

अथ खल्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधं सामो-
पासीत हिंकार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति
त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥

अथ खल्विति । अथ रश्म्यादित्यसामोपासनानन्तरं खल्वात्मसंमितं मृत्युमोक्षहेतु-
त्वेन परमात्मना संमितं तुल्यमतिमृत्यु मृत्यवतिक्रमणसाधनं सप्तविधं सामोपासीत । कथं
हिंकार इति त्र्यक्षरं प्रथमभक्तिनाम प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्प्रस्तावभक्तिनाम हिंकारनाम्ना
समं समसंख्याकम् ॥ १ ॥

आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत
इहैकं तत्समम् ॥ २ ॥

आदिरिति व्यक्षरं नाम प्रतिहार इति चतुरक्षरम् । ततस्तस्मात्प्रतिहारनामाक्षरादे-
कमक्षरमपच्छिद्येहाऽऽदिभक्तिनामाक्षरयोः प्रक्षिप्ते सति तदादिभक्तिनाम प्रतिहारभक्ति-
नाम्ना समम् ॥ २ ॥

उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभि-
स्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्स-
मम् ॥ ३ ॥

इति त्र्यक्षरं नामोपद्रव इति चतुरक्षरम् । एतद्द्रव्यं त्रिभिस्त्रिभिरक्षरैः संख्यया
समं भवति । एकं त्वक्षरमतिशिष्यतेऽवशिष्यते तदवशिष्टमक्षरमेकमपि सत्र्यक्षरं
अन्तर्नीयमतस्तदेकमपि त्र्यक्षरं पूर्वेण समम् ॥ ३ ॥

निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि ह
वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥

निधनमिति त्र्यक्षरं तन्निधननाम पूर्वेण सममेव भवति । तानि ह वा एतानि सप्तभक्ति-
नामाक्षराणि द्वाविंशतिः संपन्नानि ॥ ४ ॥

एकविंशत्याऽऽदित्यमाप्रोत्येकविंशो वा
इतोऽसावादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्ज-
यति तन्नाकं तद्विशोकम् ॥ ५ ॥

तत्रैकविंशत्यक्षरसंख्ययाऽऽदित्यं मृत्युं प्राप्नोति । कुतो यस्मादितोऽस्माल्लोकादसावादित्य
एकविंशो वै एकविंशतिमंख्यापरणः । दादश मायाः पञ्चर्वषत्रय इमे लोका असावादित्य

एकविंश इति श्रुत्यन्तराद्द्वाविंशेनाक्षरेणाऽऽदित्यान्मृत्योः परं स्थानं जयति प्राप्नोति तदादित्यात्परं स्थानं नाकं कं सुखं तन्न भवतीत्यकं तन्न विद्यते यत्र तन्नाकं सुखं तत्परं स्थानं विशोकं मानसदुःखरहितम् ॥ ५ ॥

उक्तमेव संक्षिप्य बुद्धिसौकर्यार्थमाह —

आप्नोति हाऽऽदित्यस्य जयं परो हास्याऽऽदित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वानात्म-
संमितमतिमृत्यु सप्तविधः सामोपास्ते सामो-
पास्ते ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

आप्नोतीति । इहैकविंशतिसंख्ययाऽऽदित्यस्य जयमाप्नोति । आदित्यजयाञ्चानन्तरं द्वाविंशतिसंख्यया परो जयोऽस्थोपासकस्य भवति । कस्य स य एतदेवमित्याद्युक्तार्थम् । अभ्यासः सप्तविधसामोक्तेः समाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः ।)

विना नामग्रहणं सामोपासनमुक्त्वा गायत्रसामोपासनफलमाह —

मनो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं
प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु
प्रोतम् ॥ १ ॥

मनो हिंकार इति । हिंकारे मनोदृष्टिः कर्तव्या । समानमन्यत् । प्राणो मुख्य-
प्राणः । एतदुक्तं गायत्रं साम प्राणेषु वागादिषु प्रोतं प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥

मनआदिदृष्ट्या गायत्रसामोपासनफलमाह —

स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी
भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया
पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्त-
द्व्रतम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

स य इति । य एव तद्गायत्रं सामैवमुक्तरीत्या प्राणेषु प्रोतं वेदोपास्ते स उपासकः प्राणी प्राणाविकलो भवति । सर्वं शतवर्षपरिमितमायुरेति प्राप्नोति । ज्योगुज्ज्वलः परोपकार-समर्थः संजीवति प्रजया पशुभिश्च महान्भवति । एतदुपासनाङ्गभूतं व्रतमाह—महामना इति । अक्षुद्रचित्तः स्यात्तदेव व्रतं गायत्रसामोपासकस्येत्यर्थः ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ।)

समग्रप्राणस्यैव मन्थनकर्तृत्वसंभवात्प्राणदृष्ट्यनन्तरं मन्थनादिदृष्टिं रथंतरे साम्नि विदधाति—

अभिमन्थति स हिंकारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधनं सऽशाम्यति तन्निधनमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोतम् ॥ १ ॥

अभिमन्थति स हिंकार इति । हिंकारेऽग्न्यभिमन्थनदृष्टिः कर्तव्या । अग्नेरुपशमः सावशेषनाशः । संशयो निरवशेषः । उपशमत्रापि निधनदृष्टिः कर्तव्या ॥ १ ॥

स य एवमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्य-ज्ज्ञादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्मुक्ष-ग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

ब्रह्मवर्चसी प्रवृत्तस्वाध्यायतेजो ब्रह्मवर्चसं तद्वान्ब्रह्मवर्चसी । अज्ञादो दीप्ताग्निः । प्रत्यङ्मुक्षग्निमग्नेरभिमुखं नाऽऽचामेन भक्षयेन्न निष्ठीवेच्छूलेऽग्निरसनं च न कुर्यात् । समानमन्यत् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ।)

उत्तराधरारणिस्थानीययोः स्त्रीपुरुषयोर्मन्थनसामान्यान्मन्थनादिदृष्टयनन्तरं वामदेव्ये
साम्नि मैथुन्यदृष्टिं विदधाति—

उपमन्त्रयते स हिंकारो ज्ञपयते स प्रस्तावः
स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रति स्त्रीं सह शेते
स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छ-
ति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥

उपमन्त्रयत इति । उपमन्त्रयते स्त्रिया सह संकेतं करोति पशुकर्मार्थं
ज्ञपयते वस्त्रादिना धीणयति स्त्रियम् । स्त्रिया सह शेते एकपर्यङ्कपारोहति ।
प्रति स्त्रीं सह शेते स्त्रिया अभिभूत्वाभूतः शेते । कालं गच्छति मिथुनकर्मणा कालातिक्रमणं
भवति तत्कर्मणः समाप्तिं गच्छति ॥ १ ॥

स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनी
भवति मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महा-
न्कीर्त्या न कांचन परिहरेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

मिथुनी भवत्यविधुरो भवति । प्रजायते प्रजोत्पद्यते । अमोघरता भवति । न कांचन
कांचिदपि स्त्रियं समागमार्थिनीं स्वं तल्पमुपगतां परिहरेद्यावदुपासनम् । न तु सर्वदे-
त्यर्थः ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ।)

आदित्यस्य प्रजाप्रसवेहेतुत्वात्तद्धेतुमैथुन्यदृष्टयनन्तरमादित्यदृष्टिं बृहत्साम्नि विद-
धाति—

उद्यन्हिंकार उदितः प्रस्तावो मध्यंदिन उद्गी-
थोऽपराह्णः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्बृह-
दादित्ये प्रातम् ॥ १ ॥

उद्यन्हिंकार इति । उद्यन्सविताऽस्तमेयन्नस्तं गच्छन् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्य-
न्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योर्जीवति महा-
न्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या तपन्तं न
निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

तेजस्वी त्वग्गतकान्तिमान् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ।)

आदित्यकार्यपर्जन्यदृष्टिं वैरूपसाम्नि विदधाति—

अभ्राणि संप्लवन्ते स हिंकारो मेधो जायते स
प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति
स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं
पर्जन्ये प्रोतम् ॥ १ ॥

अभ्राणीति । अभ्राण्यम्भरणावस्थानि मेघजातानि मेघ उदकसेक्तृत्वावस्थः ॥ १ ॥

स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपाश्च
सुरूपाश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्यो-
र्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्की-
र्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

सरूपान्समानरूपान्विरूपान्विसदृशरूपानजाविप्रभृतीन्पशूनवरुन्धे प्राप्नोति ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ।)

पर्जन्यदृष्टिं कार्यमृतुदृष्टिवैराजसाम्नि विदधाति—

वसन्तो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः
शरत्पतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु
प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति
प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्यो-
ग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महा-
न्कीर्त्यतून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

वसन्तो हिंकार इति । सुबोधम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ।)

समावृत्तर्तुकार्यलोकदृष्टिं शाक्रे साम्नि विदधाति—

पृथिवी हिंकारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो
दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्रयो
लोकेषु प्रोताः ॥ १ ॥

पृथिवी हिंकार इति । शक्र्य इति नित्यं बहुवचनान्तः ॥ १ ॥

स य एवमेताः शक्रयो लोकेषु प्रोता वेद
लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति
महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
लोकान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

लोकी भवतिलोकपालेन संयुज्यते ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ।)

लोककार्थपशुदृष्टिं रैवते साम्नि विदधाति—

अजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्रीथोऽ-
श्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः
पशुषु प्रोताः ॥ १ ॥

स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमा-
न्भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रज-
या पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून् निन्दे-
त्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

अजा हिंकार इति । रेवत्य इति नित्यं बहुवचनान्तः ॥ १ ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ।)

पशुदेवतादृष्ट्यनन्तरं लोमाद्यङ्गदृष्टिं यज्ञायज्ञीयसाम्नि विदधाति—

लोम हिंकारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमुद्रीथोऽस्थि
प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु
प्रोतम् ॥ १ ॥

लोम हिंकार इति । अङ्गेषु देहावयवेषु ॥ १ ॥

स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी-
भवति नाङ्गेन विहूर्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जी-
वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
संवत्सरं मज्जो नाश्नीयात्तद्व्रतं मज्जो नाश्नी-
यादिति वा ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

अङ्गी भवतिसर्वाङ्गो भवति । नाङ्गेन हस्तपादादिना विदृच्छेति कुटिलो विकल्पो भवति । संवत्सरं मज्जो मांसानि नाश्नीयान्मत्स्यमपि यावज्जीवं मज्जो नाश्नीयादिति वा व्रतमित्यर्थः ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य विंशः खण्डः ।)

अङ्गप्रतिष्ठिताग्न्यादिदृष्टिं राजने साम्नि विदधाति—

अग्निर्हिकारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो
नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं
देवतासु प्रोतम् ॥ १ ॥

अग्निर्हिकार इति ॥ १ ॥

स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव
देवतानां सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं
गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया
पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत-
द्भवतम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

देवतानामग्न्यादीनां सलोकतां समानलोकतां सार्ष्टितां समानर्द्धित्वं सायुज्यं सयुग्भावमे-
कदेहेदेहिष्वम् । अत्र वाशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः समुच्चयासंभवादित्यर्थः ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ।)

देवताकार्यत्रयीविद्यादृष्टिं सामसामान्ये विदधाति—

त्रयी विद्या हिकारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्ता-
वोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयाः
सि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पित-
रस्तान्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥ १ ॥

त्रयी विद्या हिंकार इति ॥ १ ॥

स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्वं ह
भवति ॥ २ ॥

एतत्सामसामान्यमात्रं नामविशेषानिर्देशात्सर्वं ह सर्वेश्वरो भवति ॥ २ ॥

अत्र मन्त्रं संवादयति—

तदेष श्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि
तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति ॥ ३ ॥

तदेष इति । तत्तस्मिन्नुक्तेऽर्थ एष श्लोको मन्त्रोऽप्यस्ति—यानि त्रीणि त्रीणि त्रयीविद्यादीनि पञ्चधा पञ्चप्रकारेण हिंकारादिविभागैः प्रोक्तानि तेभ्यः पञ्चत्रिकेभ्यो ज्यायो महत्तरं परं व्यतिरिक्तमस्यैव व्याख्याऽन्यद्वस्त्वन्तरं नास्ति न विद्यते तत्रैव सर्वस्यान्तर्भावात् ॥ ३ ॥

यस्तद्वेद स वेद सर्वं सर्वा दिशो बलिमस्मै हर-
न्ति सर्वमस्मीत्युपासीत तद्ब्रतं तद्ब्रतम् ॥४॥

इति द्वितीयाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

अतो यस्तद्यथोक्तं सर्वात्मकं साम वेद स सर्वं वेद सर्वज्ञो भवति । किञ्च सर्वा दिशो दिक्स्थाः पुरुषा अस्मा एवंविदे बलिमुपहारं हरन्ति प्रापयन्ति सर्वमास्मि भवामीत्येवमेव तत्सामोपासीतैतदेवास्य ब्रतम् । द्विरुक्तिः सामोपासनसमाप्त्यर्था ॥ ४ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ।)

उक्तसामोपासनप्रसङ्गेन कर्मफलोपयोगिस्वरादिविज्ञानमुपदिशति—

विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्धीथोऽनि-
रुक्तः प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं
वायोः श्लक्ष्णं दलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेर-
पध्वान्तं वरुणस्य तान्सर्वानिवोपसेवेत वारुणं
त्वेव वर्जयेत् ॥ १ ॥

विनर्दीति । साम्नः संबन्धि विशेषो नर्दः स्वरविशेषो वृषभकूजितसमो यस्मि तद्विनर्द्युद्धानमहं वृणे । पशव्यं पशुभ्यो हितमिति । अग्नेरभिदैवत्यमुद्धीथ उद्धानमा

ग्विघोऽयमित्येवं विशेषतोऽनिरुक्तः स्वरः प्रजापतेः प्रजापतिदैवत्यः । निरुक्तः स्पष्टः स्वरवि-
शेषः सोमस्य । मृदु कोमलं श्लक्ष्णमनवाच्छिन्नं च गानं वायोः । श्लक्ष्णं बलवच्च प्रयत्ना-
धिक्यान्निर्वर्त्य गानमिन्द्रस्य, क्रौञ्चं क्रौञ्चपक्षिनिनदसमं गानं बृहस्पतेः । अपध्वान्तं
भिन्नकांस्यसमं गानं वरुणस्य । तानेतान्सर्वान्स्वरविशेषानुपसेवेत परं तु वारुणं त्वेकं
वर्जयेत् ॥ १ ॥

स्वरविशेषविज्ञानपूर्वकोद्धानकाले चिन्तनीयमाह—

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां
पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः
स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायानी-
त्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥

अमृतत्वमिति । अमृतत्वं देवेभ्योऽहमुद्गायानि साधयानीत्येवं ध्यायन्नागायेत् ,
आशां प्रार्थनां प्रार्थितम् । शेषं सुबोधम् । उक्तमेव विशदीकुर्वन्नुपसंहरति—इत्येता-
नीति । इत्येवमुक्तरीत्यैतान्यमृतत्वादीनि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्वरोष्मादिभ्यः प्रमाद-
मकुर्वन्स्तुवीत ॥ २ ॥

उद्गातुः केनाप्याक्षिसस्य प्रतीकारज्ञानाय स्वरादिदेवताज्ञानमुपदिशति—

सर्वे स्वरा इन्द्रस्याऽऽत्मानः सर्व ऊष्माणः
प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं
यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रः शरणं प्रपन्नोऽभूवं स
त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥

सर्वे स्वरा इति । सर्वे स्वरा अकारादय इन्द्रस्य बलकर्मणः प्राणस्याऽऽत्मानो देहावय-
वस्थानीयाः । सर्व ऊष्माणः शपसहाः प्रजापतेर्विराजः कश्यपस्य चाऽऽत्मानः स्वरूपभूताः ।
सर्वे स्पर्शाः कादयो मावसाना व्यञ्जनानि मृत्योर्यमस्याऽऽत्मानः स्वरूपभूताः । अथाऽऽ-
क्षेपप्रतीकारोपायमाह—तं यदीति । तमेवं स्वदेवताविदुद्गातारं यदि स्वरेषूपालभेत
स्वरस्त्वया दुष्टः प्रयुक्त इत्युपालम्भं कुर्यात्तदैवमुपालम्भकर्तारं प्रति ब्रूयात्किं स्वरान्प्रयु-
ञ्जानोऽहमिन्द्रं प्राणं स्वर्ध्वरमाश्रयं शरणं प्रपन्नः प्राप्तोऽभूवमतः स इन्द्रो यत्तव वक्तव्यं
तत्त्वा त्वां प्रति वक्ष्यत्युत्तरं दास्यतीति ॥ ३ ॥

अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिः शरणं
प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेश्यतीत्येनं ब्रूयादथ
यद्येनः स्पर्शेषूपालभेत मृत्युः शरणं प्रपन्नोऽ-
भूवं स त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

पेक्ष्यति पेषणं करिष्यति । धक्ष्यति भस्मी करिष्यति समानमन्यत् ॥ ४ ॥

देवताज्ञानबलेनोद्गात्रादिनाऽप्रमत्तेन भवितव्यमिति शिक्षयन्श्चिन्तनीयमाह—

सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे
बलं ददानीति सर्व ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता
विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददा-
नीति सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या
मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

सर्वे स्वरा घोषवन्तो नादवन्तो बलवन्तः प्रयत्नाधिक्योपेताः । किंचेन्द्रे प्राणात्मनि
बलं ददान्यादधानीत्येवं चिन्तयेदिति शेषः । अग्रस्ता अन्तरप्रवृत्तिता अनिरस्ता बहिर-
प्राक्षिप्ता विवृताः विवृतप्रयत्नोपेताश्च । लेशेन शनैर्नभिनिहिता अनभिक्षिप्ताः । अति-
द्रुतोच्चारणेन वर्णो वर्णान्तरे यथा निक्षिप्तो न भवति तथा वक्तव्याः । समानमन्यत् ॥५॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ।)

अधिकृताधिकाराण्यङ्गावबद्धान्युपासनान्युक्त्वा स्वतन्त्राधिकारिगोचरमुपासनं विधातुं
तावत्कर्मफलस्य क्षयिष्णुत्वं वक्तुं धर्मान्विभजते—

त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति
प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुल-
वासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽव-
सादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्म-
संस्थोऽमृतत्वमेति ॥ १ ॥

त्रयो धर्मस्कन्धा इति । त्रयस्त्रिसंख्याकाः धर्मस्य स्कन्धा विभागास्तत्र यज्ञोऽ-
ग्निहोत्रादिरध्ययनं नियमपूर्वकं वेदग्रहणादि दानं बहिर्वेदि द्रव्यप्रदानमित्येष प्रथम
एको धर्मस्कन्धो गृहस्थानां निर्दिश्यते । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिरेव द्वितीयो वानप्रस्थानां
निर्दिश्यते । ब्रह्मचार्याचार्यकुलवास्याचार्यकुले वसनशील उपकुर्वाणोऽपि भवति । अतो
विशिनष्टि—अत्यन्तं यावज्जीवं भिक्षाटनादिनियमपूर्वकमात्मानं देहमाचार्यकुलेऽवसादयन्सि-
पन् । आचार्यकुलवासिनैष्टिक एव तृतीयधर्मस्कन्धः । सर्व एते त्रयोऽप्याश्रमिणः

पुण्यो लोको येषां ते पुण्यलोका भवन्ति संन्यासिनस्तूक्तधर्मफलेभ्यो भिन्नं फलमाह—
ब्रह्मसंस्थ इति । ब्रह्माणि परात्मनि सम्यगव्यभिचारिणी स्थितिर्निष्ठा यस्य परमात्म-
साक्षात्कारवान् । स ब्रह्मसंस्थः परिव्राडेवामृतत्वं पुण्यफलविलक्षणं मोक्षमेति प्राप्नोति ।
यद्वा प्रणवप्रतीकब्रह्मसंस्थस्तदुपासनां कुर्वन्परिव्राण्मात्रः क्रमेणामृतत्वमेतीत्यर्थः प्रणव-
प्रकरणादवगम्यते ॥ १ ॥

तमुपास्यं प्रणवं सर्वसारस्त्वकथनेन महीकुर्वीतदुत्पत्तिमाह—

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी
विद्या संप्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभित-
प्ताया एतान्यक्षराणि संप्रास्रवन्त भूर्भुवः
स्वरिति ॥ २ ॥

प्रजापतिरिति । लोकानुद्दिश्य ऋगु सारजिवृक्षयाऽभ्यतपदभिध्यानं कृतवान् ।
तेभ्योऽभितप्तेभ्यो लोकेभ्यो येयं सारभूता त्रयी विद्या संप्रास्रवत्प्रजापतेर्मनसि प्रत्यभात्
तां च त्रयीं विद्यां पूर्ववदभ्यतपत् । तस्या अभितप्तायास्त्रयीविद्याया एतान्यक्षराणि भूर्भुवः
स्वरिति व्याहृत्याख्यानि संप्रास्रवन्त प्रास्फुरन् ॥ २ ॥

तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारः संप्रास्र-
वत्तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णा-
न्येवमोंकारेण सर्वा वाक्संतृण्णोंकार एवेदः
सर्वमोंकार एवेदः सर्वम् ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

तान्यक्षराण्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्योऽक्षरेभ्य ओंकारः संप्रास्रवत् । तत्स्वरूपं सदृष्टा-
न्तमाह—तद्यथेति । तत्तत्रोंकारस्वरूपे दृष्टान्तो यथा शङ्कुना पर्णनालेन सर्वाणि पर्णानि
पत्रावयवजातानि संतृण्णानि विद्धानि व्याप्तान्येवमोंकारेण परमात्मप्रतीकभूतेन सर्वा
वाक्शब्दजातं संतृण्णा । अत ओंकार एवेदं सर्वम् । अभ्यास आदरार्थः ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ।)

अथ पुनः प्रकृतसामादिज्ञानविधानार्थं तदज्ञाने दोषमाह—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनं
रुद्राणां माध्यंदिनं सवनमादित्यानां च
विश्वेषां च देवानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । ब्रह्मवादिनो वेदार्थज्ञा वदन्ति । किं यत्प्रातःसवनं प्रसिद्धं तद्वसूनामेतैश्च सवनेशनैरष्टवसुभिरयं लोको वशीकृतः । तथा रुद्रैर्माध्यंदिनसवनेशनैरन्तरिक्षलोको वशीकृतः । आदित्यैश्च विश्वैर्देवैस्तृतीयसवनेशनैर्द्युलोको वशीकृतः ॥ १ ॥

क्व तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तं न
विद्यात्कथं कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥

एवं सति परिशिष्टलोकाभावात्तर्हि देहपातादूर्ध्वं यजमानस्य क्व लोकः कुत्र स्थानम् । यो यजमानस्तस्य(स्तं) लोकस्वीकरणोपायं सामहोममन्त्रोत्थानलक्षणं न विद्यान्न जानीयात्सोऽज्ञः कथं कर्म कुर्यादित्याक्षेपे प्राप्त उत्तरमाह—अथेति । अथशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात्सामाद्यज्ञाने यज्ञाद्यकरणं प्राप्त तस्माद्वक्ष्यमाणसामाद्युपायं विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥

तदेवाऽऽह—

पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाजघनेन गार्हप-
त्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवं सामाभि-
गायति ॥ ३ ॥

पुरेति । प्रातरनुवाकश्चस्योपाकरणात्प्राग्भात्पुरा पूर्वं गार्हपत्यस्य जघने पश्चाद्भाग उदङ्मुख उपविश्य यजमानो वासवं वसुदैवत्यं सामाभिगायति ॥ ३ ॥

तदेव दर्शयति—

लो३कद्वारमपावा३र्णुं ३३ पश्येम त्वा वयं
रा ३३३३३ हु ३म् आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ
३२१११ इति ॥ ४ ॥

लोकद्वारमिति । लोकस्य पृथिवीलोकस्य द्वारं प्राप्तये यद्वारं तदपावृण्वपगतावरणं कुरु । हेऽग्ने त्वां वयं पश्येम राज्याय त्वदर्शनेन त्वदनुज्ञया पृथिवीप्रयुक्तभोगाय । अत्र हुमादयो गानार्थाः । इतिशब्दः सामसमाप्तिद्योतकः ॥ ४ ॥

अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते
लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य
लोक एताऽस्मि ॥ ५ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि
परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसव-
नं संप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥

अथ तद्दानानन्तरं जुहोति होमं कुर्यात् । तन्मन्त्रमाह—नम इति । नमः पृथिवी-
भूताग्रये तुभ्यम् । पृथिव्यां वसतीति पृथिवीक्षितस्मै पृथिवीक्षिते तथा लोकक्षिते पृथिवी-
लोकनिवासायेति यावत् । मे मह्यं यजमानाय त्वं लोकं पृथिवीलोकं विन्द रक्षस्व यत एष
वै पृथिव्याख्यो यजमानस्य लोकोऽतो यजमानोऽहमायुषः परस्तादूर्ध्वं मरणानन्तरमत्रास्मि-
नृपृथिवीलोक एताऽऽगन्ताऽस्मीति मन्त्रेण जुहोत्याहुतिप्रक्षेपं करोति । अथोत्थानमन्त्र-
माह—अपजहीति । परिघं लोकद्वारगर्गलमपजह्यपनयेति मन्त्रमुक्त्वोत्तिष्ठति । उक्तसा-
मादिसिद्धं फलमाह—तस्मा इति । तस्मा एवं कृतवते यजमानाय वसवः प्रातःसवनं
प्रातः सवनसंबद्धं पृथिवीलोकं संप्रयच्छन्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवमन्तरिक्षजयोपायं दर्शयति—

पुरा माध्यंदिनस्य सवनस्योपाकरणाज्जघने-
नाऽऽग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं सा-
माभिगायति ॥ ७ ॥

लो३कद्वारमपावा३र्णू३३पश्येम त्वा वयं वैरा-
३३३३३हु ३ म आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ
३२१११ इति ॥ ८ ॥

अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोक-
क्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमा-
नस्य लोक एताऽस्मि ॥ ९ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि
परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यंदि-
नं सवनं संप्रयच्छन्ति ॥ १० ॥

पुरा माध्यंदिनस्य सवनस्येति । आग्नीध्रीयस्य दक्षिणाग्नेः पश्चाद्भागे ।
समानमन्यत् ॥ ७-१० ॥

तथैव द्युलोकजयोपायं दर्शयति—

पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाऽऽह-
वनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यं च
वैश्वदेवं सामाभिगायति ॥ ११ ॥

लो३कद्वारमपावाऽर्णू३३पश्येम त्वा वयं
स्वारा ३ ३ ३ ३ ३ हु३म् आ३३ ज्या ३ यो
३ आ ३२१११ इति ॥ १२ ॥

आदित्यमथ वैश्वदेवं लो३कद्वारमपावाऽर्णू३३
पश्येम त्वा वयं साम्रा ३३३३३ हु३म् आ३३
ज्या३यो३ आ ३२१११ इति ॥ १३ ॥

अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च
देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं मे
यजमानाय विन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोक एताऽस्म्यत्र यजमानः
परस्तादायुषः स्वाहाऽपहत परिधमित्युक्त्वो-
त्तिष्ठति ॥ १५ ॥

पुरा तृतीयसवनस्येति । आदित्यमादित्यदैवत्यं वैश्वदेवं वैश्वदैवत्यं च सामाभि-
गायति क्रमेण स्वाराज्याय द्युलोके स्वातन्त्र्याय साम्राज्याय स्वातन्त्र्यार्थैवेत्यर्थः । समान-
मन्यत् ॥ ११ ॥ १२ ॥

एवमुक्तसामादिविज्ञानफलमाह—

तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवनं
संप्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं
वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एष हेति । एष ह वै यजमानो यज्ञस्य मात्रां यथा संभवेदथैवमुक्तरित्या यथोक्तं
सामादि वेद । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥ १६ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

सामोपास्तिमनेकधा विदधतां गत्वा वने तप्यता-
 माचार्ये मरणावाधि स्थितिमतामप्यन्तवत्स्यात्फलम् ।
 इत्येवं सहसाऽऽकलय्य यतितामाश्रित्य यं संव्रजे-
 दोकारात्मनि संस्थितस्तमनिशं वन्दे नृसिंह परम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीपुरुषोत्तमाश्रमपूज्यपादशिष्यनित्यान-
 न्दाश्रमविरचितायां छान्दोग्यव्याख्यायां मिताक्षरायां
 द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।)

एवं कर्माङ्गाश्रितान्युपासनानि समाप्य तत्फलभूतादित्यादिविषयं स्वतन्त्रोपासनमाह—
 ॐ । असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य
 द्यौरेव तिरश्चीनवन्शोऽन्तरिक्षमपूपो मरी-
 चयः पुत्राः ॥ १ ॥

असौ वा आदित्यो देवमध्विति । असौ वै प्रसिद्धादित्यो देवानां वस्वादीनां मोद-
 हेतुत्वान्मध्येव मधुदृष्ट्योपास्य इति यावत् । अतस्तस्य देवमधुनो आमरमधुन इव द्यौर्द्युलोक
 एव तिरश्चीनवंशस्तिर्यग्गतवंश इति चिन्तयेत् । अन्तरिक्षमपूपः सवितृमध्वपूपो मरी-
 चयो मरीचिस्थाः सवित्राकृष्टभौमापः पुत्रा इव पुत्राः मध्वपूपच्छिद्रस्था भ्रमरमाजन-
 स्थानीयाः ॥ १ ॥

तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो
 मधुनाज्यः । ऋच एव मधुकृत ऋग्वेद एव पुष्पं
 ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥

तस्य मध्वाश्रयस्य सवितुर्ये प्राञ्चः प्राच्यां दिशि गता रश्मयस्ता एवास्याऽऽदित्य-
 मधुनः प्रागञ्चान्ताप्राञ्चः प्राच्यो मधुनाज्यः प्रसिद्धमधुन इव मध्वाधारच्छिद्राणि । ऋच
 ऋङ्गन्त्रा एव मधुकृतो भ्रमराः । ऋग्वेद ऋगब्राह्मणभागस्तद्विहितं कर्मैव पुष्पं पुष्प-
 स्थानीयम् । ताः प्रसिद्धा अमृता अमृतसाधनीभूता आपः पयःसोमाद्याहुतिसाधना अपूर्व-
 भूता अत्र पुष्पाश्रयस्थानीयाः । ता वा एताः पूर्वोक्तभ्रमरस्थानीया ऋचः ॥ २ ॥

एतमृग्वेदमभ्यतपस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज
 इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ ३ ॥

एतमृग्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयमभ्यतपन्नभितस्तापमालोचनं रसनिस्त्रावार्थं व्यापारं
 कृतवत्यस्तत्कर्म निर्वातितवत्य इति यावत् । तस्यग्वेदविहितकर्मणोऽभितप्तस्य ऋङ्गधुकरैर्नि-

तिर्तिस्य यशो विश्रुतत्वं, तेजो देहगता दीप्तिरिन्द्रियं प्रसिद्धं वीर्यं सामर्थ्यमन्नाद्यमेतं । तदाद्यं चान्नाद्यं रसो मध्वाख्योऽजायतोत्पन्नः ॥ ३ ॥

तद्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदा-
दित्यस्य रोहितं रूपम् ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तदुत्पन्नं यशआदि मधु व्यक्षरद्विशेषेणाक्षरदपागमत् । गत्वा च तन्मध्वादित्यमितः । अर्थात् आदित्यस्य पूर्वभागमाश्रयदाश्रितवत् । तद्वै तदेवैतन्मधु प्रत्यक्षं यदेतदुद्यत आदि-
यस्य रोहितं रक्तं रूपं दृश्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।)

उक्तवंशादित्रयस्य सर्वेष्वपि मधुपर्यायेषु तन्त्रेणैव ध्येयत्वमभिप्रेत्य शुक्लादीनां नाडी-
त्रयरपुष्पभेदानाह—

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा
मधुनाड्यो यजूंष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव
पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतप-
स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्ना-
द्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदा-
दित्यस्य शुक्लं रूपम् ॥ ३ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यारभ्य क्षोभत इवेत्यन्तेन । यजूंष्येव यजुर्मन्त्रा एव ।
भ्रमरा इत्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।)

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो
मधुनाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव
पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

तानि वा एतानि सामान्येत* सामवेदमभ्य-
तप*स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
मन्नाद्य* रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेत-
दादित्यस्य कृष्ण* रूपम् ॥ ३ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सामान्येव गीतिभावमापन्ना मन्त्रा एवेत्याद्यपि समानम् ॥ १ ॥ ३ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।)

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो
मधुनाड्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहा-
सपुराणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्य-
तप*स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
मन्नाद्य* रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदा-
दित्यस्य परं कृष्ण* रूपम् ॥ ३ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथर्वणाऽङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः । इतिहासपुराणमाथर्वणब्राह्मणभागः
प्रसिद्ध एव । तयोरपि पारिल्लवमाचक्षीतेत्यश्वमेधे विनियोगदर्शनात् । तथा च तदाख्यातः

मेव पुष्पमितिहासपुराणमन्त्राश्च भ्रमरा इति बोद्धव्यम् । तथाच पुष्पभ्रमरचिन्तनावि-
कल्पोऽगतिकः । आदित्यस्य परोऽतिशयेन कृष्णं रूपमित्यपि शास्त्रप्रत्यक्षम् ॥ १—३ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।)

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधु-
नाड्यो गुह्या एवाऽऽदेशा मधुकृतो ब्रह्मैव
पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपः-
स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्ना-
द्य रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽभ्यत्तद्वा एतद्यदेत-
दादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥ ३ ॥

गुह्या रहस्या एवाऽऽदेशाः । लोकद्वारमित्याद्युक्तोपदेशा भ्रमराः । ब्रह्मात्र प्रणव एव ।
आदित्यस्य मध्ये क्षोभत इव चलतीव समाहितचित्तस्य दृश्यते ॥ १—३

अथ ध्येयानुरूपभेदान्तौति—

ते वा एते रसानां रसा वेदा हि रसास्तेषा-
मेते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि
वेदा ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ते वा एत इति । ते वै, एते यथोक्ता रोहितादिरूपविशेषा रसानां रसाः सारभूताः ।
कथं वेदा हि रसाः पूर्वमुक्तास्तेषां कर्मभावमापन्नानां वेदानां मध्य एते रोहितादिविशेषा
रसा अत्यन्तं सारभूताः । किं तानि वा एतानि रोहितादिरूपाण्यमृतानाममृतानि । कथं वेदा
ह्यमृताः पौरुषेयत्वे बुद्धिपूर्वाविचारितत्वेन नित्यत्वात् । तेषां वेदानां कर्मभावमापन्नानामे-
तानि रोहितादिरूपाण्यमृतानि ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।)

अमृतानि ध्येयान्युक्त्वाऽमृतोपजीविनो देवतागुणाननुचिन्तनीयानुपदिशति—

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना
मुखेन न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

तद्यत्प्रथमममृतमित्यादिपञ्चभिः खण्डैः । तत्रोक्तेषु पञ्चस्वमृतेषु मध्ये यत्प्रथ-
मममृतं रोहितरूपं तदमृतं वसवः प्रातःसवनेशाना अग्निना मुखेन प्रधानेनाग्निमुख्याः सन्त
उपजीवन्त्युपभुञ्जते । लोकवद्प्राप्तं कृत्वा प्राप्तं भक्षणं निषेधति—न वै देवा अश्रन्ति न
पिबन्तीति । कथं तर्ह्युपजीवनमित्यत आह—एतदेवेति । एतदेवोक्तममृतं देवा दृष्ट्वा-
पलभ्य सर्वैरेव करणैरनुभूय तृप्यन्ति न तु केवलं चक्षुषैव । उक्तयशआद्यात्मकस्यामृतस्य
श्रोत्रादिग्राह्यत्वात् ॥ १ ॥

तर्हि किं निरुद्यमा एव नेत्याह—

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

एतदेव रूपमिति । एतदेव रोहितरूपमभिलक्ष्य स्वभोगानवसरं बुद्ध्वाऽभिसंविश-
न्त्युदासते । भोगावसरे त्वेतस्मद्रूपादेतदमृतभोगनिमित्तमुद्यमं कुर्वन्त्युत्साहवन्तो भवन्ति
शक्यवत् ॥ २ ॥

उक्तध्येयस्य फलं ध्यानविधिमाह—

स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽ-
ग्निं न व मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एत-
देव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स य इति । यः काश्चिदेतदमृतं मध्वेवमृत् एव मधुकृत इत्यादिना यथोक्तं वेदो-
पासीत स वसूनां मध्य एकोऽन्यतमो भूत्वा वसुभिः सहैक्यं प्राप्य । अग्नौ नैव मुखेनैत्यादि
सूत्रवत् ॥ ३ ॥

किपन्तं कालमुपजीवतीत्यत आह—

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता
वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥
इति तृतीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

स यावदिति । स प्रथमामृतं वसूनां विद्वान्यावत्कालपर्यन्तमादित्योऽभिमदृष्ट्वा पुर-
ताप्राच्यां दिशि प्राचीदिग्गतैन्द्रीस्यैर्जनैर्पावकौर्वर्या मध्याह्नगः सवितोद्यन्दृश्यते । पश्चा-

दम्भदृष्ट्या पश्चिमायां दिश्यस्तेमेता गन्ता पूर्वादिगतैर्द्रीस्थैरेव जनैर्दृश्यते तावद्धसूनां
संबन्ध्याधिपत्यमैश्वर्यं स्वाराज्यं स्वराड्भावं स्वातन्त्र्यं पर्येता गन्ता भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ।)

अथ यद्वितीयममृतं तद्गुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण
मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृ-
तं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादु-
द्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रे-
णैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव
रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता
द्विस्तावद्दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्रा-
णामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

द्विस्तावदैन्द्रीवासिभिर्दृश्यमानोदयास्तमयकालाद्विगुणितेन कालेनास्मदृष्ट्या दक्षिणतो
दक्षिणदिक्संयमिनीवासिभिरेन्द्र्यां मध्याह्न्य उदेतोद्यन्दृश्यते । ऐन्द्र्योक्षया संयमिन्या द्विगु-
णकालावस्थायित्वात् । समानमन्दत् ॥ १-४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ।)

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति
वरुणेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्ये-
तदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादु-
द्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेदाऽऽदित्यानामेवैको भूत्वा
वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स
एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥
स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्त-
मेता द्विस्तावत्पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेताऽऽ-
दित्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं
पर्येता ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

द्विस्तावत्ततो द्विगुणेन कालेन पश्चादस्मदृष्ट्या पश्चिमदिक्स्थवाङ्गीवासिभिः संयमिन्यां
मध्याह्नग उदेतोद्यन्द्यते । अस्याः संयमिन्यपेक्षया द्विगुणावस्थायित्वात् । समान-
मन्यत् ॥ १—४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ।)

अथ यच्चतुथममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति
सोमेन मुखेन न वं देवा अश्नन्ति न पिबन्त्ये-
तदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा
सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एत-
देव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥
स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता
द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरु-
तामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

द्विस्तावदुत्तरतोऽस्मदृष्ट्यपेक्षयोत्तरदिक्स्थकौबेरीवासिभिर्वारुण्यां मध्याह्नग उदेतोद्यन्द-
इत्येते । अस्यापि वारुण्यपेक्षया द्विगुणकालस्थापित्वात् ॥ १—४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य नवमः खण्डः । ९ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ।)

अथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति
ब्रह्मणा मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिब-
न्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा
ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एत-
देव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽ-
स्तमेता द्विस्तावदूर्ध्व उदेताऽर्वाङ्स्तमेता
साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं
पर्येता ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

ब्रह्मणा प्रजापतिना द्विस्तावदूर्ध्वमुदेताऽर्वाङ्घस्तादस्तमेतेलावृतवासिभिर्जनैर्दृश्यते
तेषां मानससुमेरुभ्यां प्राकारभूताभ्यां परित आवृत आदित्यप्रकाशत्वात् । तथाच पूर्वभोगका-
लादुत्तरोत्तराणां वस्वादीनां द्विगुणो भोगकालस्तत्तदमृतध्यायिनामपि तावद्भोगकाल इति
समुदायार्थः ॥ १ ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः ।)

अथोक्तमधुविद्यायाः क्रमेण मृत्युपर्यवसायितां दर्शयितुमाह—

अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल

एव मध्ये स्थाता तदेव श्लोकः ॥ १ ॥

अथ तत इति । अथोदयास्तमनेन प्राणिनां स्वकर्मभोगनिमित्तमनुग्रहं कृत्वा ततस्त-
दनन्तरं सवितृरूपापन्नो विद्वानूर्ध्वो ब्रह्मीभूतः सन्नात्मन्युदेत्य स्वे महिम्नि प्रकाशं लब्ध्वा
नैवोदेता नास्तमेता किंत्वेकलोऽद्वितीय एव मध्ये स्वात्मन्येव स्थाता । अवस्थातेतिप्रयोगादु-
क्तक्रममुक्तौ विद्वदनुभवप्रकाशकमन्त्रं प्रमाणयति—तदिति । तत्तत्रोक्तेऽर्थ एष श्लोको
मन्त्रो भवति ॥ १ ॥

कश्चिदादित्याल्लब्धब्रह्मोपदेशो मुक्तावस्थायां ब्रह्मणि स्थितो विमुक्तावस्थायां केनाचित्पृष्टः प्रोवाच—

न वै तत्र न निम्लोच नोदियाय कदाचन ।

देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणंति ॥ २ ॥

नवै नैव तत्र ब्रह्मलोके त्वत्पृष्टमस्ति किं न निम्लोचेति । वर्णलोपश्छान्दसः । निम्लोच-
नमस्तमगमत्सविता, न चोदियाय नोद्गतः कदाचित्कस्मिंश्चित्काले । एतच्छ्रुतिपथेन द्रढ-
यति—देवा इति । भो देवा यूयं शृणुध्वं यथा मयोक्तं सत्यवचस्तेन सत्येनाहं ब्रह्मणा
ब्रह्मस्वरूपेण मा विराधिषि माविरुध्येयाप्राप्तिर्ब्रह्मणो मा भूत् । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्तिद्यो-
तकः ॥ १ ॥

उक्तोपासनं सफलमुपसंहरति—

न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृ-

द्दिवा हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनि-

षदं वेद ॥ ३ ॥

न ह वा इति । न ह वा अस्मा आदित्यात्मभूताय विदुषे किंचिदुदेति न निम्लो-
चति नास्तं गच्छति किंतु सकृत्सदा दिवा हैव दिवस एव स्वयं ज्योतिस्स्वरूपो भवति ।
कस्मै य एतां यथोक्तामेव वंशाद्युपेतां ब्रह्मणो वेदस्थोपनिषदं गुह्यमुपासनं वेद तस्मा
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तां विद्यां गुरुशिष्यादिकथनेन स्तौति—

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे

मनुः प्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्दालकायाऽऽरुणये

ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥

तद्धैतदिति । तदेतन्मधुविज्ञानं ह ब्रह्मा हिरण्यगर्भः प्रजापतये विराज उवाच ।
प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य इक्ष्वाकादिभ्य उवाच । किंच तद्धैतत्तदेतन्मधुब्रह्म ब्रह्मवि-
ज्ञानं होद्दालकनाम्न आरुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिताऽऽरुणिः प्रोवाच, उक्तवान् ॥ ४ ॥

इदं वाच तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रू-

यात्प्रणाय्याय वाऽन्तेवासिने ॥ ५ ॥

अत इदानींतना अपीदं वावेदमेव तद्ब्रह्मविज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय पिता
प्रब्रूयात् । प्रणाय्याय योग्यायान्तेवासिने शिष्याय वा प्रब्रूयात् ॥ ५ ॥

नान्यस्मै कस्मैचन यद्य यस्मा इमामद्भिः
परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो
भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

एतेभ्यो नान्यस्मै कस्मैचन प्रब्रूयादिति संबन्धः । अतो यद्यपि कश्चिद्विषयाचार्यायेमां
थिवीमद्भिः परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां समस्तामपि, धनस्य धनेन भोगोपकरणैः पूर्णां
पन्नामपि दद्यात्तथाऽपि तदेव मधुविद्यादानमेव ततो यथोक्तपृथिवीद नाद्भूयोऽधिकतरफल-
मिति । अभ्यास आदरार्थः ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ।)

सवितृद्वारकब्रह्मविद्यामुक्त्वा सवितृदेवस्य गायत्रीद्वारतामुपदिशति—

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच
वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति
च त्रायते च ॥ १ ॥

गायत्री वा इति । गायत्री वा इदं सर्वं भूतं प्राणिजातं यदिदं किंच यत्किंच
स्वावरजङ्गमं तदपि गायत्र्येव । कुतः, वाग्वै शब्दसामान्यं वै गायत्री । अतः सा सर्वा-
ङ्गिका वाचकशब्दसामान्यस्य सर्ववाच्यसम्बन्धात् । कथं वाचोऽपि गायत्रीत्वमित्यत-
ह—वाग्वा इति । यतो वाग्वा इदं सर्वं भूतं प्राणिजातं गायत्यसौ गौरित्येवं शब्दः
तं शब्दयति त्रायते च मा भैषीरित्यादिरूपेण रक्षति चेत्येतस्माद्गायत्री ॥ १ ॥

अथास्याः पृथिवीशरीरहृदयप्राणात्मकत्वमाह—

या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिव्य-
स्यां हृदि सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव
नातिशीयते ॥ २ ॥

येति । या वै सा सर्वभूतरूपा गायत्री सेयं वाव सैव का येयं पृथिवी । कुतः,
स्यां पृथिव्यां हि यस्मादिदं सर्वं भूतं स्थावरजङ्गमं प्रतिष्ठितम् । एतदेव साधयति—
तामेवेति । एतामेव पृथिवीं नातिशीयते नातिवर्तते सर्वं भूतम् ॥ २ ॥

या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥

या वै सा पृथिवीयमेव सा, इयमेव सा तर्हि यदिदमस्मिन्पुरुषे जीवे शरीरम् । कुत, अस्मिन्शरीरे हि यस्मादिमे प्रसिद्धाः प्राणाः प्रतिष्ठिताः । यत एतदेव शरीरं प्राणा नातिशीयन्ते नातिवर्तन्ते ॥ ३ ॥

यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥

यद्वै तत्पुरुषे शरीरं गायत्र्यात्मकमिदं वाव तत् । किं यदिदमस्मिन्पुरुषे जीवशरीरेऽन्तर्मध्ये हृदयं पुण्डरीकाख्यम् । कुतः, अस्मिन्हृदये हि यस्मादिमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः । यत एतदेव हृदयं प्राणान्नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥

अस्या ध्यानार्थमाह—

सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाऽभ्यनूक्तम् ॥ ५ ॥

सैषेति । सैषा गायत्री छन्दोरूपा सती चतुष्पदा षड्विधा वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणभेदैः षट्प्रकारा । सर्वभूतसंवन्धसिद्ध्यर्थमुपदिष्टयोर्वाक्प्राणयोरपि गायत्रीभेदत्वमपि षड्विधेतिवचनात् । वागादिभेदैः षड्विधां गायत्रीं पाठक्रमेणानुगत्याजहलक्षणया गायत्र्यवस्थितं ब्रह्म चिन्तयेदिति प्रकरणार्थं मन्त्रं संवादयति—तदेतदिति । तत्तत्रोक्ते प्रकरणार्थे स्थिते सत्येतद्गायत्रीमुखेनोक्तं ब्रह्म ऋचा मन्त्रेणाभ्यनूक्तं प्रकाशितम् ॥ ५ ॥

तावानस्य महिमा ततो ज्यायाश्च पुरुषः ।
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥ ६ ॥

यावांश्चतुष्पात्षड्विधश्च विकार उक्तस्तावानस्य गायत्रीब्रह्मणो महिमा विभूतिविस्तार ऐश्वर्यमात्र एव केवलम् । तत्तस्माद्विकारलक्षणाज्ज्यायान्महत्तरो निर्विकारः पुरुषः । पुरुषः सर्वपूर्णात्पुंरि शयनाच्च । एतदेवोक्तं स्पष्टयति—पाद इति । अस्य गायत्रीब्रह्मण एकः पादः सर्वाणि गायत्र्यात्मनोक्तानि भूतानि, अस्य गायत्रीब्रह्मणस्त्रिपादमृतं पुरुषाख्यं दिवि द्योतनवति स्वात्मन्यवस्थितमिति ॥ ६ ॥

उक्तमुपास्यं गायत्र्यवच्छिन्नं ब्रह्म हृदयाकाश उपास्यमिति दर्शयितुं बाह्याकाशाद्य-
भेदेन हृदयाकाशमाह—

यद्वै तद्वह्मेतीदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादा-
काशो यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥

यद्वै तदिति । त्रिपादमृतमित्येवं यद्गायत्रीमुखेनोक्तं तद्वह्मेदं वाव जाठरादिस्थान-
प्रतीकत्वेनोच्यमानमेव । कथं योऽयं प्रसिद्धं पुरुषाच्छरीराद्वहिर्धा बहिराकाशो
भौतिकः ॥ ७ ॥

अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो
वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥

योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाश आकाशोऽयमेव सः । कः, योऽयमन्तः पुरुषे शरीरमभ्य
आकाश आध्यात्मिकः ॥ ८ ॥

अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशस्तदेत-
त्पूर्णमप्रवर्ति पूर्णमप्रवर्तिनीं श्रियं लभते
य एवं वेद । ९ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

योऽयमन्तः पुरुष आकाशोऽयमेव सः । कः, योऽयमन्तर्हृदये पुण्डरीक आकाशः ।
नन्वत्र ध्येयस्य ब्रह्मणः परिच्छिन्नोत्पत्तिमत्त्वादि स्यादित्यत आह—तदेतदिति ।
तदेतद्बह्माकाशं ब्रह्म पूर्णं सर्वगतमेव, अत एवाप्रवर्ति न कुतश्चित्कचित्प्रवर्तितुं शीलमस्ये-
त्यप्रवर्ति । तदुभयगुणकोपासनफलमाह—पूर्णमिति । पूर्णमप्रवर्तिनीं चानुच्छित्तिध-
र्मिकं च श्रियं विभूतिं लभते । य एवं यथोक्तं पूर्णमप्रवर्तिगुणं ब्रह्म वेद । मुख्यफलं तु
ब्रह्मभावापत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ।)

अस्य ब्रह्मण उपास्त्यङ्गभूतां द्वारपालोपासनामाह—

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स
योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदि-

त्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो
भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

तस्य ह वा इति । तस्य ह वै प्रकृतस्य तस्यैतस्यानन्तरनिर्दिष्टस्य हृदयस्य पञ्च
पञ्चमेरुयाका देवसुपयो देवैः प्राणादित्यादभिर्वक्ष्यमाणाः सुषयश्छिद्राणि हार्दब्रह्मप्राप्ति-
द्वाराणि । तत्रास्य परमात्मभवनस्य हृदयस्य स यः प्राङ्मुखः स प्राणस्तद्वारा प्राणिनीति
प्राणः । तच्चक्षुः स आदित्यः । तदेतन्नयं तेजोऽन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यमित्युपासीत । एतद्गुणो-
पासनफलमाह—तेजस्वीति । तेजस्वी कान्तिमानन्नादश्चाऽऽमयावित्तरहितो य एवं
यथोक्तगुणकं वेद ॥ १ ॥

अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रो-
त्रं स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत
श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखः सोऽपानः सा वा-
क्सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्र-
ह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

अथ योऽस्योदङ्मुखः सुषिः स समानस्तन्मनः स
पर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत की-
र्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

अथ योऽस्याध्वः सुषिः स उदानः स वायुः स
आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौजस्वी
महस्वान्भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिरित्यारभ्य ते वा एत इत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः समानार्थः ।
यशः ख्यातिः । ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजः कीर्तिः परोक्षा ख्यातिः । व्युष्टिर्प-
रोक्षा ख्यातिः । ओजो बलम् । महो महत् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

तस्य वा एतस्येत्याद्युक्तमुपसंहरति—

ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य
द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्र-
तिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरु-
षान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद ॥ ६ ॥

ते वा एत इति । ते वा एते यथोक्ताः पञ्च सुपिसंबद्धाः पञ्च ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषाः स्वर्गस्य मोक्षात्मकस्य हार्दब्रह्मणो लोकस्य स्वप्रकाशस्य द्वारपाला उपसंहृतमेतदुपासनं गौणं, मुख्यफलं विदधाति—स य एतानिति । अस्योपासकस्य कुले वीरः पुत्रो जायते, वीरपुरुषोपासनात् । य एतानित्यनुवादः । शेषं समानम् ॥ ६ ॥

गायत्र्युपाधिकस्य हृद्युपास्यत्वेनोक्तस्यैव कौक्षेयज्योतिःप्रतीकत्वेनोपासनं विधातुमाह—

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः
पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेपूत्तमेषु लोकेष्विदं
वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा
दृष्टिर्यत्रैतदस्मिञ्छरीरे स स्पर्शनोष्णिमानं
विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य
निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृ-
णोति तदेतददृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः
श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

अथेति । अथशब्दो विद्यान्तरोपक्रमार्थः । अमुष्मादिवो द्युलोकात्, यत्परं ज्योतिः परं ब्रह्मैव दीप्यते । क विश्वतः पृष्ठेषु । एतस्यैव व्याख्या—सर्वतः संसारात्पृष्ठेषूपारित-
नेषु । अनुत्तमेषु न विद्यत उत्तमो येभ्य इति बहुव्रीहिरेव न तत्पुरुषशङ्केति । तदेव व्याचष्टे उत्तमेषु हिरण्यगर्भादिषु कार्यभूतेषु लोकेषु । अस्य कौक्षेयज्योतिषः संपत्तिमाह—
इदं वावेति । यदुक्तब्रह्मेदं वावेदमेव तत् । किं यदिदं वक्ष्यमाणप्रमाणकमस्मिन्नन्तःपुरुषे शरीरमध्ये ज्योतिर्भौतिकमस्य दृष्टत्वश्रुतत्वगुणाभ्यां ज्ञानविधानार्थमदृष्टश्रुतलिङ्गगम्य-
त्वमाह—तस्येति । तस्य कौक्षेयब्रह्मण एषा दृष्टिर्दर्शनम् । का यत्र यस्मिन्कालेऽस्मि-
ञ्छरीरे हस्तस्पर्शनोष्णिमानमुष्णस्पर्शमेतद्विज्ञानं यथा स्यात्तथा विजानाति तस्य ब्रह्मण
एषा श्रुतिः श्रवणम् । श्रवणोपायः को यत्र यस्मिन्काले कर्णावपिगृह्याङ्गुलिभ्यामपिधाय
निनदमिव रथघोषमिव नदथुरिव ऋषभकृन्तिनिव ज्वलतोऽग्नेरिवोप समीपे स्वान्तर्गतमेव
शब्दमेतच्छ्रवणं यथा स्यात् तथा शृणोति । एतद्गुणकं ध्यानं विदधाति—तदेतदिति ।
तदेतदिवः परस्ताद्दीप्यमानकौक्षेयज्योतिरप्यध्यस्तं ब्रह्म दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत दृष्टत्व-
श्रुतत्वगुणाभ्यामुपासितव्यम् । उपासनं फलमाह—चक्षुष्येति । चक्षुष्यश्चक्षुषा दर्शनीयः
श्रुतो विख्यातश्च भवति य एवमुभयगुणकं ब्रह्म वेद । अभ्यासस्तु फलवद्विद्यादगर्थः ॥७॥

इति तृतीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः)

प्रतीकद्वारेण ब्रह्मोपासनमुक्त्वेदानीं प्रतीकं हित्वा सगुणब्रह्मोपासनमाह—

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ।

अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके

पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥

सर्वं खल्विति । तज्जलान् । तस्माद्ब्रह्मणो जगज्जायत इति तज्जं तस्मिँल्लीयत इति तल्लं तस्मिन्निति चेष्टते स्थितिकाल इति तदनं, तज्जं [च] तल्लं च तदनं च तेषां समाहारस्तज्जलानम् । अकारलोपश्छान्दसः । तज्जलान् । तज्जत्वात् । तल्लत्वात् । तदनत्वा-
च्चेत्येतस्माद्धेतोस्त्रिषु कालेषु ब्रह्मव्यतिरेकेण जगतोऽनिरूपणात्तदात्मत्वेनावशिष्टं सर्वं खल्विदं
जगद्ब्रह्मैवेत्येवं निश्चयपूर्वकं शान्तो रागद्वेषादिरहितः सन्नृपासीत । शान्तो भवेदिति
शमगुणविधिपरं वाक्यमित्यर्थः । शमं विधाय तद्वतः प्रयोजनोक्तिरूपहेतूक्तिपूर्वकं कर्तव्ये
युनक्ति—अथेति । अथशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् । खलु क्रतुमयः क्रतुप्रायोऽध्यवसा-
यात्मकः पुरुषः । यथाऽस्मिँल्लोके वर्तमानदेहे भवति तथा तादृगेव क्रतुफलात्मक
इतोऽस्माद्देहात्प्रेत्य मृत्वा भवति । तस्माच्छान्तः क्रतुमविचलप्रत्ययं कुर्वीत ॥ १ ॥

क्रतुविषयमाह—

मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आ-

काशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्व-

रसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥

मनोमय इति । मनुतेऽनेनेति मनोऽन्तःकरणं तन्मयस्तत्प्रायो मनोमयोऽत एव
प्राणशरीरः प्राणो लिङ्गात्मा ज्ञानक्रियाशक्तिः स शरीरं यस्येति प्राणशरीरः । एतदुभय-
विशेषणं ब्रह्मजीवाभेदविवक्षया । भा दीप्तिश्चैतन्यलक्षणं रूपं यस्य स भारूपः । सत्या
अवितथाः संकल्पा यस्येति सत्यसंकल्पः । आकाश आत्मा स्वरूपं यस्येत्याकाशात्मा,
सर्वं जगद्विषयं कर्मास्येति सर्वकर्मा । सर्वं कामा दोषरहिता यस्येति सर्वकामः । सर्वं पुण्या
गन्धा अस्येति सर्वगन्धः । सर्वं सुकरा रसा अस्येति सर्वरसोऽतः सर्वमिदमभ्यात्तो व्याप्त
इति कर्तारि निष्ठा । तेनेदं सर्वं व्याप्तमिति यावत् । एवं गन्धादिग्रहणोक्त्येत्थरस्यै घ्राणादिप्र-

सङ्गं पराकरोति—अवाकीति । वाक् शब्द उच्यते यया सा वाक् । वागेव वाकः स विद्यते यस्य स वाकी न वाक्यवाकी । अयं वाक्प्रतिषेध इतरेन्द्रियादेरुपलक्षणपरः । न विद्यत आदरो यस्येत्यनादरोऽसंभ्रमः । अप्राप्तप्राप्तौ हि संभ्रमः । स नेश्वरस्य नित्यतृ-
सत्वात् ॥ २ ॥

अस्मात्प्रत्यगात्माभिन्नत्वमाह—

एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्त्रीहेर्वा यवाद्वा
सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुला-
द्वेष म , आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या
ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवा ज्यायानेभ्यो
लोकेभ्यः ॥ ३ ॥

एष इति । एष यथोक्तगुणः परमात्मा मे ममाऽऽत्माऽन्तर्हृदये हृदयपुण्डरीकमध्ये
ब्रीह्यादेरत्यन्तं सूक्ष्मादणीयानणुतरः । अस्य परिमाणस्य वास्तवत्वशङ्कां वारयति—
एष इति । एष्य उक्तपृथिव्यादित्रिलोकम्यो ज्यायान्महत्परिमाणः ॥ ३ ॥

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमि-
दमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्माऽन्तर्हृ-
दय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसंभविताऽस्मीति
यस्य स्यादन्द्रा न विचिकित्साऽस्तीति ह
स्माऽऽह् शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

उक्तगुणलक्षित एवेश्वरो ध्येयो न तु तद्गुणविशिष्ट इति शङ्कां वारयितुं सर्वकर्मत्याद्ये-
तद्ब्रह्मेत्यन्तं पुनर्वचनम् । उक्तोपासनमादेहपातादावर्तितं फलेहेतुरित्यभिप्रेत्याऽऽह—एत-
मित इति । एवमुक्तोपास्यमिताऽस्माच्छरीरात्प्रेत्य मृत्वा संभविता प्रतिपत्तैवास्मीत्येवं
यस्य विदुषोऽद्धा निश्चयः स्यान्न विचिकित्सा संशयोऽस्ति स उपास्यभावमाप्नोति नेतर
इत्यर्थः । उक्तोपासनस्य सांप्रदायिकत्वमाह—इति ह स्माहेति । इत्येतच्छाण्डिल्यो
नाम ऋषिराह स्मोक्तवान् । अभ्यासः क्रतुफलसंबन्धादादरार्थः ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ।)

अथास्य कुले वीरो जायत इत्युक्तपुत्रस्य दीर्घायुष्टवासिद्धये कोशविज्ञानमाह—

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुध्नो न जीर्यति
दिशो ह्यस्य स्रक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलं
स एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदं
श्रितम् ॥ १ ॥

अन्तरिक्षेति । अन्तरिक्षमुदरं सुषिरं यस्यासावन्तरिक्षोदरः । अन्तरिक्ष उदरदृष्टिः कर्तव्या । तथा भूमिबुध्नो मूलं यस्य स भूमिबुध्न इत्येवंभूतः । कोश इव कोशो हिरण्यादि-निक्षेपस्थानम् । दिशो हि प्रसिद्धा अस्य कोशस्य स्रक्तयः कोणाः । द्यौरेवास्य कोशस्योत्तरमूर्ध्वं बिलं मुखम् । स एष त्रैलोक्यात्मकः कोशो वसुधानः प्राणिनां कर्मफलरूपं वसु धीयतेऽस्मिन्निति वसुधानः । कुतस्तस्मिन्कोणमध्य इदं समस्तं प्राणिनां कर्मफलं श्रितं स्थितम् ॥ १ ॥

कोशत्वेनोक्तासु दिक्ष्वान्तरविभागमाह—

तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षि-
णा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची
तासां वायुर्वत्सः स य एतमेवं वायुं दिशां
वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदिति सोऽहमेतमेवं
वायुं दिशां वत्सं वेद मा पुत्ररोदं रुदम् ॥ २ ॥

तस्येति । कोशस्य प्राची दिक्प्राग्गतो विभागो जुहूर्नाम जुह्वत्यस्यां दिशि कर्मिण इति जुहूरिति चिन्तयेत् । तथा दक्षिणा दिक्सहमाना नाम सहन्तेऽस्यां पापकर्मफलानि यमपुर्या प्राणिन इति सहमाना । प्रतीची पश्चिमा दिग्ग्राज्ञी नाम । राज्ञा वरुणेनाधिष्ठितत्वात् । उदीची दिक्सुभूता नाम भूतिमद्भिः कुबेरादिभिरधिष्ठितत्वात् । तासां दिशां वायुरमृतभूतो वत्स इति चिन्तयेत् । तत्फलमाह—स य इति । यः कश्चित्पुत्रदीर्घायुष्टव-काम एवं यथोक्तममृतगुणं वायुं दिशां वत्सं वेद स उपासको न पुत्ररोदं पुत्रनिमित्तरादनं रोदिति रोदनं करोति । उपादिष्टं सफलमुपसंहरति—सोऽहमिति । यतः सोऽहं पुत्रजीवि-तार्थ्येवं वायुं दिशां वत्सं वेदातोऽहं पुत्ररोदं पुत्ररोदनं मा रुदम् ॥ २ ॥

अथोक्तोपासनाङ्गं मन्त्रपञ्चकमाह—

अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं
प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽ-

मुना मुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः प्रप-
द्येऽमुनाऽमुनाऽमुना ॥ ३ ॥

अरिष्टमिति । अरिष्टमविनाशनं कोशं यथोक्तमहं प्रपद्ये प्रपन्नोऽस्मि, अमुनानेऽना-
मुकशर्मणा पुत्रप्रेम्णा निमित्तभूतेन तद्दीर्घाद्युष्ट्वं निमित्तं कृतेति यावत् । अमुनाऽमुनेत्य-
भ्यासो जगार्थः ॥ ३ ॥

प्राणं प्रपद्य इत्यादिमन्त्रचतुष्टयं समानम् । अथैषां द्वितीयादिमन्त्राणां प्रतीकग्रहण-
पूर्वकमभिप्रतार्थमाह—

स यद्वोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा इदं
सर्वं भूतं यदिदं किंच तमेव तत्प्रापत्सि ॥ ४ ॥
अथ यद्वोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽ-
न्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तद्वोचम् ॥ ५ ॥
अथ यद्वोचं मुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं
प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तद्वोचम् ॥ ६ ॥
अथ यद्वोचं स्वः प्रपद्य इत्यवृग्वेदं प्रपद्ये
यजुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तद्वोचं
तद्वोचम् ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

स यदिति । सोऽहं मन्त्रात्मनां यद्वोचं प्राणं प्रपद्य इति तत्र प्राणो वै प्राण
एवेदं सर्वं भूतं प्राणिजातं यदिदं किंच तमेव सर्वात्मकं प्राणं तत्तेन प्राणप्रतिपादनेन
प्रापत्स्यहं प्रतिपन्नोऽभूवम् । एवमेव तृतीयमन्त्रादिब्राह्मणम् । द्विर्वचनं यथोक्तविज्ञाना-
दर्थम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ।)

पुत्रफलेन सह पितुः संबन्धश्च स्वदीर्घाद्युष्ट्वमन्तरा नेति स्वस्यापि तत्सिद्धयेऽप्युपास-
नान्तरमाह—

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति-
वर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री

गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः

प्राणा वाव वसव एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥

पुरुषो वाव यज्ञ इति । पुरुषो वै जीवनविशिष्टकार्यकरणसंप्रात एव यज्ञः । पुरुषे स्वात्मनि यज्ञदृष्टिः कर्तव्या । तत्र तत्सादृश्यफलमाह—तस्येति । तस्य पुरुषस्य यान्यायुषः प्राथमिकचतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रसिद्धं प्रातःसवनम् । अत्रापि साधर्म्यमाह—चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनमिति संख्यासामान्यात् । किंच तत्प्रातःसवनमस्य पुरुषस्य यज्ञस्य च वसवो देवा अन्वायत्ता अनुगताः प्राणा वाव वागादय एव वसव इति । अत एते प्राणा हि यस्मादिदं सर्वं प्राणिजातं वासयन्ति ॥ १ ॥

उपासनाङ्गं कर्तव्यमुपदिशति—

तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा

वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यंदिनं सवन-

मनुसंतनुतेति माऽहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो

विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ २ ॥

तं चेदिति । तमुपासकं चेद्यथेतस्मिन्प्रातःसवने वयसि किञ्चिन्मरणशङ्काकारणं व्याध्याद्युपतपेद्दुःखमुत्पादयेत्तदा स यज्ञसंपादी ब्रूयाज्जपेन्मन्त्रमिमम् । कोऽसौ प्राणा वसव इदमुक्तरूपं मे मम यज्ञरूपस्य प्रातःसवनं माध्यंदिनसवनेनाऽऽयुषा सहितमेकीभूतं संतनुत कुरुत । इतिशब्दः प्रार्थनामन्त्रभागसमाप्त्यर्थः । अहं यज्ञो यज्ञात्मको युष्माकं प्राणानां वसूनां प्रातःसवनेशानां मध्ये मा विलोप्सीय मा विलुप्येय मा विच्छिद्येय । इतिशब्द आशीर्वादमन्त्रभागसमाप्त्यर्थः । अस्य सफलत्वमाह—उद्धैवेति । सोऽनेन मन्त्रजपेन ध्यानेन च ततस्तस्मादुपतापादुदेत्युद्गम्य विमुक्तः सन्नगदो ह विरोगो भवति ॥ २ ॥

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यं-

दिनं सवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्त्रै-

ष्टुभं माध्यंदिनं सवनं तदस्य रुद्रा अन्वा-

यत्ताः प्राणा वाव रुद्रा एते हीदं सर्वं रोद-

यन्ति ॥ ३ ॥

एवमेवाथ यानीत्यादि बोद्धव्यम् । एते प्राणा हि यस्मादिदं सर्वं रोदयन्ति मरणा-
दिकाले ॥ ३ ॥

तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा

रुद्रा इदं मे माध्यंदिनं सवनं तृतीयसवन-

मनुसंतनुतेति माऽहं प्राणानां रुद्राणां मध्ये
यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह
भवति ॥ ४ ॥

अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयसव-
नमष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागतं तृती-
यसवनं तदस्याऽऽदित्या अन्वायत्ताः प्राणा
वावाऽऽदित्या एते हीदं सर्वमाददते ॥ ५ ॥
तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्रा-
णा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसंतनु-
तेति माऽहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो
विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह वै भवति ॥ ६ ॥

एते हीदं सर्वं शब्दादिकमाददते गृह्णन्ति । समानमन्यत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

संमतिमाह—

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास एतरेयः स
किं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेष्या-
मीति स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्प्र ह षो-
डशं वर्षशनं जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

एतद्ध स्म वा इति । हवै, इत्यैतिह्यार्थः । महिदासो नामतः । इतराया अप-
त्यमैतरेयः । तद्यज्ञदर्शनं विद्वान् । रोगेण स्पृश्यमान आह स्म । किं हे रोग स त्वं म इति
कर्मणि षष्ठी । किं कस्मादेतदुपतपनं यथा स्यात्तथोपतपसि । यतो योऽयं यज्ञः सोऽहमनेन
त्वत्कृतोपतापेन न प्रेष्यामि न मरिष्याम्यतस्तव श्रमो वृथैवेत्येवं निश्चयः । स ह महिदास
षोडशोत्तरवर्षशतमजीवत् । महिदासस्यैतत्फलत्वेऽप्यन्यस्य किमित्यत आह—स ह
षोडशमिति । अन्योऽपि प्रजीवति ह षोडशोत्तरं वर्षशतं य एवं यथोक्तं यज्ञसंपादनं
वेद जानातीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ।)

अपरमपि यज्ञाङ्गसादृश्यात्संपाद्यत इत्याह—

स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता
अस्य दीक्षाः ॥ १ ॥

स यदशिशिषतीति । स यज्ञसंपादी पुरुषो यदशिशिषत्याशितुमिच्छति यत्पिपासति पातुमिच्छति यन्न रमते इष्टाद्यप्राप्तिनिमित्तमरमणं ता अस्य पुरुषस्य दीक्षाः । दुःखानुभवे दीक्षादृष्टिः कर्तव्या ॥ १ ॥

अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते तदुपस-
दैरेति ॥ २ ॥

अथ यदश्नात्यशनं करोति यत्पिबति यद्रमते रतिमनुभवति तदुपसदैः पयोभक्षणवद्भिः समानतामेति ॥ २ ॥

अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति
स्तुतशस्त्रैरेव तदेति ॥ ३ ॥

अथ यद्धसति यज्जक्षति मक्षयति यच्च मैथुनं रतिं चरति, तत्स्तुतशस्त्रैरेव समानतामेति ॥ ३ ॥

अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचन-
मिति ता अस्य दक्षिणाः ॥ ४ ॥

अथ यत्तपो दानमार्जवमृजुताऽहिंसा सत्यवचनं ता अस्य पुरुषस्य दक्षिणा धर्मवृद्धिहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमे-
वास्य तन्मरणमेवावभृथः ॥ ५ ॥

यस्माच्चैवं पुरुषो यज्ञस्तस्मात्तं यदा माता जनयिष्यति तदा तां लोकाः सोष्यतीत्याहुः । यदा च प्रसूता भवति तदा तामसोष्ट प्रसूतेत्याहुः । तदेतत्सोष्यत्यसोष्टेतिशब्दसंबन्धित्वमेवास्य पुरुषस्य विधियज्ञस्येव पुनरुत्पादनम् । पुरुषस्य मरणमेवावभृथो मरणे तद्वृद्धिः कार्या ॥ ५ ॥

विशिष्टपुरुषसंबन्धकीर्तनेन विद्यां स्तोतुं तदङ्गभूतं जपं विधातुमुपक्रमते—

तद्धैतद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायो-
क्त्वोवाचापिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलाया-

मेतन्नयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राण-
संशितमसीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥

तद्वैतदिति । तद्वैतद्यज्ञदर्शनं घोरो नामत आङ्गिरसगोत्रोत्पन्नश्च कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तवोवाच वक्ष्यमाणम् । कृष्णस्य विद्याफलमाह—अपिपास इति । स कृष्ण एतद्दर्शनं श्रुत्वाऽपिपास एवान्याभ्यो विद्याभ्यो वितृष्णो बभूव । अतः श्रेष्ठेयं विद्या । किमुवाचेत्यस्यामपेक्षायां तदाह—स इति । स कृष्णोऽन्तवेलायां मरणकाल एतन्मन्त्र-
त्रयं प्रतिपद्येत जपेत्किं तदक्षितमक्षीणमक्षतं वाऽऽदित्यात्मकं तत्त्वमसि अच्युतं स्वरूपा-
दप्रच्युतं तत्त्वं त्वमसि प्राणः श्वासः संशितं सम्यक्तनूकृतं प्राणश्वासौ संशितं सूक्ष्मं तत्त्व-
मिति यावत् । इतिशब्दो यजुर्मन्त्रत्रयसमाप्तिव्येतकः । मन्त्रत्रयप्रतिपाद्ये सावित्रे तत्त्वे
प्रतीतिदाढ्यायाऽऽह—तत्रेति । तस्मिन्मन्त्रोक्तेऽर्थ एते द्वे ऋचौ मन्त्रौ विद्यास्तुतिपरौ
भवतो न जपार्थौ ॥ ६ ॥

आदित्प्रत्नस्य रेतसः । एद्वयं तमसस्परि
ज्योतिः पश्यन्त उत्तरं स्वः पश्यन्त उत्तरं देवं
देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरु-
त्तममिति ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

तत्राऽऽदित्प्रत्नस्य रेतस इति प्रतीकत्वेन गृहीतप्रथमऋचः ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् ।
परो यदिध्यते दिवीति शेषभागः । आदि[दि]त्यत्र तकारेच्छब्दावनर्थकौ । आकारश्च
व्यवहितेन संबध्यते । प्रत्नस्य पुराणस्यात एव रेतसो वायुभूतस्य जगतः कारणस्य वास-
रमहरहरिव स्वप्रकाशं ज्योतिः परः परमुत्कृष्टं दिवि द्योतनवाति परब्रह्माणि यदिध्यते दीप्यते
तदा पश्यन्त्या समन्ताद्भावेनानुभवन्ति साधनसंपन्नाः । उत् वयमिति छेदः । तमसोऽज्ञानात्म-
रस्तादिति शेषः । यद्वा तमसोऽज्ञानस्थ निर्वर्तकं ज्योतिरुत्तरं परज्योतिरपेक्षयोत्कृष्टतरमू-
र्ध्वतरमादित्यस्थं परिपश्यन्तो वयं स्व आत्मीयं हृदिस्थं वा ज्योतिरिति पश्यन्त उभयोवे-
कीकृत्यावलोकयन्तो वयं देवत्रा देवेषु देवं द्योतनात्मकं जगतो रश्मीनां प्राणानां च
सुषुप्तीक्षणात्सूर्यं सर्वज्योतिरपेक्षयोत्कृष्टतममुदगन्मोद्गतवन्तः प्राप्ताः । अभ्यासो यज्ञपरिक-
ल्पनासमाप्त्यर्थः ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ।)

ब्रह्मणो गुणस्यैकदेशत्वेन मन आकाशश्चोक्तस्तद्ब्रह्मणाशक्तस्य मनआकाशयोः संपूर्ण-
ब्रह्मदृष्टिमाह—

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमा-
काशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधि-
दैवतं च ॥ १ ॥

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेति । मनः प्रतीकं ब्रह्मेत्युपासीत । तत्रोपलभ्यमानत्वादिति
दर्शनमध्यात्ममात्मानमधिकृत्य प्रवर्तमानम् । अथानन्तरमधिदैवतं देवताविषयमिदमुपा-
सनमाकाशो ब्रह्मेति सूक्ष्मत्वादिसाधर्म्यात् । इत्युभयमादिष्टमुपदिष्टं भवति, अध्यात्मं
चाधिदैवतं च ॥ १ ॥

तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुः
पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदैवतमग्निः
पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद
इत्युभयमेवाऽऽदिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदै-
वतं च ॥ २ ॥

तदेतदुभयविधं ब्रह्म चतुष्पात् । तत्र मनोब्रह्मणो वाक्पादो वक्तव्यः । तस्य
मनसि प्रतिष्ठानात्पाद इव पादस्तथा प्राणो घ्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्या-
त्मम् । अथाधिदैवतम् । अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद आकाश-
ब्रह्मणः । आकाशेऽग्न्यादीनां लग्नत्वेनोपलभ्यमानत्वादित्येवमध्यात्ममधिदैवतं चेत्युभय-
विधं चतुष्पाद्ब्रह्माऽऽदिष्टमुपदिष्टं भवति ॥ २ ॥

आध्यात्मिकपादानामाधिदैविकैः पादैरधिष्ठेयतया संबन्धोऽनुचिन्तनीय इत्याह—

वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा
भाति च तपति च भाति च तपन्नि च कीर्त्या
यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ३ ॥

वागेवेति । मनोब्रह्मण इतरपादापेक्षया वागेव चतुर्थः पादः । सोऽग्निनाऽधिदैवतेन
ज्योतिषा भाति च दीप्यते तपति चौष्ण्यं करोति । यद्वा घृताद्याग्नेयाशनेनेद्धा
वाग्भाति च तपति च वदनोत्साहवती स्यात् । एतदुपासनफलमाह—भाति चेत्यादि
सुबोधम् ॥ ३ ॥

प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा
भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या
यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥

चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा
भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या
यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥

श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्यो-
तिषा भाति च तपति च भाति च तपति च
कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद य एवं
वेद ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

प्राणो घ्राणो गन्धग्रहणाय वायुना भाति । स इत्यादि सर्वे समानम् । दृष्टफलं त्वत्र
ब्रह्मसंपत्तिरिति बोद्धव्यम् । अभ्यासस्तु दर्शनसमाप्त्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्येकोनविंशः खण्डः ।)

ब्रह्मणश्चतुर्थपादत्वेनोक्त आदित्ये सकलब्रह्मदृष्टिविधानार्थमाह—

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदे-
वेदमग्र आसीत् । तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं
निरवर्तत तत्संवत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभि-
द्यत ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चामव-
ताम् ॥ १ ॥

आदित्यो ब्रह्मेति । इत्यादेश उपदेशः । तस्याऽऽदित्यस्योपव्याख्यानं क्रियते—
तदाह—असदिति । इदं दृश्यमानं व्याकृतं जगदग्रे व्याकरणात्प्रागवस्थायामसदिवा-
नदनभिव्यक्तनामरूपमेवाऽऽस न तु सर्वथाऽसदेव । तदेव सदासीत् । बीजस्योच्छ्रूयता-
वत्कार्योन्मुखीभूतमासीत् । ततश्च तदेव समभवत् । प्राप्तपरिणामं सद्भूतमूक्षमाकारेण
भूव । ततश्च तदेव पञ्चीकरणद्वारा । आण्डमिति दैर्घ्यं छान्दसम् । अण्डं जगद्गर्भं
निरवर्तत, निर्वृत्तं तदण्डं संवत्सरस्य प्रसिद्धस्य मात्रां परिणामभिन्नस्वरूपमेवाशयत

स्थितम् । ततस्तदण्डं निरभिद्यत । निर्भिन्नस्य तस्याण्डस्य ते द्वे कपाले रजतं च सुवर्णं चाभवतां संवृत्ते ॥ १ ॥

तद्यद्रजतं सेयं पृथिवी यत्सुवर्णं सा द्यौर्य-
ज्जरायु ते पर्वता यदुल्बं समेधो नीहारो
या धमनयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकं स
समुद्रः ॥ २ ॥

ततस्तयोः कपालयोर्मध्ये यद्रजतं कपालं सेयं पृथिवी पृथिव्युपलक्षितमथाण्डकपालं यावत् । यत्स्वर्णकपालं सा द्यौर्युल्लोकोपलक्षितमूर्ध्वकपालं यज्जरायु गर्भवेष्टनं स्थूलमासीत्ते पर्वताः । यदुल्बं सूक्ष्मं गर्भवेष्टनं तत्समेधो नीहारः, मेघेन सह वर्तमानो नीहारो हिमम् । जातस्य गर्भस्य देहे या धमनयः शिरास्ता नद्यो बभूवुः । यत्तस्य वस्तौ भवं वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥ २ ॥

अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं
घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन्त्सर्वाणि च भूतानि
सर्वे च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं
प्रति घोषा उलूलवोऽनूत्तिष्ठन्ति सर्वाणि च
भूतानि सर्वे च कामाः ॥ ३ ॥

अथ यत्तस्मिन्नण्डे यत्तद्गर्भरूपमजायत सोऽसौ प्रसिद्ध आदित्यः । तमादित्यं जायमान-
मनु घोषाः शब्दाः किंलक्षणा उलूलवो रलयोः सावर्ण्यादुरुरवो विस्तीर्णरवा उदतिष्ठन्ति-
क्षिप्तवन्तः । सर्वाणि स्थावरजङ्गमानि भूतान्युदतिष्ठन् । तेषां च सर्वे कामा विषयाः स्यादय-
उदतिष्ठन् । अत्र मानमाह—तस्मादिति । यस्मादादित्यजन्मनिमित्ता भूतकामोत्प-
त्तिस्तस्मादद्यत्वेऽपि तस्याऽऽदित्यस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रत्यस्तगमनं च प्रति घोषाः ।
आदित्याद्युक्तार्थम् ॥ ३ ॥

एतदुपासनफलमाह—

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽ-
भ्याशो ह यदेनं साधवो घोषा आ च गच्छे-
युरूप च निम्नेऽरन्निम्नेऽरन् ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

स य एतमिति । स यः कश्चिदेतमादित्यमेवं यथोक्तमहिमानं विद्वान्ज्ञानन्नादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते, एनमुपासकं साधवः शोभना अनिषिद्धाः शब्दा आ च गच्छेयुरागच्छे-
युश्चेति तदभ्याशो ह क्षिप्रमेव । किं च ते घोषा उप च निम्नेडेरन्तुसुखेयुश्च सुखं च
कुर्युः । एतद्वृष्टफलमदृष्टं तूक्तोपास्यप्राप्तिः । अभ्यास आदित्यब्रह्मदृष्ट्याद्यादरार्थः ॥ ४ ॥

यत्साक्षाद्रविमध्वयूपनिलयं गायत्र्यवस्थं त्रिपा-
द्ब्रह्म स्वोदरजातवेदसि गतं सर्वं जगद्यन्मयम् ।
यत्प्राप्त्यै स्वमुतायुरर्थमपि यद्रूपान्तरं मारुतं
यज्ञादीन्समुपासते श्रुतिविदस्तं नौमि सिंहाननम् ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीपुरुषोत्तमाश्रमपूज्यपादशिष्यनित्यान-
न्दाश्रमविरचितायां छान्दोग्यव्याख्यायां मिताक्षरायां
तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।)

आदित्यसूत्रावच्छेदभेदत्वात्तदुपासनानन्तरं सूत्रात्मोपासनं विधातुं तावद्दानादीनां विद्या-
प्राप्तिसाधनत्वप्रदर्शनार्थमाख्यायिकामारचयति—

ॐ । जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी
बहुपाक्य आस स ह सर्वत आवसथान्मापयांचक्रे
सर्वत एव मेऽत्स्यन्तीति ॥ १ ॥

जानश्रुतिरिति । जनश्रुतस्यापत्यं जानश्रुतिर्ह पुत्रस्य पौत्र इति पौत्रायणः । श्रद्धा-
पुरःसरं देयमस्येति श्रद्धादेयः । बहु प्रभूतं दातुं शीलमस्येति बहुदायी । बहु पक्तव्यं
भोजनार्थिभ्यो यस्येति बहुपाक्य आस कस्मिंश्चिद्देशे स जानश्रुतिर्ह सर्वतः सर्वान्
दिक्ष्वेत्य वसन्त्येष्वित्यावसथान्मापयति स्थानानि मापयांचक्रे कारितवान् । सर्वेष्वे-
वाऽऽवसथेषु मे ममान्नं लोका अत्स्यन्ति भक्षयन्तीत्यभिप्रायवान् ॥ १ ॥

विशिष्टान्नदानफलं दर्शयितुमाह—

अथ ह ह२सा निशायामतिपेतुस्तद्वैव२ ह२-
सो ह२समभ्युवाद् हो होऽपि मल्लाक्ष मल्लाक्ष
जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिरा-

तत् तन्मा प्रसाङ्क्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षी-
रिति ॥ २ ॥

अथ हेति । अथैवंसति कस्मिंश्चिद्धर्मकाले निशायां रात्रौ हर्म्यतलस्थे राजनि सति हंसरूपा ऋषयो देवता वा राज्ञोऽन्नदानगुणैस्तोषिताः सन्तो हंसरूपा भूत्वा राज्ञो दर्शनगोचरे निषेतुः पतितवन्तः । तस्मिन्काले तेषां मध्ये पृष्ठपाती हंस एनमग्रपातिनं हंसं, हो हो मा भो अयि [इति] कोमलं संबोधय, भल्लाक्ष, भल्लाक्ष, भल्लाक्षेत्यादरं पश्य पश्येति प्रदर्शयन्नम्युवादाभ्युक्तवान्, किं जानश्रुतेः पौत्रायणस्य दिवाऽह्ना द्युलोकेन वा समं ज्योतिराततं व्याप्तं त्वं मा प्रसाङ्क्षीः प्रसज्जनं मा कार्पीस्तेन ज्योतिषा सह संबन्धं मा कार्पीस्तज्ज्योतिस्त्वां मा प्रधाक्षीरिति । पुरुषव्यत्ययेन मा प्रधाक्षीन्मा दहतु ॥ २ ॥

तमु ह परः प्रत्युवाच कम्बर एनमेतत्सन्तः
सयुग्वानमिव रैकमात्येति यो नु कथं सयु-
ग्वा रैक इति ॥ ३ ॥

तमेवमुक्तवन्तं पृष्ठगामिनं हंसं तु ह परोऽग्रगामी हंसः प्रत्युवाच किं कम् उ अरे इति च्छेदः । अरे हंसैनं प्राणिमात्रं सन्तं राजानमधिकृत्य कं किमेतत्पूर्वीकत्वचनमात्य कथयसि रैकमिव । कथंभूतं रैकं सयुग्वानं युगं वहतीति युग्यो बलीवर्दः सोऽस्यामस्तीति युग्वा शक्यी तथा सह वर्तत इति सयुग्वा तं सयुग्वानमयं व्यधिकरणो दृष्टान्तः । तथा च रैकमिव कथमेनमात्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

यो रैकः स कथं नु केन प्रकारेण वर्तत इति पृष्ठः पुरोगामी हंसः सदृष्टान्तमाह—

यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनः
सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति
यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥

यथा कृतायेति । यथा लोके द्यूतक्रीडासाधनीभूताक्षशब्दितस्यैकभागे चत्वारोऽङ्काः संज्ञया कृतायो य एवं सन्नत्र कृतमित्युच्यते तस्मै कृतायविजिताय विजयार्थमधरेया न्यूनास्यङ्कद्वयैकाङ्काः क्रमेण त्रेताद्वापरकलिनामानः संयन्ति संगच्छन्ते तत्रान्तर्भवन्ति न्यूनसंख्याया अधिकसंख्यायामन्तर्भूतत्वात् । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेवैनं रैकं कृतायस्थानी-यमभिव्याप्य सर्वं त्रेताद्यायस्थानीयं समेत्यन्तर्भवति । किं तत्सर्वं यत्किंचिल्लोके सर्वाः प्रजाः साधु शोभनं धर्मजातं कुर्वन्ति तत्सर्वं रैकधर्मे तत्फलेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । न केवलं रैकमयैत-न्माहात्म्यं किं तु सर्वस्यापि तादृग्ज्ञानवतस्तदस्तीति जानश्रुतेरनुग्रहार्थमाह—यस्तद्वेदेति । यद्वेद्यं रैकं वेद तद्वेद्यं योऽन्योऽपि वेद स विद्वान्मयैतदेवं रैकवत्कृतायस्थानीय उक्त इति यावत् । इतिशब्दो हंसवाक्यसमाप्त्यर्थः ॥ ४ ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ह
संजिहान एव क्षत्तारमुवाचाङ्गारे ह सयुग्वा-
नमिव रैकमात्येति यो नु कथं सयुग्वा रैक
इति ॥ ५ ॥

यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं
सर्वं तदभिसमैति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्व-
न्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥

तदेतदीदृशं हंसवाक्यमात्मनः कृतसारूपमन्यस्य च प्रशंसारूपमु ह जानश्रुतिः पौत्रायण
[उप] शुश्राव श्रुतवान् । स राजा संजिहान एव शयनं परित्यजन्नेव क्षत्तारं सारथिनं
स्तुतिं कुर्वाणमुवाच, अरेऽङ्ग हे वत्स त्वं कथं सयुग्वानं रैकमिव मामात्य स्तौपि, स एव
स्तुत्यर्हो नाहमिति भावः । यो नु कथमित्यादि क्षत्ताराज्ञोः प्रश्नप्रतिवचने उक्तार्थं ॥ ५॥६॥

स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय तं
होवाच यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेष्टना तदेनमर्च्छेति ॥ ७ ॥

स राज्ञोऽभिप्रायः क्षत्ता ह ग्रामादौ रैकमन्विष्यान्वेष्टनं कृत्वा नाविदं नाज्ञातिप-
मिति ब्रुवन्प्रत्येयाय प्रत्यागतवान् । तं क्षत्तारं ह राजोवाच किमेरे क्षत्तर्यस्मिन्नकान्तादौ
ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदोऽन्वेष्टनाऽनुमार्गणं भवति तत्रैनं रैकं तमर्च्छे ऋच्छ गच्छ,न्वे-
ष्टनं कुरु ॥ ७ ॥

सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोप-
विवेश तं हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा
रैक इत्यहं ह्यराऽइति ह प्रतिजज्ञे स ह
क्षत्ताऽविदमिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवमुक्तः स क्षत्ताऽन्विष्यंस्तं विजने देशे शकटस्य गन्ध्या अधस्तात्पामानं स्वर्ज्ज कष-
माणं कण्डूयमानं दृष्ट्वोपोपविवेशोप समीप उपविष्टवान् । उपविश्य तं रैकं हाभ्युवादात्कवान् ।
किं नु वितर्के हे भगवो भगवंस्त्वं सयुग्वा रैकेत्युक्तोऽहं ह्येव अराऽइति छुतिरनादरार्था ।
अरेऽहमेवेति ह प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञां कृतवान्रैकः । स क्षत्ता हाविदं विज्ञातवान्रैकं गार्ह-
स्थयार्थिनमित्यब्रुवन्प्रत्येयाय प्रत्यागत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।)

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट्शतानि गवां
निष्क्रमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे त२
हाभ्युवाद ॥ १ ॥

तत्तस्मिन्सत्त्वचने श्रुते सति उ एव हि जानश्रुतिः पौत्रायणो गवां षट्शतानि निष्क्रम-
कण्ठ्यहारमश्वतरीरथमश्वतरीरथां युक्तं रथं तदेतद्धनमादाय गृहीत्वा प्रतिचक्रमे रैकं प्रति
गतवान् । गत्वा च तं रैकं हाभ्युवादाभ्युक्तवान् ॥ १ ॥

रैकेमानि षट्शतानि गवामयं निष्क्रोऽयम-
श्वतरीरथो नु म एतां भगवो देवता२शाधि
यां देवतामुपास्स इति ॥ २ ॥

किं हे रैकेमानि षट्शतानि गवामयं निष्क्रोऽयमश्वतरीरथ आह्वनं म इति कर्मणि
षष्ठी । मामेतांचुशाधि यां देवतां त्वमुपास्से तद्देवतोपासनेन मां शिक्षयेति यावेत् ॥ २ ॥

तमु ह परः प्रत्युवाचाह हारेत्वा शूद्र तवैव सह
गोभिरस्त्विति तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौ-
त्रायणः सहस्रं गवां निष्क्रमश्वतरीरथं दुहि-
तं तदादाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥

तमेवमुक्तवन्तं राजानमु ह परो रैकः प्रत्युवाच, किम्, अहेति निपातोऽनर्थकः ।
गोभिः सह हारेत्वा हारेण युक्तेत्वा गन्त्री हे शूद्र तवैवास्तु शुचं दुद्राव जानश्रुतिः । शुचा
वा कर्त्तव्या दुद्रवे । शुचा करणभूतया वा रैकं प्रति दुद्राव प्राप्तवानिति । सर्वं
समानमन्यत् ॥ ३ ॥

त२ हाभ्युवाद रैकेद२सहस्रं गवामयं निष्क्रोऽ-
यमश्वतरीरथ इयं जायाऽयं ग्रामो यस्मिन्ना-
स्सेऽन्वेव मा भगवः शार्धीति ॥ २४ ॥

तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाऽऽजहारेमाः
शूद्रानेनैव मुखेनाऽऽलापयिष्यथा इति ते हैते
रैकपर्णा नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास
तस्मै होवाच ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इयं जाया जायार्थं मम दुहिताऽऽनीता । अयं च ग्रामस्त्वदर्थं मया कल्पितो यस्मिन्ग्रामे स्वमास्ते तिष्ठसि एतत्सर्वं गृहीत्वा भगवो मा मामनुशाधीत्येवमुक्तो मुनिस्तस्या जायार्थं-
मानीताया दुहितुर्विद्यादाने मुखं द्वारतामुपोद्गृह्णन्जनन्नुवाच । आजहाराऽऽहृतवानसि
यदीमा गा हे शूद्र तर्ह्यनेनैव गवादिधनेन मुखेन विद्याग्रहणद्वारेण शास्त्रोक्तोपायेनाऽऽला-
पयिष्यथा आलापयसि विद्यां देहीति भणसीत्यर्थः । रैक्वेण ग्रामादिकमादाय विद्यापदिष्टे-
त्यस्माच्छ्रुतिर्ज्ञापयति—ते हैत इति । यत्र येषु ग्रामपूजासंस्पितवान् रैक्वस्तानस्मै रैक्वाय
ददाविति शेषः । ते हैते राजदत्ता ग्रामा महावृषेषु महापुण्यदेशेषु रैक्ववर्णा नाम विख्या-
तास्तत्र स्थित्वा तस्मै राज्ञे ह विद्यामुवाच ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।)

वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्धायति वायु-
मेवाप्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति
यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥

कथं वायुर्वाव बाह्यो वायुरेव संवर्गः । कथं यदा यस्मिन्काले वा अग्निरुद्धायत्युद्धासनं
प्राप्नोति शाम्यति तदाऽसौ वायुमेवाप्येति वायुस्वाभाव्यं गच्छति । यदा सूर्य इत्यादि
समानम् ॥ १ ॥

यदाऽऽप उच्छ्रुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायु-
र्ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क इत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥

आप उच्छ्रुष्यन्त्युच्छ्रोषमाप्नुवन्ति । अत्र हेतुमाह—वायुर्हीति । हि यस्माद्वायुरेवै-
तानग्न्याद्यान्संवृङ्के प्रसृत्यतो वायुः संवर्गगुण उपास्य इत्यधिदैवतं देवतासु संवर्गद-
र्शनम् ॥ २ ॥

अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति
प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं
प्राणं मनः प्राणो ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क इति ॥ ३ ॥

अथानन्तरमध्यात्ममात्मानमधिकृत्य प्रवर्तमानं संवर्गदर्शनमिदमुच्यते । प्राणो वा व
मुख्यः प्राण एव संवर्गः कथं स पुरुषो यदा यस्मिन्काले स्वपिति स्वापं प्राप्नोति तदा
मुख्यप्राणमेव वागप्येति समानमन्यत् । कुतः प्राण एव हि यस्मादेतान्सर्वान्वागादीन्सं-
प्रसति ॥ ३ ॥

उक्तगुणौ वायुप्राणावुपसंहरति—

तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः
प्राणेषु ॥ ४ ॥

तौ वा एताविति । तवेतौ वै द्वौ संवर्गौ संवर्गगुणकौ । कौ । देवेष्वग्न्यादिषु वायुः
संवर्गः प्राणेषु वागादिषु मुख्यः प्राणः संवर्गः ॥ ४ ॥

एतयोः स्तुत्यर्थमाख्यायिकामारचयति—

अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च
काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे
तस्मा उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥

अथ हेति । अथ संवर्गगुणकोक्त्यनन्तरं शुनकस्यापत्यं शौनकं च पुरोहितं
कपेर्गोत्रापत्यं कापेयमभिप्रतारिणं च नामतः कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिं क्षत्रियमेतौ
भोजनायोपविष्टौ परिविष्यमाणौ पाचकैर्भाजने दीयमानाञ्चौ ब्रह्मचारी ब्रह्मविदभिमानी
बिभिक्षे भिक्षितवान् । अस्य ब्रह्मविद्मानितां बुद्ध्वा किमयं वक्ष्यतीति विजिज्ञासमानावस्मै
ब्रह्मचारिण उ ह भिक्षां न ददतुर्न दत्तवन्तौ ॥ ५ ॥

स होवाच महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स
जगार भुवनस्य गोपास्तं कापेयनाभिपश्यन्ति
मर्त्या अभिप्रतारिन्बहुधा वसन्तं यस्मै वा
एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति ॥ ६ ॥

ततः स ब्रह्मचारी ह उवाच । किं य एको देवो भुवनस्य भवन्त्यस्मिन्भूतानीति
भुवनं भूरादिः सर्वो लोकस्तस्य गोप्ता रक्षिता चतुरोऽग्न्यादीन्वागादींश्च महात्मनो महावी-
र्यान् य एको देवो जगार अस्तिवान्स क इति प्रश्नार्थः । यद्वा स कः प्रजापतिर्वायुप्रा-
णात्मा कापेय हेऽभिप्रतारिस्तदेवं बहुधाऽध्यात्माधिदेवाधिभूतबहुप्रकारैर्वसन्तं मर्त्या मरण-
धर्माणोऽविवेकिनो वा नाभिपश्यन्ति न जानन्ति । एतदज्ञानं भवतोरेवेत्याह—यस्मा इति ।
यस्मै यदर्थमेतदन्नं संस्क्रियते तस्मै प्रजापतय एवैतदन्नं न दत्तं युवाभ्याम् ॥ ६ ॥

तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येया-
याऽऽत्मा देवानां जनिता प्रजानां हिरण्य-
दंष्ट्रो चभसोऽनसूरिर्महान्तमस्य महिमान-
माहुरनद्यमानो यदनन्नमत्तीति वै वयं ब्रह्मचा-
रिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥ ७ ॥

यन्मह्यं न दत्तमित्येतद्ब्रह्मचारिवचनं शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानो मनसाऽऽलोचयंस्तं

प्रत्येयाय जगाम गत्वा च हे ब्रह्मचारिन्मर्त्या न पश्यन्तीति यं त्वमवोचस्तं वयं पश्याम
इत्याह—आत्मेति । देवादीनामग्न्यादीनामात्मा प्रजानां च स्थावरजङ्गमानां जनिता,
यद्वा प्रलयसुप्तिकाले क्रमेण वायुप्राणरूपेण च स्वात्मनि ग्रसित्वा देवादीनामग्न्यादीनां
वागादीनां पुनः सर्गप्रबोधकाले वायुप्राणरूपेणैव जनितोत्पादयिता बभसो भक्षणशीलः
संहर्तृशीलोऽपि हिरण्यदंष्ट्रोऽमृतदंष्ट्रो भग्नदंष्ट्रोऽनसूरिः सूरिर्भेधावी न सूरिरसूरिस्तत्प्रतिषेधोऽ-
नसूरिरस्य प्रजापतेर्महिमानं विभूतिं महान्तममेयमाहुर्ब्रह्मविदः । यद्यस्मात्स्वयमनद्यमानोऽ-
न्यैरभक्ष्यमाणः सन्ननन्नमग्निवागादिदेवतारूपमाप्तिं भक्षयति । अत्वेवं प्रजापतिरूपं तव
किमित्यत आह—वै वयमिति । वैशब्दोऽनर्थकः । ब्रह्मचारिन्ना इदमिति पदच्छेदः ।
ब्रह्मचारिन्निदमुक्तरूपं ब्रह्म वयमा संमतादुपास्महे । यद्वा ब्रह्मचारिन्न इदमिति च्छेदः ।
इदं यथोक्तं नोपास्महे किं तु परमेव ब्रह्मोपास्महे इत्यर्थः । ततोऽस्य पक्कान्नस्वामित्वं
स्मरन्दत्तास्मै ब्रह्मचारिणे भिक्षामित्यवोचद्भृत्यान् ॥ ७ ॥

तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये
दश सन्तस्तत्कृतं तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव
दश कृतं सैषा विराडन्नादी तथेदं सर्वं
दृष्टं सर्वमस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य
एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

ते तस्मै ब्रह्मचारिणे भिक्षां ददुः । एवमात्मा देवानामित्यादि संवर्गविद्यायां गुणजातमु-
पदिश्य गुणान्तरमुपदेष्टुमाह—ते वा एत इति । ते वै उक्तान्नस्य ग्रासकाः । एते साव-
यवोऽग्न्यादयः पञ्चान्ये सप्राणवागादिभ्यः एभ्यश्चान्ये सप्राणा वागादयः पञ्च ते सर्वे
मिलित्वा दश सन्तस्तत्प्रासिद्धं कृतं कृतायोपलक्षितं द्यूतम् । दशसंख्यावत्त्वसामान्याद्दशक्षरा
विराडिति श्रुतेः । तेषां वागादीनां विराट्त्वसंपत्तावन्नं वै विराडिति तस्याश्चान्नत्वश्रुतेः ।
सर्वासु दशस्वपि दिक्ष्वन्नमेव दशकृतं दशसंख्यया कृतं संपादितमत एषा वागाद्या देवता
दशसंख्यावत्त्वेन विराडन्नमुक्तकृतत्वेन वागाद्यन्नादीनां । अथ गुणान्तरमाह—तथेति ।
तयाऽन्नादिन्या विराजेदं सर्वं जगद्दृष्टम् । कृतसंख्योपलब्धं विदुषां फलमाह—सर्वमिति ।
अस्थोपासकस्य सर्वं दशदिक्संबद्धं दृष्टमुपलब्धं भवति । अन्नादो दीप्ताग्निर्भवति य एवं
यथोक्तप्रकारेणोपास्यतत्त्वं वेदोपास्ते । अभ्यास एतदुपासनसमाप्त्यर्थः ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।

अन्नादस्वेन वागाद्यग्न्यात्मकमुक्तं सर्वं जगत्प्राणात्मनैकीकृत्य षोडशधा प्रविभज्य तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिं विधातुं श्रद्धादेरुपासनाङ्गत्वप्रदर्शनार्थमाख्यायिकामारचयति—

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमाम-
न्त्रयांचक्रे ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि किंगो-
त्रो न्वहमस्मीति ॥ १ ॥

सत्यकाम इति । सत्यकामो नामतो जबालाया अपत्यं जाबालो जबालां स्वमातर-
मामन्त्रयांचक्रे संबोधनं कृतवान्, हे भवति स्वाध्यायग्रहणाय गुरुगेहं ब्रह्मचर्यं विवत्स्यामि
वसितुमिच्छामि किं गोत्रं ममेति किंगोत्रो नु वितर्केऽहमस्मीति ॥ १ ॥

सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात यद्वोत्रस्त्वम-
सि बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वाम-
लभे साऽहमेतन्न वेद यद्वोत्रस्त्वमसि जबाला
तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स
सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति ॥ २ ॥

एवं पृष्ट्वा सा मातैर्न पुत्रमुवाच । किं नाहमेतद्वेद जानामि यद्वोत्रस्त्वमसि । कुत । परि-
चर्याजातं बहु चरन्ती जातिपरिचारिणी परिचरणचित्ता यौवने यौवनकाले लज्जाधिके त्वामलभे
लब्धवत्यस्मि । अतः परिचरणचित्तत्वाल्लज्जाधिक्यवशाच्च गोत्रमप्युपवती साऽहमेतन्न वेद
यद्वोत्रस्त्वमसि । जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीत्येतावन्मात्रमहं जाने,
यद्याचार्यः पृच्छति तर्हि सत्यं सत्यकाम एव जाबालोऽस्मीत्याचार्याय ब्रुवीथाः ॥ २ ॥

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भग-
वति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति ॥ ३ ॥

ततः सत्यकामो ह हारिद्रुमतोऽपत्यं गौतमं गोत्रत एत्य गत्वोवाच । किं, ब्रह्मचर्यं
भगवति पूजावति त्वयि समीपे वत्स्यामि वसितुमिच्छामि । अतस्तत्सिद्धचर्यं भगवन्तमह-
मुपेयामुपगच्छेयम् ॥ ३ ॥

त० होवाच किंगोत्रो नु सोम्यासीति स
होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्वोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं
मातर० सा मा प्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरन्ती परि-
चारिणी यौवने त्वामलभे साऽहमेतन्न वेद
यद्वोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्य-

कामो नाम त्वमसीति सोऽहं सत्यकामो
जाबालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥

एवमुक्तवन्तं सत्यकामं ह आचार्य उवाच किंगोत्रो नु सोम्यासीत्येवं पृष्टः स सत्यकामो
ह उवाच । नाहमेतद्वद भो भगवन्त्यद्वोत्रोऽहमस्मि । मातरमप्यहं गोत्रमपृच्छं पृष्टवानस्मि ।
सा तु माता मा मां प्रत्यब्रवीदित्युक्तार्थम् ॥ ४ ॥

तं होवाच नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समि-
धं सोम्याऽऽहरोप त्वा नेष्ये न सत्याद्गा
इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता
गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंव्रजेति ता
अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणाऽऽवर्तेयेति
स ह वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रं
संपेदुः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

तमेवमुक्तवन्तं जाबालं गौतम उवाच किं नैतदुक्तं वाक्यमब्राह्मणो विशेषेण वक्तुमर्हति ।
एवं सत्यवदनेन ब्राह्मणत्वनिर्धारणप्रयोजनमाह—समिधमिति । समिधं सोम्याऽऽहरोऽऽ-
नय संस्कारार्थं त्वामुपनेष्ये यतस्त्वं सत्यब्राह्मणजातिधर्माज्ञाया नपेतवानसीति । तं सत्य-
काममुपनीयाध्याप्य च कृशानां क्षीणानामबलानां बलहीनानां गवां समूहाच्चतुःशता चत्वारि
शतानि गा निराकृत्य पृथक्कृत्वाऽऽचार्य उवाच । किं हे सोम्य त्वमिमा गा अनु पश्चात्सं-
व्रजानुगच्छ । आचार्यनियोगः शिष्येण सफलीकर्तव्य इत्याशयेन शिष्य आह—ता
अभीति । ता गा अरण्यं प्रति प्रस्थापयच्छिष्य उवाच । असहस्रेणापूर्णसहस्रेणाहं
नाऽऽवर्तेय न प्रत्यागच्छेयमित्युक्तवान् , स सत्यकामो हारण्ये वर्षगणं दीर्घकालं प्रोवास
प्रोषितवान् । ता गावो यदा यस्मिन्काले सहस्रं संपेदुः संपन्ना बभूवुः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।)

अथ हैनमुपभोऽभ्युवाद सत्यकामः इति
भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य सह-
स्रं स्मः प्रापय न आचार्यकुलम् ॥ १ ॥

अथ तदैनं गाश्चारयन्तं सत्यकामं हर्षभ ऋषभं प्रविष्टा दिक्संबन्धिनी वायुदेवता तुष्टा

सती सत्यकामः इति श्रुत्या संबोध्याभ्युवादाभ्युक्त्वां तमसौ सत्यकाम भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददौ । पुरुषवचनमाह—प्राप्ता इति । हे सौम्य वयं सहस्रं प्राप्ताः स्मः । अतस्त्वत्प्रतिज्ञायाः पूर्णत्वान्नोऽस्मानाचार्यकुलं गृहं प्रापय ॥ १ ॥

ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भग-
वानिति तस्मै होवाच प्राची दिक्कला प्रतीची
दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै
सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवा-
न्नाम ॥ २ ॥

किंचाहं ते तुभ्यं ब्रह्मणः परस्य पादं चरणं ब्रवाणि कथयानि । एवमुक्तः शिष्य आह-
ब्रवीतु मे मह्यं भगवान् । इत्युक्त ऋषभस्तस्मै सत्यकामायाऽऽहोवाच प्राची दिक्कले-
त्यादि । एष वै सोम्य चतुष्कलश्चत्वारः कला अवयवाः प्राच्यादिरूपा रस्य स चतुष्कलः
पादश्चतुर्थो भागो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नामभिधानं यस्येति प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥

एतदुपासकस्य क्रमेण दृष्टफले आह—

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः
प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भ-
वति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं
विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्यु-
पास्ते ॥ ३ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

स य इति । यः कश्चिदेतं यथोक्तमेवमुक्तीत्या विद्वान्विजानन्ब्रह्मणश्चतुष्कलं
पादं प्रकाशवानित्येतद्गुणविशिष्टमुपास्तेऽस्मिँल्लोके प्रकाशवान्प्रख्यातो भवति । तथा प्रकाश-
वतो देवतासंबन्धिनो लोकान्मृतः सृजयति प्राप्नोति । य एवमिति पुनरुपासनानुवादः
पूर्ववत् ॥ ३ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।)

अग्निष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभि-
प्रस्थापयांचकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्त-

त्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय
पश्चादग्नेः प्राङ्मुखोपविवेश ॥ १ ॥

अवशिष्टं पादत्रयं क्षुभुत्समानस्य ते तव सत्यकामस्य द्वितीयमग्निष्टे वक्तव्युक्त्वा, ऋषम
उपरराम । ततः सत्यकामो ह श्वोभूते परेद्युर्नित्यकर्म कृत्वाऽऽचार्यकुलं प्रति गा अभिप्र-
स्थापयां चकार । ताः प्रस्थिता गा यत्र यस्मिन्देष्टेऽग्निं सायं बभूवुर्निशायामभिसंबभूवुरे-
कत्राभिमुख्यः संभूतास्तस्मिन्देष्टे गा अवरुध्यवरोधं कृत्वाऽग्निमुपसमाधाय समिद्धामं
कृत्वाऽग्नेः पश्चात्पश्चिमभागे प्राङ्मुखो गवामग्नेश्चोप सर्माप उपविवेश ऋषभवचो ध्यायन्नु-
पविष्टः ॥ १ ॥

तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगवं इति
ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे
भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्त-
रिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य
चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥
स य एतमेवं विद्वाञ्श्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽ-
नन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यन-
न्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाञ्श्च-
तुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

तं विद्यार्थिनं सत्यकाममग्निः स्वगोचरां विद्यामुपदेष्टुमभ्युवाद सत्यकामा इत्यादि समानं
सुबोधम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ।)

हः सस्ते पादं वक्तव्येति स ह श्वोभूते गा अभि-
प्रस्थापयांचकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्रा-
ग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय
पश्चादग्नेः प्राङ्मुखोपविवेश ॥ १ ॥

त* ह*स उपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३
इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे
भगवानिति तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः कला
चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वा*श्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो
ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके
भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एत-
मेवं विद्वा*श्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मा-
नित्युपास्ते ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

हंसोऽत्राऽऽदित्य उच्यते शौक्यादिसामान्यात् । समानमन्यत् ॥ १ ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्याष्टमः खण्डः ।)

मद्गुप्ते पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभि-
प्रस्थापयांचकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्त-
त्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय
पश्चादग्नेः प्राङ्मुपोपविवेश ॥ १ ॥

तं मदगुरुपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति
भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे
भगवानिति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः
कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सोम्य चतु-
ष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वा*श्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण
आयतनवानित्युपास्त आयतनवानस्मिँल्लोके

भवत्यायतनवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं
विद्वाःश्वतुक्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानि-
त्युपास्ते ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

मद्गुर्जलकाकस्तेनात्र प्राणारूपा घ्राणदेवतोच्यतेऽप्संबन्धसाम्यात्तद्विद्योपदेशाच्चाऽऽयतनवा-
नाम मनसः करणोपहतविषयाश्रयत्वादायतनवतः सावकाशान् । शेषं सुबोधम् ॥ १ ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य नवमः खण्डः ।)

प्राप हाऽऽचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्य-
कामश्च इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥

एवं ब्रह्मवित्स सत्यकाम आचार्यकुल प्राप । तं सत्यकाममाचार्योऽभ्युवादेत्यादि
समानम् ॥ १ ॥

ब्रह्मविदिव वै सोम्य मासि को नु त्वाऽनुश-
शासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भग-
वाःस्त्वेव मे कामे ब्रूयात् ॥ २ ॥

हे सोम्य त्वं ब्रह्मविदिव वै मासि प्रसन्नवदनादिलिङ्गात् । को नु वितर्के त्वा मच्छि-
ष्यमनुशशासानुशासनं कृतवानिति साक्षेपं पृष्टः शिष्यो मनुष्येभ्योऽन्ये देवता मामनु-
शिष्टवत्य इति ह प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञां कृतवान् । मया तर्हीदानीं न किञ्चिदस्ति तव वक्तव्य-
मित्याशङ्कां वारयति—भगवानिति । भगवानेव तु मे मम कामनिमित्ते कामं निमि-
त्तीकृत्याभिलषितसिद्धयर्थं ब्रूयाद्विद्यां कथयेत् ॥ २ ॥

अत्र गमकमाह—

श्रुतः ह्येव मे भगवद्ब्रूशेभ्य आचार्याद्वै वै विद्या
विदिता साधिष्ठं प्रापतीति तस्मै हेतुदेवो-
वाचात्र ह न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ॥३॥

इति चतुर्थाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

श्रुतमिति । हि यस्मान्मे मम भगवद्दृशेभ्य ऋषिभ्यः श्रुतं विद्यते किमाचार्यादेव विद्या विदिता प्राप्ता साधिष्ठं साधुत्वं प्रापति प्राप्नोतीत्येवमुक्तवते तस्मै सत्यकामायैतदेवर्षभादिभिः पृथक्पृथगुक्तषोडशकलचतुष्पाद्ब्रह्मविज्ञानमेवैकफलत्वेनैकोपास्यत्वेन च संकल्प्य समस्तफलसिद्धये समस्तब्रह्मोपास्यमित्याचार्य उवाच । एवं वृत्तं श्रुतिरस्मानाह— अत्रेति । अत्रर्षभाद्याचार्योपदिष्टविद्यायां न ह किंचन वीयाय विगतं किं तु संपूर्णम् । अम्यासो विद्यासमाप्तर्यः ॥ ३ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य दशमः खण्डः ।)

एवं सप्रपञ्चब्रह्मोपासनमुक्त्वा कार्यब्रह्मोपासनमुचितं कारणब्रह्मोपासनं विधातुं पूर्ववत्तपओदेरुपासनाङ्गत्वप्रदर्शनार्थमाख्यायिकामारचयति—

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास तस्य ह द्वादश वर्षाण्यग्नीन्परिचचार स ह स्मान्यानन्तेवासिनः समावर्तयस्त ह स्मैव न समावर्तयति ॥ १ ॥

उपकोसल इति । उपकोसलो नामतः कमलस्यापत्थं कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवासोषितवान् । तस्य सत्यकामस्य ह द्वादश वर्षाण्यग्नीन्परिचचारिणोऽग्नीनां परिचरणं कृतवान् । स सत्यकामो हान्यानन्तेवासिनो ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं ग्राहयित्वा समावर्तयस्तमेवोपकोसलं न समावर्तयति स्म ॥ १ ॥

तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिचचारीन्मा त्वाऽग्नयः परिप्रवोचन्प्रब्रूह्यस्मा इति तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासांचक्रे ॥ २ ॥

तमाचार्यं जाया पत्न्युवाच । किं तप्तः कायक्लेशं प्राप्तः शुश्रूषां विदधानो ब्रह्मचारी यतः कुशलं सम्यगग्नीन्परिचचारीत्परिचरणं कृतवान् । त्वया किमित्येवमुच्यते इत्यत आह—मा त्वेति । त्वा त्वामग्निभक्तमसमावर्तयन्तमग्नयो मा परिप्रवोचन्गर्हा मा कुर्युरेतदर्थं मयोच्यतेऽस्मा उपकासलायेष्टां विद्यां प्रब्रूहीति । एवमुक्तोऽपि सत्यकामस्तस्मा उपकोसलायाप्रोच्यैव किंचिदुक्तवैव प्रवासांचक्रे प्रवसितवान् ॥ २ ॥

स ह व्याधिनाऽनशितुं दध्रे तमाचार्यजायो-
वाच ब्रह्मचारिन्नशान किं नु नाश्रासीति स
होवाच बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नाना-
त्यया व्याधिभिः प्रतिपूर्णाऽस्मि नाशिष्या-
मीति ॥ ३ ॥

आचार्याभिप्रायानभिज्ञः स उपकोसलो ह व्याधिना मानसेन दुःखेनानशितुमनशनं कर्तुं
दध्रे धृतवान्मनः । तं तूष्णीमग्न्यगारे स्थितमुपकोसलमाचार्यजायोवाच किं हे ब्रह्मचारिस्त्वम-
शनं भुङ्क्व किं नु कस्मान्नाश्रासीत्येवमुक्तः स उपकोसलो होवाच । किम् । अस्मिन्नकृतार्थे
बहवोऽनक इमे प्रसिद्धाः कामा नानात्यया जाया मे स्यादित्यादिनानाविषयेष्वत्ययोऽ-
तिगमनं येषां ते नानात्ययास्त एव व्याधयस्तैर्व्याधिभिः कर्तव्याप्राप्तिनिमित्तचित्तदुःखैरहं
प्रतिपूर्णः परिपूर्णोऽस्म्यतो नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥

अथ हाग्रयः समूदिरे तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं
नः पर्यचारीद्धन्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः
प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ॥ ४ ॥

अयानशनाध्यवसायानन्तरं हाग्रयः शुश्रूषया विजितास्त्रयोऽपि समूदिरे संभूयोक्तवन्तः ।
तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नोऽस्मान्पर्यचारीद्धन्त योऽयमाचार्येणोपेक्षितस्तस्मै श्रद्धालवे वयं
विद्यां प्रब्रवामेत्येवं निश्चित्यास्मै तपस्विन उपकोसलायोचुरुक्तवन्तः । किं प्राणो ब्रह्म कं
ब्रह्म खं ब्रह्मेति ॥ ४ ॥

स होवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च
तु खं च न विजानामीति ते होचुर्यद्वाव कं
तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणं च
हास्मै तदाकाशं चोचुः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

एवमुपदिष्टः स ब्रह्मचारी होवाच । किञ्चिज्जानाम्यहं प्राणो ब्रह्म देहेन्द्रियाद्यधिष्ठितं
प्राणहेतुत्वेन प्रसिद्धत्वात् । कं च तु खं च न विजानामीति । एवमुक्तवन्तं प्रति तेऽग्रय
उचुः । किं यद्वाव यदेव कं सुखं तदेव खमाकाश इत्येवं खेन विशेष्यमाणं कं क्षणिका-
द्वैषयिकसुखान्निवर्तितं यदेव खं तदेव कमित्येवं केन विशेष्यमाणं खं भौतिकादचेतनादा-
काशान्निवर्तितमिति । एवमग्न्युक्तं श्रुतिरस्मभ्यं बोधयति—प्राणं चेति । अस्मै
ब्रह्मचारिणे प्राणं च सूत्रात्मानं कार्यभूतं तदाकाशं च तस्य प्राणस्याऽऽश्रयत्वेन संब-

न्ध्याकाशं हार्दमव्याकृताख्यमेव सुखगुणविशिष्टब्रह्मोचुरग्रयः । कार्यकारणरूपे ब्रह्मणी
उक्तवन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्यैकादशः खण्डः ।)

एवं प्रधानविद्यामुपदिश्याङ्गविद्यामुपदेष्टुमारभते—

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्न-
मादित्य इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते
सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

अथेति । अथ प्रथमं हैनं ब्रह्मचारिणं गार्हपत्योऽग्निः स्वविद्यामनुशशास । कथं पृथि-
व्यग्निरन्नमादित्य इत्येताश्चतस्रो मे तनवः । एषु य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहं
गार्हपत्योऽग्निरस्मि यश्चाहमस्मि स एवाऽऽदित्ये पुरुषः । एतत्पुनर्वचनं त्वग्न्यादित्ययो-
स्तादात्म्यमेव संबन्धो न पृथिव्यन्नयोरिव भोग्यत्वेनेति दर्शयितुम् ॥ १ ॥

एतद्विद्याया दृष्टादृष्टफलमाह—

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां
लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति
नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं मुञ्जा-
मोऽस्मि*श्च लोकेऽमुष्मि*श्च य एतमेवं विद्वानु-
पास्ते ॥ २ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

स य इति । यः कश्चिदेव गार्हपत्यमेवमन्नान्नादत्वेन प्रविभक्तं विद्वानुपास्ते स
उपासकः पापकृत्यां पापं कर्मापहते विनाशयति लोकयाग्रेयलोकेन लोकवांश्च भवतीह लोके
च सर्वं शतवर्षमप्रमितमायुरेति प्राप्नोति ज्योगुज्ज्वलं प्रख्यातो जीवति नास्यापासकस्या-
वराश्च ते पुरुषाश्चावरपुरुषाः संततिजाः क्षीयन्ते संतत्युच्छेदो न भवति । किं च तमुपा-
सकं जीवन्तमस्मिँल्लोकेऽमुष्मिश्च परलोके वयमग्रय उपमुञ्जामः पालयेम य । एतमित्युक्ता-
नुवादः ॥ २ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ।)

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासाऽऽपो दिशो
नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो
दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥
स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां
लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति
नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मि
लोकेऽमुष्मिश्च य एतमेवं वि-
द्वानुपास्ते ॥ २ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथानन्तरमेनं ब्रह्मचारिणमन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निरनुशशासेत्यादि समानं सुबो-
म् ॥ १ ॥ २ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ।)

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो
द्याविद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते
सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥
स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां
लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्या-
वरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽ-
स्मिश्च लोकेऽमुष्मिश्च य एतमेवं विद्वानु-
पास्ते ॥ २ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

अथ हैनमाहवनीय इत्यादि समानम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः)

ते होचुरूपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्याऽऽ-
त्मविद्या चाऽऽचार्यस्तु ते गतिं वक्तव्याज-
गाम हास्याऽऽचार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपको-
सल३ इति ॥ १ ॥

एवमग्निभिः स्वां स्वां विद्यामुक्त्वा तेऽग्नयः पुनः संभूयोचुः । किं ह उपकोसल ते तवैषाऽव्यवहितोक्ताऽस्मदग्नीनां विद्याऽस्मद्विद्या हे सोम्य प्राणो ब्रह्मेत्यादिपूर्वोक्ताऽऽ-
त्मसंबन्धिनी विद्याऽऽत्मविद्या । तथाऽपीयं विनाऽऽचार्योपदेशं न फलवतीत्युक्तत्वात्तत आह-
आचार्य इति । आचार्यस्तु ते तवाऽऽत्मनो गतिं स्थानादिकं वक्तोपदेष्टेत्युक्त्वाऽग्नय उपरताः । ततः कालेनाऽऽजगामाऽऽगत आचार्यस्तं शिष्यमुपकोसल३प्लुत्याऽभ्युवादा-
भ्युक्तवान् ॥ १ ॥

भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद् इव सोम्य
ते मुखं भाति को नु त्वाऽनुशशासेति को नु
माऽनुशिष्याद्भो इतीहापेव निहनुत इमे नून-
मीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यूदे किं नु
सोम्य किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥

स च शिष्यो भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददौ । तेनाऽऽचार्येण हे सोम्य ते तव ब्रह्मविद् इव प्रसन्नं मुखं भाति को नु वितर्केऽनुशशासेत्युक्तः शिष्यः को नु मा माम-
नुशिष्यादनुशशासनं कुर्याद्भो भगवंस्त्वदन्य इत्येवमिहेदानीमपेव निहतेऽपनिहनुत इव । इव-
शब्दाभिप्रायं स्पष्टयति-इम इति । इम नूनमग्नयः पूर्वमन्यादृशाः सन्त इहेदानीं त्वां दृष्ट्वे-
दृशा वेपमाना इव दृश्यन्त इत्येवमग्नीनुपकोसलो भीतः सन्काक्वाऽभ्युवादाभ्युक्तवानुपदे-
ष्टृत्वेनेत्यर्थः । किं नु हे सोम्य किल ते तुभ्यमग्नयोऽवोचन् ॥ २ ॥

इदमिति ह प्रतिजज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य
तेऽवोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करप-
लाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं
कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु मे भगवानिति
तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

इत्युक्तः शिष्य इदमग्निभिरुक्तमित्येवं ह प्रतिजज्ञे प्रतीकद्वारा निवेदितवान् । एवं लब्धावसर आचार्य आह—लोकान्पृथिव्यादीन्वावैव किल हे सोम्य ते तवाग्नयोऽवोचन् । अहं तु पुनस्ते तुभ्यं तदुक्तमेव ब्रह्म स्थानगुणवैशिष्ट्येन वक्ष्यामीति । तेन किं स्यादित्यपेक्षायामाह—यथेति । यथा लोके पुष्करपलाशे पद्मपत्र आपो न श्लिष्यन्ते न संबध्यन्त एव मेवंविदि वक्ष्यमाणब्रह्मविदि पापं कर्म न श्लिष्यते । तर्हि ब्रवीतु मे मह्यं भगवानित्युक्त आचार्यस्तस्मा उपकोसलायाऽऽह विद्यामुवाच ॥ ३ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ।)

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति
होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मि-
न्सर्विर्बोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति ॥ १ ॥

कथं यः सुखाकाशत्वेनोक्तोऽग्निभिः स एवेषोऽक्षिणि पुरुष ईश्वर एव निवृत्तचक्षुर्भे-
र्दृश्यत एष एव सर्वप्राणिनामात्मेत्याचार्य उवाच । अस्य छायाद्यात्मत्वं व्यावर्तयति—
एतदिति । एतदुक्तमात्मतत्त्वममृतमविनाश्यत एवाभयमत एवैतद्ब्रह्म बृहत्तममेतेषां च गुणा-
नां छायात्मन्यसंभवात् । किं च तत्तत्र लोके यद्यपि किं च तस्मिन्नक्षिणि सर्विर्भूतं बोदकं
सिञ्चति क्षिपति तत्सर्वं वर्त्मनी एव पक्ष्मावेव गच्छति न चक्षुषा संबध्यते ॥ १ ॥

पुनरस्य छायाद्यात्मत्वव्यावर्तकानि गुणान्तराण्युपास्यत्वाय सफलान्युपादिशति—

एतं संयद्द्वाम इत्याचक्षत एतं हि सर्वाणि
वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति
य एवं वेद ॥ २ ॥

एतमिति । एतं यथोक्तं पुरुषं संयद्द्वाम इत्याचक्षते ब्रह्मविदः । कुतो हि यस्मादा-
श्रित्य सर्वाणि वामानि वननीयानि संभजनीयानि शोभनानि कर्मफलान्यभिसंयन्त्युत्पद्यन्ते ।
एतद्गुणफलमाह—सर्वाणीति । स्पष्टार्थम् ॥ २ ॥

एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति
सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

तथैष उ एव वामनीः । कुत एष पुरुषो हि यस्मात्सर्वाणि वामानि पुण्यकर्मफलानि
प्राणिभ्यो नयति प्रापयति । सर्वाणीति गुणफलोक्तिः स्पष्टार्था ॥ ३ ॥

एष उ एव मामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति
सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥

तथैष उ एव पुरुषो मामनीर्भामानि लोकं नयतीति मामनीः । कुतः । एष
पुरुषो हि यस्मात्सर्वेषु लोकेष्वादित्यादिरूपैर्भाति दीप्यते । सर्वेषु लोकेष्वित्यपि फलोक्तिः
स्पष्टार्था ॥ ४ ॥

अथोक्तविद्यां स्तुवन्गतिमाह —

अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चि-
षमेवाभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह आपूर्यमाणपक्ष-
मापूर्यमाणपक्षाद्यान्षड्दङ्ङेति मासाऽस्तान्मा-
सेभ्यः संवत्सरः संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्र-
मसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एना-
न्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्य-
माना इमं मानवमावर्तं नाऽऽवर्तन्ते नाऽऽव-
र्तन्ते ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

अथेति । अथशब्दो निरूपणीयोपक्रमार्थः । यद्यदि उ अपीति पदार्थः । अस्मि-
न्सुखाकाशात्मकमक्षिस्थमुक्तगुणकं ब्रह्माहमेवेत्युपासके शव्यं शवसंबन्धि कर्म कुर्वन्ति
यदि वा न कुर्वन्ति तथाऽपि तेऽर्चिषमेवाचिरभिमानिनीं देवतामेवाभिसंभवन्ति प्रतिप-
द्यन्ते । उक्तार्चिषः सकाशादहरहर्देवतामहश्चाऽऽपूर्यमाणपक्षं शुक्लपक्षदेवतामापूर्यमाणपक्षाद्या-
न्षण्मासान्मवितोदगुत्तरां दिशमेति गच्छति तान्षण्मासांस्तद्देवता मासेभ्यः संवत्सरं
तद्देवतां संवत्सरादादित्यं प्रसिद्धम् । आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतमभिसंभवन्तीति
प्रत्येकं संबध्यते । तत्तत्र स्थितानेतानुपासकान्सोऽमानवो मानव्यं सृष्टौ भवो मानवो न
मानवोऽमानवः पुरुषो ब्रह्म सत्यलोकस्थमेव गमयति न तु निरुपाधिकम् । एतां गतिं
सफलां निगमयति—एष इति । एष उक्तो देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्मयितृत्वेनोपलक्षितो
देवपथो ब्रह्मणा गन्तव्यत्वेनोपलक्षितः पन्था एतेन पथोक्तं ब्रह्म प्रतिपद्यमान उपासक इमं
वर्तमानं मानवं मनुसंबन्धिनं मनोः सृष्टिलक्षणमावर्तं नाऽऽवर्तन्तेऽस्मिञ्जननमरणादिना घटी-
यन्त्रवत्पुनःपुनरित्यावर्तस्तं न प्रतिपद्यन्ते कल्पान्तरे त्वावर्तन्त एवमिति विशेषणात् ।
द्विरुक्तिस्तु सफलकार्यब्रह्मोपासनसमुच्चितकारणब्रह्मोपासनसमाप्त्यर्था । एतच्च गतिकथनमु-
पासनमात्रस्य नैतस्यैवेति बोध्यम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य षोडशः खण्डः ।)

एवमुपाकानां फलप्राप्तये मार्ग उक्तस्तत्प्रसङ्गेन यज्ञस्य देवदत्तोद्देशेन द्रव्यत्वागात्मको-
त्वात्क्रियायाश्च क्षणभङ्गिन्या गतिमत्त्वासंभवात्कथं मार्गोपदेश इत्यपेक्षायां गतिमत्त्वसंप्रद-
नायाऽऽह—

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यन्निदं सर्वं
पुनाति यदेष यन्निदं सर्वं पुनाति तस्मादेष एव
यज्ञस्तस्य मनश्च वाक्च वर्तनी ॥ १ ॥

एष ह वा इति । एष ह वै श्रुतिप्रसिद्धो यज्ञः । को योऽयं पवते वाति वायुः
'स्वाहा वातेधाः' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेः क्रियात्वसामान्याच्च । किंवैष वायुः किल यन्ग-
च्छन्निदं सर्वं जगत्पुनाति । यद्यस्मादेष यन्गच्छन्सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञो विहि-
तादिक्रियावदिति(?)पावनत्वसामान्यादपि वायुयज्ञधोरेकत्वम् । तस्यैवंविशिष्टस्य यज्ञस्य
मन्त्रोच्चारणे व्यापृता वाक्च मनश्च यथाभूतार्थज्ञाने व्यापृतम् । [एते] वर्तनी मार्गौ
ताभ्यां हि यज्ञस्तायमानः प्रवर्तते ॥ १ ॥

तथोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा वाचा
होताऽध्वर्युरुद्धाताऽन्यतरां स यत्रोपाकृते
प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यव-
वदति ॥ २ ॥

अन्यतरामेव वर्तनीं संस्करोति हीयतेऽन्य-
तरा स यथैकपाद्वज्ररथो वैकेन चक्रेण वर्त-
मानो रिष्यत्येवमस्य यज्ञो रिष्यति यज्ञं
रिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति स इह्वा पापीया-
न्भवति ॥ ३ ॥

तयोर्वर्तन्योर्मध्येऽन्यतरां मनोलक्षणां वर्तनीं ब्रह्मा ऋत्विङ्मनसा विवेकज्ञानवता
संस्करोति, होताऽध्वर्युरुद्धाता ते त्रयोऽपि वाचा सम्यग्युक्तयाऽन्यतरां वारलक्षणां वर्तनीं
संस्कुर्वन्ति । स ब्रह्मा यत्र यस्मिन्यज्ञे प्रातरनुवाके शस्त्र उपाकृते प्रारब्धे सति
तदारभ्य परिधानीयायाः शस्त्रान्तिमाया ऋचः पुरा पूर्वं यदि व्यववदति मौनं परित्यजति
तदाऽन्यतरामेव वागारूपां वर्तनीं संस्करोति । होत्रादिरन्यतरां च वर्तनीम् । ब्रह्मणाऽसं-
स्क्रियमाणा हीयते विनश्यति छिद्नी भवति । तर्हि को दोष इत्यत आह—स
यथेति । यथा लोके एकः पादो यस्यासावेकपात्पुरुषो व्रजन्गच्छन्निष्यति यथा

रथो वैकेन चक्रेण वर्तमानः प्रवर्तमानो रिप्यति विनश्यति एवमस्य यजमानस्य कुक्कु-
 त्स्त्रिवतः स उक्तयज्ञ एकया वाग्वर्तन्या वर्तितुमशक्नुवात्रिप्यति । तथाऽपि यजमानस्य का
 हानिरित्यत आह—यज्ञमिति । यज्ञं रिप्यन्तं विनश्यन्तमनु पश्चाद्यजमानो रिप्यति ।
 स यजमानस्तादृशं यज्ञमिष्ट्वा पापीयान्पापकृच्च भवति ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ तत्संस्कारे गुणमाह—

अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके न पुरा परिधा-
 नीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे एव वर्तनी स*
 स्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥

स यथोभयपाद्वज्रत्रयो वोमाभ्यां चक्राभ्यां
 वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति
 यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति स
 इष्ट्वा श्रेयान्मवाति ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

अथ यत्रेति आरभ्याऽऽखण्डसमाप्तेन ग्रन्थेनोक्तार्थेन ॥ ४ ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ।)

एवं नित्यानुष्ठानमुक्त्वा नैमित्तिकप्रायश्चित्तविधानायोपक्रमते—

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानां रसा-
 न्प्रावृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं
 दिवः ॥ १ ॥

प्रजापतिरिति । प्रजापतिर्लोकान्ब्रह्मणपृथिव्यादीनभ्यतपल्लोकानुद्दिश्य ततः
 सारजिघृक्षया ध्यानलक्षणं तपश्चचार । तेषां तप्यमानानां लोकानां रसान्सारान्प्रावृह-
 दुद्भृतवाञ्छग्राह । कात्रसान्कुतो जग्राहेत्यत आह—अग्निं पृथिव्या इत्यादिना ।
 पृथिव्यादिभ्यः सकाशात्क्रमेणाग्न्यादीन्सान्धृतवान् ॥ १ ॥

स एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमा-
 नानां रसान्प्रावृहदग्नेर्ऋचो वायोर्यजूंषि
 सामान्यादित्यात ॥ २ ॥

स प्रजापतिः पुनरप्येता अग्न्याद्यास्त्रिषो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानां रसान्प्रावृ-
हत् । कान्सान्कुत इत्यत आह—अग्नेर्ऋच इत्यादिना । अग्न्यादिभ्य ऋगा-
दिलक्षणोत्रसानुद्रुतवान् ॥ २ ॥

स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमा-
नाया रसान्प्रावृहद्भूरित्यृग्भ्यो भुवरिति यजु-
र्भ्यः स्वरिति सामभ्यः ॥ ३ ॥

स प्रजापतिः पुनरप्येतां त्रयीं विद्यामभ्यतपदित्यादि समानम् । भूर्भुवः स्वरिति व्याहृ-
तित्रयं क्रमेण ऋग्यजुःसामभ्यो जग्राहेत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदर्थमेवं व्याहृतयः सृष्टास्तदाह—

तद्यदृक्तो रिष्येद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयाद्-
चामेव तद्रसेनचां वीर्येणचां यज्ञस्य विरिष्टं
संदधाति ॥ ४ ॥

तद्यदिति । तत्तत्र यज्ञे यदृक्तऋक्संन्वधादग्निनिमित्तं यज्ञो रिष्येत्क्षतं प्राप्नुयात्तदा
ब्रह्मा भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । ऋचामृक्संबन्धिनो यज्ञस्य विरिष्टं विच्छिन्नं
क्षतमुत्पन्नं संदधातीति यत्तद्वचामेव रसेन संदधाति ऋचामेव वीर्येणौजसा संदधाति प्रति-
संधत्ते ॥ ४ ॥

अथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दाक्षि-
णाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण
यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥ ५ ॥

अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये
जुहुयात्सामामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां
यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥ ६ ॥

अथ यदि यजुष्टो रिष्येदित्यादि समानम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

उक्तं क्षतसंधानं सदृष्टान्तमाह—

तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात्सुवर्णेन रज-
तं रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं
लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥ ७ ॥

एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या
विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति
मेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा
भवति ॥ ८ ॥

तद्यथेति । तत्तत्र दृष्टान्तो यथा लोके लवणेन लवणक्षारेण सुवर्णं द्रवीभूतं संद-
ध्यादवयवसंधानं भवेत् । सुवर्णेन रजतं स्वरसतोऽशक्यसंधानमपि संदध्यात्तथा रज-
तेन त्रपु इत्यादि सुबोधम् । त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणा
बन्धनेनैवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण रसाख्येनौजसा यज्ञस्य
विरिष्टं क्षतं ब्रह्मा संदधाति । मेषजकृतो ह वा एष यज्ञः । रोगार्त इव पुमांश्चिकित्सकेन
सुशिक्षितेनैष यज्ञो भवति । कोऽसौ यत्र यस्मिन्यज्ञ एवंविद्यथोक्त व्याहृतिहोमप्रायश्चि-
त्तविद्ब्रह्मा ऋत्विग्भवति स यज्ञ इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा
भवत्येवंविदं ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा
यतो यत आवर्तते तत्तद्गच्छति ॥ ९ ॥

किंषैष ह वा उदक्प्रवण उदङ्निम्नो दक्षिणोच्छ्रयो यज्ञो भवति । उत्तरमार्गप्रतिपत्तिहे-
तुरित्यर्थः । यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति । एवंविदं ह वै ब्रह्माणमृत्विजं प्रत्येषाऽनुगाथा ब्रह्मणः
स्तुतिपरा । यत आवर्तते कर्म प्रदेशादृत्विजां यज्ञः क्षतीभवंस्तत्तद्यज्ञस्य क्षतरूपं प्रति-
दधत्प्रायश्चित्तेन गच्छति परिपालयतीत्येतत् ॥ ९ ॥

मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरुन्श्वाऽभिरक्षत्येवं-
विद् वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वाश्चर्त्वि-
जोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वति
नानेवंविदं नानेवंविदम् ॥ १० ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

मानवो ब्रह्मा मौनाचरणान्मननाद्वा ज्ञानवत्त्वादतो ब्रह्मैवैकृत्विक्कुरुन् कर्तृन्योद्धृता-
रूढानश्वा बडवा यथाऽभिरक्षत्येवंविद् वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वाश्चर्त्विजोऽभिरक्षति

तत्कृतदोषापनयनात् । यत एवंविशिष्टो ब्रह्मा विद्वांस्तस्मादेवंविदमेव यथोक्तव्याहृत्वादिविदं ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं कदाचनेति । द्विरम्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीपुरुषोत्तमाश्रमपूज्यपादाशिष्यनित्यान-

न्दाश्रमविरचितायां छान्दोग्यव्याख्यायां मिताक्षरायां

चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।)

सगुणब्रह्मविद्याया उत्तरा गतिरुक्ता । अथेदानीं पञ्चमाध्याये पञ्चाग्निविदो गृहस्थस्यो-
र्ध्वरेतसां च श्रद्धालूनां विद्यान्तरशीलिनां गतिमनूद्यान्या दक्षिणा दिक्संबन्धिनी केवलक-
र्मिणां धूमादिलक्षणा पुनरावृत्तिरूपा तृतीया च ततः कष्टतरा संसारगतिवैराग्यहेतोर्वक्त-
व्येत्यारभ्यते । प्राणः श्रेष्ठो वागादिभ्य इत्यादि बहुशोऽस्तीति ग्रन्थे प्राणग्रहणं कृतं स
कथं श्रेष्ठो वागादिषु कथं च तस्योपासनमितीदमारभ्यते—

ॐ । यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद् ज्येष्ठश्च ह वै

श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

यो ह वै ज्येष्ठमिति । कश्चिज्ज्येष्ठं च प्रथमं वयसा श्रेष्ठं च गुणैरभ्यधिकं वेद
स ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवतीति । फलेन पुरुषं प्रलोभ्याऽऽह—प्राणो वाव ज्येष्ठश्च वयसा
वागादिभ्यः । गर्भे वागादिभ्यः पूर्वं प्राणस्य लब्धवृत्तिकत्वात् । श्रेष्ठश्च गुणेनास्मि-
न्कार्यकरणसंघाते ॥ १ ॥

यो ह वै वसिष्ठं वेद् वसिष्ठो ह स्वानां भवति

वागवाव वसिष्ठः ॥ २ ॥

यो वै वसिष्ठं वसुमत्तममाच्छादयितृत्तमं वा यो वेद स तथैव वसिष्ठो ह भवति
स्वानां ज्ञातीनाम् । कस्तर्हि वसिष्ठ इत्यत आह—वागवाव वसिष्ठः । वाग्गिमनो हि पुरुषा
वसन्त्यभिमवन्त्यन्यान्वसुमत्तमांश्चातो ह वाग्वसिष्ठः ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद् प्रति ह तिष्ठत्यस्मिंश्च

लोकेऽमुष्मिंश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद स चास्मिंलोकेऽमुष्मिंश्च परे प्रतितिष्ठति ह । का तर्हि प्रतिष्ठे-
त्याह—चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा । चक्षुषा पश्यन्समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति यस्मादतः प्रतिष्ठा
चक्षुः ॥ ३ ॥

यो ह वै संपदं वेद सः हास्मै कामाः पद्यन्ते
दैवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं वाव संपत् ॥ ४ ॥

यो ह वै संपदं वेद तस्मा अस्मै दैवाश्च मानुषाश्च कामाः संपद्यन्ते । का तर्हि संप-
दित्याह—श्रोत्रं वाव संपत् । यस्माच्छ्रोत्रेण वेदा गृह्यन्ते तदर्थविज्ञानं च । ततः कर्माणि
क्रियन्ते । ततः कामः संपद्यते । एवं कामसंपद्वेतुत्वाच्छ्रोत्रं वाव संपत् ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेदाऽऽयतनः ह स्वानां
भवति मनो ह वा आयतनम् ॥ ५ ॥

यो ह वा आयतनं वेद, आयतनं ह स्वानां भवत्याश्रयो भवतीत्यर्थः । किं तदायतन-
मित्याह—मनो ह वा आयतनं तस्मिन्निन्द्रियोपह्वानां विषयाणां भोक्त्रर्थानां प्रत्ययरू-
पाणां मन आयतनमाश्रयोऽतो मनो ह वा आयतनमित्युक्तम् ॥ ५ ॥

अथ ह प्राणा अहःश्रेयसि व्यूद्विरेऽहः
श्रेयानस्म्यहःश्रेयानस्मीति ॥ ६ ॥

अथ ह प्राणा एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीत्येतस्मिन्प्रयोजने
व्यूद्विरे नाना विरुद्धं चोदिर उक्तवन्तः ॥ ६ ॥

ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरभेत्योचुर्भगवन्को
नः श्रेष्ठ इति तान्होवाच यस्मिन्व उत्क्रान्ते
शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥

ते ह ते हैवं विवदमाना आत्मनः श्रेष्ठत्वविज्ञानाय प्रजापतिं पितरं जनयितारमेत्यो-
चुरुक्तवन्तो हे भगवन्कोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठोऽभ्यधिको गुणैरित्येवं पृष्ठवन्तः । तान्पितो-
वाच ह यस्मिन्वो युष्माकं मध्य उत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठमिवातिशयेन जीवतोऽपि
समुत्क्रान्तप्राणवतोऽपि पापिष्ठमिवातिशयेन दृश्यते कुणपमस्पृश्यमशुचि दृश्येत स वो
युष्माकं श्रेष्ठ इत्यवोचत्काका तद्दुःखं परिजिहीर्षन् ॥ ७ ॥

सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्यो-
वाच कथमशक्ततर्ते मज्जीवितुमिति यथा कला
अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा गृ-
ण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रवि-
वेश ह वाक् ॥ ८ ॥

यथोक्तेषु प्राणेषु पित्रा सा ह वागुच्चक्रामोत्क्रान्तवती चोत्क्रम्य संवत्सरमात्रं प्रोष्य
स्वव्यापारान्निवृत्ता सती पुनः पर्येत्येतरान्प्राणानुवाच कथं केन प्रकारेणाशक्त शक्तवन्तो
यूयं मद्गते मां विना जीवितुं धारयितुमात्मानम् । इति ह ते होचुर्था कला इत्यादि । कला

मूका यथा लोका अवदन्तो वाचा जीवन्ति, कथं प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसा, सर्वकरणचेषां कुर्वन्त इत्यर्थः । एवं वयमजीविष्मेत्यर्थः । आत्मनोऽश्रेष्ठतां प्राणेषु बुद्ध्वा प्रविवेश ह वाक्पुनः स्वव्यापारे प्रवृत्ता बभूवेत्यर्थः । समानमन्यत् ॥ ८ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच
कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथाऽन्धा अप-
श्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः
श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह
चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच
कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बाधिरा
अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रवि-
वेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच
कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बाला
अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्य-
न्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश
ह मनः ॥ ११ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम श्रोत्रं होच्चक्राम मनो होच्चक्रामेत्यादि । यथा बाला अमनसोऽप्ररूढ-
मनस इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्स यथा सुहयः पङ्क्रीश-
शङ्कून्संखिदेदेवमितरान्प्राणान्समखिदत् ॥ हा-
मिसमेत्योचुर्भगवन्नेधित्वं नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमी-
रिति ॥ १२ ॥

एवं परीक्षितेषु वागादिष्वथानन्तरं ह स मुख्यः प्राण उच्चिक्रमिषन्नुत्क्रान्तुमिच्छ-
न्क्रिमकरोदित्युच्यते । यथा लोके सुहयः शोभनोऽश्वः पङ्क्रीशशङ्कून्पादबन्धनकीला-
न्परीक्षणायऽऽरूढेन कशया हतः सन्संखिदेत्समुत्पाटयेत्, एवमितरान्वागादी-
न्प्राणान्समखिदेत्समुद्धृतवांस्ते प्राणाः संचालिताः सन्तः स्वस्थाने स्थातुमनुत्सहमान

अभिसमेत्य मुख्यं प्राणं तमूचुः । हे भगवन्नेधि नः स्वामी भव यस्मात्त्वं नोऽस्माकं श्रेष्ठोऽ-
सि मां चास्माद्देहादुत्कमीरिति ॥ १२ ॥

अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं
तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रति-
ष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठाऽसीति ॥ १३ ॥

अथ हैनं श्रोत्रमुवाच यदहं संपदस्मि त्वं
तत्संपदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतन-
मस्मि त्वं तदायतनमसीति ॥ १४ ॥

अथ हैनं वागादयः प्राणस्य श्रेष्ठत्वं कार्येणाऽऽपादयन्त । आहुर्बलमिव हरन्तो राज्ञे
विशः । कथम्, अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति, यदिति क्रिया-
विशेषणं वसिष्ठत्वगुणाऽस्मीत्यर्थः । त्वं तद्वसिष्ठस्तेन वसिष्ठत्वगुणेन तद्वसिष्ठोऽसि तद्गुण-
स्त्वमित्यर्थः । अथवा तच्छब्दोऽपि क्रियाविशेषणमेव । त्वत्कृतस्त्वदीयोऽसौ वसिष्ठत्व-
गुणोऽज्ञानान्ममेति मयाऽभिमत इत्येतत् । तथोत्तरेषु योज्यं चक्षुःश्रोत्रमनसु ॥ १३ ॥ १४ ॥

न वै वाचो न चक्षूषि न श्रोत्राणि न
मनासीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाऽऽचक्षते
प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

श्रुतेरिदं वचो युक्तमिदं वागादिभिर्मुख्यं प्राणं प्रत्यभिहितं यस्मान्न वै लोके वाचो
न चक्षूषि न श्रोत्राणि न मनासीति वागादीनि करणान्याचक्षते लौकिकाः पण्डिताः ।
किंतु प्राणा इत्येवाऽऽचक्षते कथयन्ति हि यस्मात् । अतः प्राण एवैतानि सर्वाणि
वागादीनि करणानि भवन्ति, अतस्तेषां प्राणपारतन्त्र्यं सिद्धमित्यर्थः ॥ १५ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।)

वागादीनां स्वामी श्रेष्ठ्यादिगुणः प्राणोऽस्मीति विद्यादिति प्रधानविद्यामुपदिश्य तदङ्गरूपा-
न्नासोदृष्टिविधानायोपक्रमते—

स होवाच किं मेऽन्नं मविष्यतीति यत्किञ्चि-
दिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा

एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा
एवंविदि किंचनानन्नं भवतीति ॥ १ ॥

स होवाचेति । स मुख्यः प्राणो होवाच । किं मेऽन्नं भविष्यतीति । उक्ताः प्राणा [वागादय] आहुः—यत्किंचिदिति । आ श्वभ्यः श्वभिः सहाऽऽशकुनिभ्यः पक्षिभिः सह यत्किंचित्प्राणिनामन्नजातं तत्तवान्नमिति वागादय ऊचुः । सर्वान्ने प्राणान्न-दृष्टिः कार्येति भावः । एतदेव श्रुतिः स्वमुखेनैवाऽऽह—तद्वा इति । तद्वै प्रसिद्धमेतदद्यमान-मन्नमेतस्य प्राणस्यैव तेनैवाद्यमानत्वात् । अनशब्दप्रयोगाभिप्रायमाह—अनो हेति । सर्वान्नानामत्तुः प्राणस्यानो ह वै प्रत्यक्षं साक्षादन चेष्टायामिति धातुप्रसिद्धं नामाभिधानं सर्वप्रकारचेष्टासु व्याप्तिप्रदर्शनार्थमुक्तमित्यर्थः । एवंविदः फलमाह—न हेति । एवंविदि यथोक्तः प्राणोऽहं सर्वभूतस्थः सर्वान्नात्तेत्येवंविदि किंचन किंचिदप्यन्नं न ह वै नैव भवति किंत्वस्य सर्वमन्नमेव भवत्याधिदैविकरूपेण प्राणभूतत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

अथाऽऽख्याधिकामाश्रित्याप्सु वासोदृष्टिं विदधाति—

स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप
इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ता-
च्चोपरिष्ठाच्चान्द्रिः परिदधति लम्भुको ह
वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥ २ ॥

स हेति । स ह प्राण उवाच । किं मे मम वासो भविष्यतीत्युक्ता वागादय आप इति होक्तवन्तः । शुद्धचर्थं स्मार्ताचमनीयास्वप्सु प्राणवासोदृष्टिः कार्येत्यर्थः । अत्र गमकमाह—तस्मादिति । यस्मात्प्राणस्याऽऽपो वासस्तस्माद्वा अशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च ब्राह्मणा एतत्कुर्वन्ति । एतर्किं पुरस्ताद्भोजनात्पूर्वमुपरिष्ठाच्च भोजनादूर्ध्वं चान्द्रिर्वासःस्थानीयाभिः परिदधति मुख्यप्राणपरिधानं कुर्वन्ति । वासोदृष्टिफलमाह—लम्भुक इति । लम्भुको लम्भनशिलो वासो हास्योपासकस्य भवति वाससो लब्धैव भवति । अनग्नो होत्तरीयवान्भवति ॥ २ ॥

उक्तोपासनस्तुतिमाह—

तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्र-
पद्यायोक्त्वोवाच यद्यप्येनच्छुक्काय स्थाणवे
ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिच्छाखाः प्ररोहेयुः पला-
शानीति ॥ ३ ॥

तद्धैतदिति । तद्धैतत्प्राणदर्शनं ह सत्यकामो नामतो जबालाया अपत्यं वैयाघ्र-
पद्याय व्याघ्रपदोऽपत्याय गोश्रुतये नाम्ना प्राणविद्यामुक्त्वाऽन्यदप्युवाच । यद्यप्येतत्प्राणदर्शनं

शुष्काय निर्जीवाय स्थाणवे ब्रूयात्प्राणवित्तदाऽप्यस्मिन्स्थानौ शाखा जायेरन्तुत्पद्येरन्पला-
शानि पत्राणि च प्ररोहेयुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

यथोक्तप्राणविदो महत्त्वार्थं मन्थकर्माऽऽह—

अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्ष-
त्वा पौर्णमास्यां रात्रौ सर्वौषधस्य मन्थं
दधिमधुनोरुपमस्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्ना-
वाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् ॥ ४ ॥

अथेति । अथ प्राणनिष्पत्त्यनन्तरं यदि महज्जिगमिषेदन्तुमिच्छेन्महत्त्वप्राप्तिं काम-
येत तस्येदं कर्म विधीयते—अमावास्यायामिति । अमावास्यायां दीक्षित्वा दीक्षित
इव ब्रह्मचर्यपयोव्रतादिधर्मवान्भूत्वा पौर्णमास्यां रात्रौ कर्माऽऽरम्भाणः सर्वौषधस्य व्रीह्यादि-
दशग्राम्यस्यानिषिद्धयावच्छक्यारण्यस्य धान्यस्य वितुर्षाकृतस्य मन्थमामपिष्टमौदुम्बरे पात्रे
कंसे चमसे वा दधिमधुनोः संबन्धेनौदुम्बरोपमन्थिन्योपमश्याग्रतः स्थाप्य (पयित्वा)
स्थालीपाकोक्तविधिनाऽग्नौ संसृताज्येन ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्याहुतिद्वयं हुत्वा
तस्मिन्मन्थे संपातं कृत्वाऽवलिप्तमाज्यमवनयेत्पातयेत् ॥ ४ ॥

वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपा-
तमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा
मन्थे संपातमवनयेत्संपदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य
हुत्वा मन्थे संपातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्य-
ग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् ॥ ५ ॥

वसिष्ठाय प्रतिष्ठायै संपद आयतनाय स्वाहेति प्रत्याहुति मन्थे संपातमवनयेत्तथैव
श्रुतत्वात् ॥ ५ ॥

अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपत्यमो
नामास्यमा हि ते सर्वमिदं स हि ज्येष्ठः
श्रेष्ठो राजाऽधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठ्यं
राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदं सर्वमसा-
नीति ॥ ६ ॥

अथ होमानन्तरमग्नेरीषत्प्रतिसृप्यापसृत्याञ्जलौ मन्थमाधाय स्थापयित्वा जपति । तन्म-
न्त्रमाह—अमो नामासीति । हे मन्थ त्वममो नामासि अमशब्दवाच्यप्राणनामवा-
नसि । कुतो हि यस्मादिदं जगदमा सह प्राणेन सहितं ते तव त्वदधीनम् । स एवभूतो

मन्यो हि यस्माज्ज्येष्ठो वयसा श्रेष्ठः कर्मणा राजा दीप्तिमानधिपतिः सर्वस्याधिष्ठाय पाल-
यिता तस्मात्समर्थः प्राणात्मा मामपि ज्यैष्ठ्यादिकमात्मनो गुणं गमयतु प्रापयतु । अहमेवेदं
सर्वं जगत्प्राणवदसानि भवानि । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतकः ॥ ६ ॥

अथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितु-
वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य भोजनमि-
त्याचामति श्रेष्ठः सर्वधातममित्याचामति तुरं
भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति निर्णिज्य कः-
सं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति चर्मणि वा
स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं
पश्येत्समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ७ ॥

अथ जपकर्मानन्तरमेतया वक्ष्यमाणयर्चा पच्छः पादश इमं मन्यमाचामति भक्षयति । भक्ष-
णसाधनं सविनियोगं मन्त्रं दर्शयति—तत्सवितुरिति । सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्य
द्योतनात्मकस्य तन्मन्थरूपं भोजनम् । किलक्षणं श्रेष्ठं प्रशस्यतमं पुनः किलक्षणं सर्वधातमं
सर्वस्य जगतो धारयितृ तममेवंभूतं प्राणात्मकादित्यस्य भोजनं वयं वृणीमहे प्रार्थयेमहि । श्रियः
कारणं महत्त्वं प्राप्तुं कर्मवन्तो वयं भगस्य भाग्यस्य हेतोरादित्यस्य स्वरूपं तुरं तूर्णं शीघ्रं
धीमहि चिन्तयेमहीत्याचामतीति संबध्यते । एवं पादचतुष्टयेन ग्रासचतुष्टयं भक्षयित्वा कंसं
कंसाकारं चमसं चमसाकारमौदुम्बरं पात्रं निर्णिज्य प्रक्षाल्य तूर्णान् पिबति, इत्याचम्य च
पश्चादग्नेरग्नेः पश्चिमभागे चर्मणि कृष्णाजिनव्यवहितायां भूमौ स्थण्डिले केवलायां भूमौ
वा वाचंयमो मौन्यप्रसाहो न प्रसह्यते नाभिमूयते स्त्रियाद्यनिष्टस्वप्नदर्शनेन यथा स्यात्तथा
संयतचित्तः सन् प्राक्शिराः संविशेत् शयीत । स एवं सुप्तो यदि स्वप्ने स्त्रियं पश्येत्तदा
समृद्धं समृद्धिहेतुरिदं कर्मेति विद्याज्जानीयात् ॥ ७ ॥

तदेष श्लोको यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु
पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिद-
र्शने तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ८ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तस्मिन्तर्ष एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्न-
दर्शनेषु पश्यति तदा तत्र कर्मणि समृद्धिं फलनिष्पत्तिं जानीयात् । तस्मिन्स्वप्नादि-
स्वप्ननिदर्शने सति । द्विरभ्यासो मन्थकर्मसमाप्तिद्योतक इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।)

एवं प्राणविद्यां तदङ्गं कर्म चोक्त्वा पञ्चाशिविद्यां वक्तुं तस्याः साभिष्टत्वं द्योतयितुम-
रुयाधिकामारचयति—

श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणेयः पञ्चालानां* समितिमे-
याय तं* ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच कुमा-
रानु त्वाऽशिषत्पितेत्यनु हि भगव इति ॥१॥

श्वेतकेतुरिति । श्वेतकेतुर्नामतो हारुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमारुणेयः पञ्चालानां
जनपदानां समितिं सभामेयायाऽऽजगाम । तमागतं श्वेतकेतुं ह प्रवाहणो नामतो
जीवलस्यापत्यं जैवलिरुवाच । किं हे कुमार त्वा त्वां पिताऽन्वाशिषदनुशिष्टवान् । इत्येवमुक्तः
कुमार आह—अनु हीति । अनुशिष्टोऽस्मि हे भगव इति ॥ १ ॥

एवमुक्तो राजा पृच्छति—

वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति न भगव
इति वेत्थ यथा पुनरावर्तन्त ३ इति न
भगव इति वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृया-
णस्य च व्यावर्तना ३ इति न भगव
इति ॥ २ ॥

वेत्थेति । यद्यनुशिष्टोऽसि तर्हीतोऽस्माँल्लोकाँदध्यूर्ध्वं प्रजा यन्प्रयान्ति गच्छन्ति तत्किं
वेत्थ जानीष इत्येवमुक्त इतर आह न भगव इति । यद्भगवन्स्त्वं पृच्छसि तदहं न जान
इत्यर्थः । द्वितीयं पृच्छति—वेत्थेति । परलोकं गताः प्रजा येन प्रकारेण
पुनरावर्तन्ते तत्किं वेत्थ प्लुतिरुपहासार्था सर्वत्र । इतर आह न भगव इतीत्युक्तार्थम् ।
तृतीयं पृच्छति—वेत्थेति । देवयानस्य पितृयाणस्य च पथोर्मार्गयोर्यत्र व्यावर्तन्त
मिथो वियोगस्तत्किं वेत्थेत्येवमुक्त इतीति ॥ २ ॥

वेत्थ यथाऽसौ लोको न संपूर्यत ३ इति न
भगव इति वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुता-
वापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव
इति ॥ ३ ॥

चतुर्थं पृच्छति—वेत्थेति । असौ पितृलोको बहुभिर्गच्छद्भिरपि यथा येन
प्रकारेण न संपूर्यते तत्कारणं किं वेत्थेत्येवमुक्त इतर आह न भगव इतीति । पञ्चमं

पृच्छति—यथा येन प्रकारेणाऽऽपो भूतान्तरसाहिताः पयोधृताद्या अग्निहोत्रसाधनभूता अन-
तरमपूर्वाभूताः श्रद्धादिक्रमेण पञ्चभ्यां वक्ष्यमाणेरतोरूपायामाहुतौ हुतायां सत्यां
पुरुष इति वाचोऽभिधानं यासां ताः पुरुषवचसः पुरुषशब्दवाच्या भवन्ति पुरुषारूपां
लभन्ते तत्किं वेत्थेत्येवमुक्त इतर आह नैव भगव इतीति ॥ ३ ॥

राजाऽऽह—

अथानु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्या-
त्कथं सोऽनुशिष्टो ब्रुवीतेति स हाऽऽयस्तः पितु-
रर्धमेयाय तं होवाचाननुशिष्य वाव किल मा
भगवानब्रवीदनु त्वाऽशिषमिति ॥ ४ ॥

अथेति । अथैवमज्ञः सन्किं कस्मात्त्वमनुशिष्टोऽस्मीत्यवोचथा उक्तवानसि । यो
हीमानि मत्पृष्टान्यर्थजातानि न विद्यान् जानीयात्स कथमनुशिष्टोऽस्मीत्यवोचथा उक्तवा-
नसि । यो हीमानि मत्पृष्टान्यर्थजातानि न विद्यान् जानीयात्स कथमनुशिष्टोऽस्मीति ब्रुवीत ।
इत्येवं राजाऽऽयस्त । आयासितः प्रयासं प्रापितः श्वेतकेतुः पितुरर्धं स्थानमेयायाऽऽग-
तवांस्तं च पितरं होवाच । किं भगवांस्त्वं मा मामननुशिष्य वाचाऽनुशासनमकृत्वैव
क्विलानु त्वाऽशिषमन्वशिषमित्यब्रवीदुक्तवान्कथमेतत् ॥ ४ ॥

पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नान्प्राक्षीत्तेषां नैकं-
चनाशकं विवक्तुमिति स होवाच यथा मा
त्वं तदैतानवदो यथाऽहमेषां नैकंचन वेद
यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥
स ह गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय तस्मै ह प्राप्ता-
यार्हाचकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तं
होवाच मानुषस्य भगवन्भौतम वित्तस्य वरं
वृणीथा इति स होवाच तवेव राजन्मानुषं
वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्ता-
मेव मे ब्रूहीति स ह कृच्छ्री बभूव ॥ ६ ॥

यतो राजन्यबन्धू राजन्या बन्धवो यस्येति राजन्यबन्धू राजा स मा मां पञ्च पञ्चसंख्या-
कान्प्रश्नान्प्राक्षीत्पृष्टवान् । तेषां प्रश्नानां मध्य एकंचनैकमपि प्रश्नमहं विवक्तुं विशेषेणा-
र्थतो निर्णेतुं नाशकं न शक्तवानित्युक्तः स पिता होवाच किं यथा त्वं तदागतमात्र एवै-
तान्प्रश्नानवर उक्तवानसि । यथाशब्दस्तथार्थः । तथैवाहमेषां प्रश्नानां मध्ये नैकंचनैकमपि
प्रश्नं वेदेत्येवं जानीहि । एतदेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—यद्यहमिति । यद्यहमिमान्प्र-
श्नानवेदिष्यं विदितवानस्मि तर्हि कथं ते तुभ्यं नावक्ष्यं नोक्तवानस्मीत्येवमुक्तः स गौतमो
गोत्रतो ह राज्ञो जैवलेरर्धं स्थानमेयाय ब्रूतवान् । तस्मै गौतमाय हार्हाणां पूजां चकार

कृतवाञ्छेवल्लिः । स गौतमो ह परेद्युः प्रातःकाले सभागे समागते रात्र्युदेयाय । यद्वा भाजनं भागः पूजा तथा सह वर्तमानः सभागे गौतमो राजानमुदेयायोद्धतवान् । तमागतं गौतमं राजा होवाच । किं हे गौतम भगवन्पूजावंस्त्वं मानुषस्य मनुष्यसंबन्धिनो वित्तस्य वरं वरणीयं कामं वृणीथाः प्रार्थयेथाः । स एवमुक्तो गौतम उवाच । हे राजन्मानुषं वित्तं तवैव तिष्ठतु किं तु यामेव वाचं प्रश्नलक्षणां मम कुमारस्य त्वमभाषथास्तामेव वाचं मे मद्दं ब्रूहुपदिशेत्येवमुक्तः स राजा कृच्छ्री दुःखी बभूव ॥ ६ ॥

त० ह चिरं वसेत्याज्ञापयांचकार त० होवाच
यथा मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक्त्वत्तः
पुरा विद्या ब्राह्मणान्गच्छति तस्मादु सर्वेषु
लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति तस्मै
होवाच ॥ ७ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

विद्याया अतिरहस्यत्वात्तं गौतमं चिरं दीर्घकालं वसेत्येवमाज्ञापयांचकाराऽऽज्ञप्तवान् । राजा स्वापराधं मत्वा हेतुवचनेन क्षमापयतीत्याह—तं हेति । तं गौतमं ह राजोवाच । किं हे गौतम सर्वविद्योऽपि सन्यथा मामवदस्तामेव वाचं मे ब्रूहीत्यज्ञानादुक्तवानसि तेन च मदीया-ज्ञानेनैतज्जानीहि । किं यथेयं विद्या त्वत्त्वत्तः पुरा पूर्वं तु ब्राह्मणान् गच्छति न गतवतीति । यस्मादेवं तस्मादु एव सर्वेषु लोकेषु क्षत्रियस्यैव क्षत्रियजातेरेवानया विद्यया शिष्यान्प्रति प्रशासनं प्रशासितृत्वमभूदित्येवं क्षमापयन् राजा तस्मै गौतमाय ह विद्यामुवाचोक्तवा-नित्यर्थः ॥ ७ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।)

अर्थक्रममाश्रित्य तावत्पञ्चमप्रश्नस्योत्तरमाह—

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्याऽऽदित्य
एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा
नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

असौ वावेति । हे गौतमासौ वाव द्युलोक एवाऽऽहवनीयोऽग्निरिति चिन्तयेत् । तस्य द्युलोकाग्निरादित्य एव समित् । समिन्वनात्समिदिति दृष्टिः कर्तव्या । सामान्यानां छान्दोग्यार्थप्रकाशिकायामस्माभिरुक्तत्वादूहितुं शक्यत्वाद्विस्तरभयाच्च नेहोच्यते । रश्मयः

किरणा धूम इति चिन्तयेत् । अहर्दिवसोऽर्चिरित्युपासीत । चन्द्रमाः प्रकाशभूतो मण्ड-
लात्मा, अङ्गारा इति दृष्टिः कर्तव्या । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गा अग्निकणा इति
चिन्तयेत् ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुहति तस्या
आहुतेः सोमो राजा संभवति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्यथोक्तलक्षणे ह्युलोकाग्नौ देवा यजमानप्राणाधिदैविकस्वरूपमापन्ना
अग्न्यादयः श्रद्धां श्रद्धया भावितामपशब्देनोक्तां सूक्ष्मभावमापन्नामग्निहोत्राहुतिं जुहोति ।
तस्याः श्रद्धाहुतेः सोमो राजा चन्द्रमण्डलवर्तिवृद्धिक्षयवान्प्रकाशरूपः संभवति । तत्रायं
यजमानशरीरं जायत इत्यर्थः ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।)

सोमः पर्जन्याग्नौ हुतः सन्वृष्टिरूपेण परिणमत इत्याह—

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समि-
दभ्रं धूमो विष्टुर्दचिरशनिरङ्गारा ह्लादनयो
विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमः राजानं जुहति
तस्या आहुतेर्वर्षः संभवति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पर्जन्यो वावेति, । पर्जन्यो वृष्ट्युपकरणाभिमानिनी देवताऽग्निः । वायुना समि-
मानत्वाद्वायुः समित् । अशनिरिन्द्रखड्गः । ह्लादनयो गर्जितशब्दा देवाः पूर्वोक्ताः
सोममुक्तार्थं वर्षं वर्षणं वृष्टिरूपेण परिणमते । समानमन्यत् ॥ १ ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।)

एवमुत्पन्ना वृष्टिरस्मिँल्लोके हुताक्षरूपेण परिणमत इत्याह—

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव
समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा
अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या
आहुतेरन्नं संभवति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

पृथिवी वावेति । पृथिव्यादावग्न्यादिदृष्टिः कर्तव्येत्यादि पूर्ववत् । शेषं प्रसिद्धार्थम्
॥ १ ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ।)

तदन्नं पुनः पुरुषाग्नौ हुतं सद्देतोरूपेण परिणमत इत्याह—

पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्प्राणो
धूमो जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फु-
लिङ्गाः ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या
आहुते रेतः संभवति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

पुरुषो वावेति । देवा आध्यात्मिका इति वागादयः । समानमन्यत् ॥ १ ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ।)

तत्पुना रेतो योषाग्नौ हुतं सत्पुरुषाकारेण परिणमत इत्याह—

योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समि-
द्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति
तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या
आहुतेर्गर्भः संभवति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

योषा वावेति । यदुपमन्त्रयते स्त्रिया सहावाच्यकर्मार्थं संकेतं करोति यदन्तः-
करोति यद्योनावन्तर्मध्येऽवाच्यकर्म करोति । अभिनेन्दास्तत्कर्मणोत्पन्नाः सुखलवाः देवश्च
उक्ता आध्यात्मिकाः । समानमन्यत् ॥ १ ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य नवमः खण्डः ।)

एवं पञ्चाग्निविद्योपदेशेन निर्णीतं पञ्चमं प्रश्नमुपसंहरति—

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भव-
न्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा नव वा
मासानन्तः शयित्वा यावद्वाऽथ जायते ॥ १ ॥

इति त्विति । इत्येवं तु पञ्चम्यामाहुतौ रेतोरूपायां हुतायां प्रकृता आपः
पुरुषवचसः पुरुषशब्दवाच्या भवन्तीति पञ्चमः प्रश्नो व्याख्यातः । अथ प्रथमतृतीयप्रश्न-
निर्णयस्योत्पत्तिपूर्वकत्वेन तदर्थमुत्पत्तिमाह—स उल्बेति । स गर्भोऽयं पूर्वोक्तानां पञ्च-
मपरिणामोपलब्धपुरुषाख्य उल्बेन जरायुणाऽऽवृतो वेष्टितो दश वा [नव वा] मासानन्तर्मातुः
कुक्षौ शयित्वा यावद्वा तावत्कालेन जन्तुः समग्राङ्गो भवति तावत्कालं वाऽन्तः शयि-
त्वाऽथ निर्गमनकर्माभिव्यक्त्यनन्तरं जायते बहिर्निर्गच्छति ॥ १ ॥

स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमि-
तोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः संभूतो
भवति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

एवं जातो यावदायुषं यावत्कर्माजितायुःपर्यन्तं जीवति पश्चात्तं क्षीणायुषं प्रेतं परलोकं प्रति
कर्मणा दिष्टं निर्दिष्टमितो ग्रामाद्बहिः पुत्रादयोऽन्त्यकर्मनिमित्तमग्नय एवाग्न्यर्थमेव हरन्ति

नयन्ति । कुतः, यत एवाग्नेः सकाशादित आगतः श्रद्धादिक्रमेण यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः
संभूत उत्पन्नो भवत्यतः स्वयोन्यग्न्यापादनं युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य दशमः खण्डः ।)

अथ तौ प्रथमतृतीयप्रश्नौ निरूपयति—

तद्य इत्थं विदुः । ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप
इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह
आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्पड्डुदङ्के
ति मासाःस्तान् ॥ १ ॥

मासेभ्यः संवत्सरः संवत्सरादादित्यमादित्याच्च-
न्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स
एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति ॥ २ ॥

तद्य इत्थमिति । तत्तत्र परलोकगामिनां मध्ये ये गृहस्था इत्थं यथोक्तक्रमेण पञ्चा-
ग्निदर्शनं विदुः । ये चेमेऽगृहस्था वानप्रस्था अमुख्यसंन्यासिनश्चारण्ये श्रद्धापुरःसरं तप
उपासते तपसि स्वधर्मे तात्पर्ययुक्ता भवन्ति । ते सर्वेऽर्चिषमर्चिरभिमानिनीं देवतामेवाभिसंभवन्ति
प्राप्नुवन्तीत्युपकोसलविद्यायामुक्तार्थमेतत् । एष देवयानः पन्था मार्गो ब्रह्माण्डान्तर्गतः सत्य-
लोकान्तो निरूपितः ॥ १ । २ ॥

एवं केवलोपासनस्य तत्सहितकर्मणश्च देवयानमुक्त्वा केवलकर्मिणां पितृयाणमाह—

अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते
धूममभिसंभवन्ति धूमाद्वात्रिः रात्रेरपरपक्षम-
परपक्षाद्यान्पड्डुदक्षिणैति मासाःस्तान्नैते संव-
त्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

अथेति । अथानन्तरं ग्रामे य इमे प्रसिद्धा गृहस्था इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते अग्निहोत्र-
वाप्यादिकर्मणी दत्तं बहिर्वेद्यर्थिभ्यो द्रव्यदानम्, इतिशब्दादेर्विधमन्यदपि गुरुशुश्रूषाशरणा-
गतरक्षणाद्युपासते तत्परा भवन्ति ते दर्शनवर्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामभिसंभवन्ति
प्रतिपद्यन्ते तथा धूमदेवतयाऽतिबाहिताः सन्त आतिवाहिनीं रात्रिदेवतां प्रतिपद्यन्ते । तथा
रात्रेरपरपक्षं कृष्णपक्षदेवतां प्रतिपद्यन्ते । अपरपक्षाद्यान्पक्षमासान्दक्षिणा दक्षिणां दिशं सवितैति

गच्छति तान्मासान्मासदेवताः प्रतिपद्यन्ते । नैते दक्षिणमार्गगाः संवत्सरावयवषण्माससंबद्धा अपि संवत्सरदेवतामुत्तरमार्गगा इव प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाका-
शाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं
देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

मासेभ्यः षण्मासदेवताभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसं प्रतिपद्यन्ते । कोऽसावित्यत आह—एष इति । एष प्रत्यक्षः सोमो राजा ब्राह्मणानाम् । तद्देवतानाम-
न्नमन्नभूतं सोमं देवा इन्द्रादयो भक्षयन्ति सोमभूताः कर्मिणो देवैरुपभुज्यन्त इति यावत् ॥ ४ ॥

तथाच त्रियमाणानां दक्षिणोत्तरमार्गकथनेन संवत्सरावयवषण्मासप्राप्तिद्वारा मिथो मिलि-
तानां नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति व्यावृत्तिकथनेन क्रमेण प्रथमतृतीयप्रश्नावुत्तरिताविदानीं
द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह—

तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुन-
र्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भू-
त्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥

तस्मिन्निति । संपतत्यनेनास्माल्लोकादमुं लोकमिति संपातः कर्मसमूहो यावत्संपातं
यावत्कर्मसमूहं तस्मिन्चन्द्रमण्डल उपित्वा स्थित्वाऽथ तत्क्षयानन्तरमन्येन कर्मणैतमेव
वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं पुनर्निवर्तन्ते । कथं—यथेति । यथा येन प्रकारेणेतं गतं तथैति ।
अत्र गमनवदागमनस्याप्यावश्यकत्वमित्येव विवक्षितं न तु मार्गैक्यमिति भावः । तमेवा-
ध्वानमाह—आकाशमिति । चन्द्रमण्डले देहारम्भक्रीमूताभिः कर्मक्षये विलीनाभिरद्भिः
परिवेष्टितः कर्म्याकाशं प्रतिपद्यत आकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो धूमस्वभावो न धूम एव
धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥

अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति
त इह ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा
इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्पपतरं यो
यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एष
भवति ॥ ६ ॥

अभ्रं भूत्वा मेघः सेचनसमर्थो भवति । मेघो भूत्वा कर्मी प्रवर्षति वर्षधारारूपेण
पततीति यावत् । ते क्षीणकर्मिणोऽनुशायिन इह पृथिव्यां ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिल-
माषा इत्येवंप्रकारा जायन्ते, आकाशादिवर्षणान्तेष्विव पूर्वसिद्धजातिस्थावरैः संश्लिष्यन्ते नतु
स्वयमेव ब्रीह्यादिस्थावरत्वं लभन्त इति यावत् । अतोऽस्माद्ब्रीह्यादिसंश्लेषभावाद्वाै खल्विति

खेदे, दुर्निष्प्रपतरम् । अत्रैकस्तकारो लुप्तो ज्ञेयः । अतिशयेन दुःखेन निष्प्रपत इति दुर्निष्प्रपतरं दुर्निष्क्रमणतरम् । कथं यो यो हि यः कश्चित्कदाचिदनुशायिसंश्लिष्टमन्नमस्ति । यः कश्चिद्वृत्तकाले स्त्रीयोनौ रेतः सिञ्चति तदा तद्भूय एव तद्भावा एव रेतःसिगाकृतिरेव भवति । तथा चन्द्रमण्डलादवरोहतां ब्रीह्यादिपंश्लिष्टानां तत्राऽऽध्यासिकसंबन्धभावेन देहाद्यभावा-
द्विशेषज्ञानाभावेन वेदनाहीनानां द्राघीयसा कालेन देहान्तरारम्भोक्तेः । आकाशादिसंश्लेष-
त्यागस्त्वनतिचिरेणेति गम्यत इति भावः ॥ ६ ॥

तामेव योनिं कर्मविशेषकृतां विशेषरूपामाह—

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते
रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा
क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाऽथ य इह
कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनि-
मापद्येरन्श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डा-
लयोनिं वा ॥ ७ ॥

तदिति । तत्तत्र तेषु ब्रीह्यादिषु संश्लिष्टानुशायिनां मध्ये य इह लोके पूर्वं रमणीय-
चरणाः शोभनाचरणाः पुण्यकर्मणस्ते रेतस्सिगयोगे सति रमणीयामेव पुण्यकर्मणामेव योनिं
प्रतिपद्येरन्निति यत्तदभ्याशो ह क्षिप्रमेव । तामेव योनिं दर्शयति—ब्राह्मणयोनिं वा
क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वेति । अथ पुनर्य इह लोके कपूयचरणाः कुत्सिता-
चरणाः पापकर्मणस्ते कपूयां कुत्सितां पापयोनिमेव रेतस्सिगयोगानन्तरमापद्येरन्निति यत्तद-
भ्याशो ह क्षिप्रमेव । तामेव पापतारतम्यकृतां [योनिं] दर्शयति—श्वयोनिं वेत्यादिना ॥ ७ ॥

एवं द्वितीयप्रश्नप्रतिवचनोक्त्या चतुर्थस्याप्यर्थात्प्रतिवचनमुक्तमपि पुनस्तस्यैव साक्षा-
त्तदाह—

अथेतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि
क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जाय-
स्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयः स्थानं तेनासौ
लोको न संपूर्यते तस्माज्जगुप्सेत तदेष
श्लोकः ॥ ८ ॥

अथेतयोरिति । अथशब्दः स्थानान्तरोपक्रमार्थः । एतयोः पथोर्मध्ये कतरेणचनापि
नयन्तीति शेषः । यथोक्तपथि साधनं ज्ञानं वा कर्म वा नावृत्तिष्ठन्तीति यावत् । तानीमानि
क्षुद्राणि दंशमशकादीनि भूतान्यसकृद्वारंवारमावर्तन्यावर्तनशीलानि भवन्ति जायस्व म्रियस्व

पुनःपुनरत्रैव जायन्त उत्पद्यन्ते म्रियन्ते च । अ^{हं} प्रेरयति स्वं पापी जायस्व म्रिय-
स्वेत्येतज्जन्तुलक्षणं पूर्वोक्तपन्थानावपेक्ष्य संसरति तृतीयं स्थानम् । तेन क्षुद्राणां परलोकं
प्रत्यागमनेन गतानामपि कर्मिणां पुनरावर्तनेन हेतुनाऽसौ स्वर्गलोको न संपूर्णते प्राणिभिर्न
संपूर्णो भवतीत्यर्थः । एवमुक्तसंसारगतिप्रयोजनमाह—तस्मादिति । यस्मादेवमनवरतं
जन्ममरणवेदनानुभवरूपदुरुत्तरसंसारगतिस्तस्मात्तां जुगुप्सेत भीमस्तेत्यर्थः । उक्तं पञ्चाग्नि-
विधिं स्तौति—तदिति । तत्तस्मिन्पञ्चाग्निविद्यामाहात्म्यलक्षणेऽर्थ एष श्लोको मन्त्रः॥८॥

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबश्च गुरोस्तल्पमा-
वसन्ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चम-
श्चाऽऽचरन्स्तैरिति ॥ ९ ॥

हिरण्यस्य ब्राह्मणस्वर्णस्य स्तेनो हर्ता ब्राह्मणः सन्सुरां पिबश्च गुरोस्तल्पं गुरुदारानाव-
सन्गच्छन्, ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता चैते चत्वारः पतन्ति तैश्च चतुर्भिः सहाऽऽचरन्श्च-
तुर्गामन्यतमेनापि संसर्गं कुर्वन्निपि । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतकः ॥ ९ ॥

अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद न सह तैर-
ग्याचरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्य-
लोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ पुनर्थः कश्चिद्ध वा एवमुत्तरीत्यैतानुक्तां पञ्चाग्नीन्वेदोपास्ते स एतैर्महापातकिभिः
सहाऽऽचरन्सङ्गं कुर्वन्निपि न पाप्मना लिप्यते । अतः शुद्ध एव यस्मात्पूतः पञ्चाग्निदर्शनेन
पावितोऽतः पुण्यलोकः श्रुतफलः प्राजापत्यादिलोको यस्य सोऽयं पुण्यलोको भवति ।
कोऽसावित्यत आह—य एवमिति । य एवं पञ्चभिः प्रश्नैः पृष्टमर्थजातं वेद । द्विरुक्तिः
समस्तप्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्था ॥ १० ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ।)

दक्षिणेन पथा गच्छतामन्नभाव उक्तस्तद्देवानामन्नं तं देवा मक्षयन्तीति क्षुद्रजन्तुलक्षणा च

कष्टा संसारगतिरुक्ता तदुभयदोषर्षा लुक्षोषणभावसाधनां वैश्वानरोपासनां सुखबोधार्थका-
ख्यायिकापूर्वकं विधत्ते—

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरि-
न्द्रद्युम्नो भालवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिलो
आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः
समेत्य भीमांसां चक्रुः को न आत्मा किं
ब्रह्मेति ॥ १ ॥

प्राचीनशाल इति । प्राचीनशालो नामत उपमन्योरपत्यमौपमन्यवः । सत्ययज्ञो
नामतः पौलुषस्यापत्यं पौलुषिः । इन्द्रद्युम्नो नामतो भल्लवेरपत्यं भाल्लविस्तस्यापत्यं भाल्ल-
वेयः । जन इति नामतः शर्कराक्षस्यापत्यं शार्कराक्ष्यः । बुडिलो नामतोऽश्वतराश्वस्यापत्य-
माश्वतराश्विः । ते हैते पञ्चापि महाशाला महत्यः शाला गृहा येषां ते तथा महागृ-
हस्था महाश्रोत्रिया महान्तः सन्तः श्रोत्रियाः श्रुताध्यनसंपन्नाः समेत्य संभूय भीमांसां
विचारणां चक्रुः कृतवन्तः । कथं को नोऽस्माकमात्मा किं ब्रह्मेति ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा
क इति ॥ १ ॥

ते ह संपादयांचक्रुर्मुद्गालको वै भगवन्तोऽय-
मारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति त-
हन्ताभ्यागच्छामेति त-हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥

एवं भीमांसन्तस्ते निश्चयमलभमाना हाऽऽत्मन उपदेष्टारं संपादयांचक्रुः । कथ-
मुद्गालकोऽयमारुणिः संप्रतीमममदभिप्रेतमात्मानं वैश्वानरमध्येति स्मरतीत्यतो हे भगवन्तो
वयं तमुद्गालकं हन्तेदानीमभ्यागच्छामेति समन्ताद्भावेन गच्छामेत्येवं निश्चित्य तमुद्गालक-
मभ्याजग्मुर्गतवन्तः ॥ २ ॥

स ह संपादयांचकार प्रक्षयन्ति मामिमे महा-
शाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रति-
पत्स्ये हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥

तदागमनं बुद्ध्वा स आरुणिः संपादयांचकार । कथमिमे प्राचीनशालप्रभृतयो महा-
शाला महाश्रोत्रिया मां वैश्वानरात्मानं प्रक्षयन्ति प्रभ्रं करिष्यन्ति तत्पृष्टं चाहं न तेभ्यः
सर्वमिव सर्वमेव प्रतिपत्स्ये प्रतिवचनं वक्तुं नोत्सहे । अतो हन्तेदानीमहमेषामन्यमुपदेष्टा-
रमभ्यनुशासानी वक्ष्यामीति ॥ ३ ॥

तान्होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः संप्र-
तीममात्मानं वैश्वानरमध्येति त-हन्ताभ्याग-
च्छामेति त-हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥

एवं संपाद्य ताम्प्रति होद्दालक उवाच । किं हे भगवन्तोऽयमश्वपतिनामतः केकयस्या-
कस्य कैकेयः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति स्मरत्यतो वयं तं प्रति हन्तेदानीमभ्यागच्छा-
माम्युपगच्छामेत्येवमुक्त्वा तमश्वपतिं प्रति तेऽभ्याजमुरम्युपजग्मुः ॥ ४ ॥

तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथग्गर्हाणि कारयांचकार
सह प्रातः संजिहान उवाच न मे स्तेनो जन-
पदे न कदर्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नावि-
द्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतो यक्ष्यमाणो वै भग-
वन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं
दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु
भगवन्त इति ॥ ५ ॥

तेभ्यो ह प्राप्तेभ्योऽश्वपतिः पृथक्पृग्गर्हण्यर्हणानि पुरोहितादिभिः कारयांचकार कारित-
वान् । स राजा परेद्युः संजिहानः शयनं त्यजन्प्रातःकाल इदं धनं मत्तो गृहाणे (ह्रीते)-
त्युवाच । प्रत्याख्यातस्तदभिप्रायानभिज्ञ आत्मनः स इन्द्रवृत्ततां प्रतिषिपादयिषन्नाह—
न म इति । मे मम जनपदे देशे न स्तेनः परस्वहर्ता न कदर्योऽदाता सति विभवेन मद्यपो
द्विजोत्तमः सत्त्वानाहिताग्निः शतगुः । नाविद्वानधिकारानुरूपं विद्याविवर्जितः । न स्वैरी
परदारेषु गन्ता । अतः स्वैरिणी दुष्टचारिणी कुतः । धनाल्पत्वनिमित्तं वा प्रत्याख्यानं भवि-
ष्यतीति मत्वाऽऽह—यक्ष्यमाण इति । हे भगवन्तोऽहं यक्ष्यमाणो यागं करिष्यमा-
णोऽस्मि यावच्छास्त्रोक्तं धनमेवैकस्मा ऋत्विजे दास्यामि तावद्धनं प्रत्येकं भगवद्भ्यो
दास्यामि वसन्तु भगवन्त इति ॥ ५ ॥

ते होचुर्येनं हैवार्थेन पुरुषश्चरेत्त* हैव वदे-
दात्मानमेवेमं वैश्वानर* संप्रत्यध्येषि तमेव
नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥

एवमुक्तास्ते ह राजानं प्रति स्वाभिप्रायमूचुः, किं, येन हैवार्थेन प्रयोजनेन पुरुषो यं
प्रति चरेद्ब्रूहेतं हैवार्थं प्रयोजनं वदेत्तं चाऽऽत्मानं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि स्मरसि अतस्तमे-
वाऽऽत्मानं वैश्वानरं नोऽस्मभ्यं ब्रूहि कथय ॥ ६ ॥

तान्होवाच प्रातर्बः प्रतिवक्ताऽस्मीति ते ह

समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रामिरे तान्हानुप-
नीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

तदर्थिनो वयं न धनार्थिन इत्येवमुक्तोऽनुपसन्नाय न वक्तव्यमित्यभिप्राय-
स्तानुद्दालकप्रभृतीन्होवाच किं प्रातःकाले वो युष्मभ्यमहं प्रतिवक्ता प्रत्युत्तरदाताऽस्मी-
त्युक्ता स्तेह राज्ञोऽभिप्रायज्ञाः समित्पाणयः समिद्भारहस्ताः परेषुः पूर्वाह्णे राजानं प्रतिच-
क्रामिरे गतवन्तः । राजा च तानुपगतान्ब्राह्मणजातिश्रेष्ठत्वादनुपनीयैवोपनयनं गोर्नि-
पतनमकारयित्वैवैतद्वक्ष्यमाणं वैश्वानरात्मज्ञानमुवाचेत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ।

विद्योपदेशुकामो राजा तान्प्रत्येकं पृच्छति—

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमे-
व भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आ-
त्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव
सुतं प्रसुतमासुतं कुले वृश्यते ॥ १ ॥

औपमन्यवेति । हे औपमन्यव त्वं कमात्मानं वैश्वानरमहमुपास्स इत्येवं पृष्टो दिवमेव
द्युलोकमेव वैश्वानरमहमुपासे हे भगवः पूजावन्राजन्नित्यौपमन्यवो होवाच । इत्येवं शिष्योपन्य-
स्तविद्याया विषयं च फलं चाऽऽह—एष इति । एष वै सुतेजाः शोभनेतेजा वैश्वानर आत्माऽऽ-
त्मनोऽवयवभूतत्वाद्यं त्वं द्युलोकात्मकमुपास्से । तस्मात्सुतेजोवैश्वानरोपासनात्तव कुल एकाहा-
दावग्निष्टोमे सुतं काण्डितं लताद्रव्यमहीने च प्रसुतं सत्रे वाऽऽसुतं वृश्यते ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं
भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा त्वेष आत्मन इति
होवाच मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नाऽऽग-
मिष्य इति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अतिस मक्षयिष्यस्यन्नं दीप्ताग्निः सन्प्रियं पुत्रादींश्च पश्यसि । न केवलं प्राचीन-
शालस्थैवैतत्फलं किं त्वन्यस्याप्युपासकस्येत्याह—अत्स्यन्नमित्युक्तार्थं स्पष्टार्थम् । यथोक्त-
ज्ञानादेव कृतकृत्यत्वशङ्कां वारयति—मूर्धा त्विति । एष तु द्युलोकाख्यात्मनो वैश्वानरस्य
मूर्धा न समस्तोऽतोऽस्य समस्तबुद्धयोपासनान्मूर्धा ते तव विपरीतग्राहिणो व्यपतिष्यद्विपति-
तम(तोऽ)भविष्यद्यदि मां प्रति नाऽऽगमिष्यो नाऽऽगतोऽभविष्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्ययस्य ६. दश खण्डः ॥ १२ ॥

अथ पञ्चम. अध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ।

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य
कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो
राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा
वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव
बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥

अथानन्तरं सत्ययज्ञस्यैव प्राचीनयोग्येति नामान्तरेण संबोधनम् । आदित्यस्य
विश्वरूपत्वं सर्वरूपत्वात्तस्मादादित्योपासनात्तव कुले बहु विश्वरूपं नानारूपं भोगोपकरणं
दृश्यते ॥ १ ॥

प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो दासीनिष्कोऽत्स्यन्नं पश्य-
सि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्म-
वर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
चक्षुश्चेतदात्मन इति होवाचान्धोऽभविष्यो
यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

किंच त्वामनु प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो युक्तो रथोऽश्वतरीरथो दासीनिष्को दासीभिर्युक्तो
निष्को हारो दासीनिष्कः । चक्षुस्चेतदात्मनो वैश्वानरस्य य एतदादित्यस्तस्य समस्तब्र-
ह्मदृष्टयोपासनादन्धोऽभविष्यदित्याद्यन्यत्समानम् ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ।)

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं मालुवेयं वैयाघ्रपद्य कं
त्वमात्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राज-
न्निति होवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो
यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्बलय
आयन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥
अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं
भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमा-
त्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन
इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्यद्यन्मां नाऽऽ-
गमिष्य इति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

इन्द्रद्युम्नस्यैव व्याघ्रपदो गोत्रापत्यत्वाद्वैयाघ्रपद्येति संबोधनम् । पृथङ्नानाविधानि
वर्त्मानि यस्य स एवाऽऽत्मा स्वभावो यस्य वायोः स पृथग्वर्त्मात्मा तदुपासनात्त्वां पृथङ्-
नानादिक्का बलयो वस्त्रान्नादिलक्षणा आयन्यागच्छन्ति पृथङ्नानारथश्रेणयो रथपङ्क्तयोऽ-
थानुयन्त्यनुगच्छन्ति प्राणस्त्वेष वायुरात्मनो वैश्वानरस्य न संपूर्णः । प्राण उदक्रमिष्यदु-
त्क्रान्तोऽभविष्यत् । समानमन्यत् ॥ १ ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः)

अथ होवाच जनः शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मान-
मुपास्स इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवा-
चैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मा-
नमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन
च ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं
भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं

वैश्वानरमुपास्ते संदेहस्त्वेष आत्मन इति हो-
वाच संदेहस्ते व्यशीर्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

बहुल आकाशस्य सर्वगतत्वात् । फलोक्तिः स्पष्टार्था । एष त्वाकाशो वैश्वानरात्मनः
संदेहो देहमध्यभागः संदेहः संदिश्यत उपचीयत इति संदेहः शरीरं ते व्यशीर्यद्विशि-
र्णमभविष्यत् ॥ १ ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य षोडशः खण्डः ।)

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विं वैयाघपद्य कं
त्वमात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति
होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मा-
नमुपास्से तस्मात्त्व* रयिमान्पुष्टिमानसि ॥१॥
अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं
भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
वैश्वानरमुपास्ते बस्तिस्त्वेष आत्मन इति
होवाच बस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नाऽऽग-
मिष्य इति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

एष वाऽनूपो वैश्वानरात्मा रयिर्धनमद्भ्योऽन्नद्वारा तद्धेतुत्वात् । एष त्वब्लक्ष्णो वैश्वान-
रात्मनो बस्तिर्नाभेरधस्तादलानुसदृशमेधानालमनेकच्छिद्रं मूत्रभाजनं बस्तिरुच्यते । बस्तिस्ते
तव व्यभेत्स्यद्विन्नोऽभविष्यत् ॥ १ ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः)

अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमा-
त्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राज-

न्निति होवाचैष वै प्रतिष्ठाऽऽत्मा वैश्वानरो यं
त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि
प्रजया च पशुमिश्च ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं
भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति
होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नाऽऽ-
गमिष्य इति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

पादौ त्वेतौ पृथिवीलक्षणौ वैश्वानरात्मा न संपूर्णस्ते तव पादौ व्यम्लास्येतां विम्लानौ
शिथिलीभूतावमविष्यतामित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ।)

तेषां सामस्त्येन वैश्वानरविद्यां वक्तुकामस्तदीयमिथ्यात्मानमनुवदति —

तान्होवाचेत वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं
वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादे-
शमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्व-
न्नमत्ति ॥ १ ॥

तान् होवाचेति । तान्ब्राह्मणान्प्रति राजोवाच । किं वै खल्विति तेषां
मिथ्याज्ञानत्वप्रसिद्धिस्मरणार्थं । एते यूयमपृथक्सन्तमिमं वैश्वानरं पृथगिव पृथगेवं
विद्वांसो ज्ञानवन्तोऽन्नमत्थ भक्षयथेत्यर्थः । अथ प्रधानविद्यामुपदिशति—यस्त्वेतमिति ।
यस्त्वेतं सर्वात्मकमेवं यथोक्तद्युमूर्धादिविशिष्टं प्रादेशमात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्धादिभिरध्यात्मं प्रत्यगात्म-
तया मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रस्तं प्रादेशमात्रमभिविमानं प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभि-
रभिविमीयतेऽहमिति ज्ञायत इत्यभिविमानमात्मानं वैश्वानरं सर्वात्मकत्वात् । विश्वश्चासौ
नरश्च सर्वकारणत्वेन विश्वेषां वाऽयं नरः सर्वेश्वरत्वात् । विश्वे वा नरा नियम्या यस्यासौ

विश्वानरः; विश्वानर एव वैश्वानरोऽत्र प्रत्यग्रह्यैव । को न आत्मा किं ब्रह्मेत्युपक्रमानु-
रोधात् । तं वैश्वानरं प्रत्यग्रह्योपास्ते स उपासकः सर्वेषु द्युलोकादिषु सर्वेषु भूतेषु चराच-
रेषु सर्वेष्वाम्स्वात्मतया व्यपदिश्यमानेषु देहेन्द्रियादिष्वन्नमत्ति सर्वात्मैव सन् ॥ १ ॥

कुत इत्यतो हेत्वर्थमुपासनाप्रकारविध्यर्थं चोक्तमनुवदति—

तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्व
सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा
संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादा-
वुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो
मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

तस्येति । तस्य ह वै प्रकृतस्यैवैतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्व सुतेजा इत्याद्युक्ता-
र्थम् । प्रधानविद्यामुक्त्वा तदङ्गविद्यां भूमिकापूर्वकमाह—उर इति । एतस्य वैश्वानरस्य
भोक्तुरुर एव वेदिः समानाकारत्वात् । वेदिः स्थण्डिलमग्निहोत्रानङ्गत्वाद्दर्शपूर्णमासाङ्गा हि
सा । लोमानि बर्हिर्वेद्यामिवात्राऽऽस्तीर्णत्वात् । हृदयं गार्हपत्योऽग्निरग्निसमः प्रणयनहेतु-
त्वसामान्यात् । मनोऽन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः पचनहेतुत्वसामान्यात् । आस्यं मुखमाहव-
नीयोऽग्निरिति चिन्तयेत् । अन्नस्य हूयमानत्वसामान्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ।)

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीय* स यां
प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वा-
हेति प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥

तत्तत्रोक्तन्यायेनाग्निहोत्रे संपादिते सति भोजनकाले प्रथमं यद्भक्तमोदनादि भोज्यमा-
गच्छेत्तद्धोमीयं होतव्यद्रव्यमिति चिन्तयेत् । आहुतिसाधनत्वसामान्यात् । स भोक्ता यां
प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तामाहुतिं प्राणाय स्वाहेति मन्त्रेण मुखे जुहुयात् । होमफलमाह—
प्राण इति । तेनाऽऽहुतिप्रक्षेपेण प्राणस्तृप्यतीत्यादि सुबोधम् ॥ १ ॥

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्या-
दित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि

तृप्यन्त्यां यत्किञ्च द्यौश्चाऽऽदित्यश्चाधितिष्ठत-
स्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशु-
भिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

दिवि तृप्यन्त्यां सत्यां यत्किञ्चित्प्राणिजातं द्यौश्चाऽऽदित्यश्चाधितिष्ठतोऽधिष्ठाय वशी-
कृत्य स्थितौ तदपि सर्वं तृप्यति । उपासनफलमाह—तस्येति । तस्य सर्वस्य तृप्तिमनु
भुञ्जानस्तृप्यतीति तु प्रत्यक्षम् । किञ्च प्रजया पशुभिरन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यं तेन तेजसा
तद्गतदीप्त्या ब्रह्मवर्चसेन स्वाध्यायोत्थेन तेजसोपासकस्तृप्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य विंशः खण्डः)

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्वानाय
स्वाहेति व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥
व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति
चन्द्रमास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृ-
प्यन्ति दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्र-
माश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं
तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मव-
र्चसेनेति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

अथ यां द्वितीयाम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ।)

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्वपानाय
स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥ १ ॥

अपाने तृप्यति वाक्च तृप्यन्त्याम-
ग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति
पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चा-
धितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति
प्रजया पशुमिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसे-
नेति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

अथ यां तृतीयाम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्समानाय
स्वाहेति समानस्तृप्यति ॥ १ ॥

समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति
पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विश्वस्तृप्यति
विश्वे तृप्यन्त्यां यत्किञ्च विश्वश्च पर्जन्यश्चा-
धितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रज-
या पशुमिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

अथ यां चतुर्थीम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः)

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय
स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥ १ ॥

उदाने तृप्यति त्वक्तृप्यति त्वचि तृप्यन्त्यां
वायुस्तृप्यति वायो तृप्यत्याकाशस्तृप्यत्या-
काशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाऽऽकाशश्चाधि-
तिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया
पशुमिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

अथ यां पञ्चमीमित्यादि समानम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति षष्ठमाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ।)

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाऽङ्गारा-
नपोह्य मस्मनि जुहुयात्तादृक्त्तस्यात् ॥ १ ॥

प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दाद्वारा वैश्वानरविदो यथोक्तमग्निहोत्रं स्तौति—स य इति ।
स यः कश्चिदिदं वैश्वानरदर्शनमविद्वान्सन्नैवमिकमग्निहोत्रं जुहोति यथाऽङ्गारानाहुति-
प्रक्षेपयोग्यानपोह्य त्यक्त्वा मस्मनि जुहुयात्तादृक्त्तत्तुर्यं तदग्निहोत्रं स्यात् ॥ १ ॥

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य
सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं
भवति ॥ २ ॥

किञ्चाथ य एतद्वैश्वानरदर्शनमेवमुक्तरीत्या विद्वान्संपादितमग्निहोत्रं जुहोति तस्य
वैश्वानरात्मविज्ञानवतः सर्वेषु लोकेष्वित्याद्युक्तार्थम् ॥ २ ॥

तद्यथेधीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैव* हास्य
सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्नि-
होत्रं जुहोति ॥ ३ ॥

किञ्च तत्तत्र वैश्वानरविद्यामाहात्म्ये दृष्टान्तो यथा लोके इषीकाया मुञ्जामभ्यवर्तिना-
लस्य तूलमग्नमग्नौ प्रोतं प्रक्षिप्तं प्रदूयेत प्रदह्येतैवमेव हास्य विदुषः सर्वे पाप्मानो धर्मा-
धर्माख्याः प्रदूयन्ते दह्यन् । किञ्च य एवमुक्तरीत्याऽग्निहोत्रं जुहोति मुङ्क्ते ॥ ३ ॥

तस्माद् ह वैविद्यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रय-
च्छेदात्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतः स्यादिति
तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥

तस्मादेवाग्निहोत्रभोजनादुर्वरितमु ह स एवंविद्यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं दद्यात्तथाऽ-
प्यस्योपासकस्याऽऽत्मनि ह वै च चण्डालदेहस्थे वैश्वान्र एतदन्नं हुतं स्यात् । एवमेव विद्या-
स्तुत्यर्थं सांपादिकमाग्निहोत्रं स्तौति—तदिति । तत्तस्मिन्नाग्निहोत्रस्तुतिलक्षणेऽर्थ एष श्लोको
मन्त्रोऽपि भवति ॥ ४ ॥

यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासत एव-
सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमु-
पासत इति ॥ ५ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः

समाप्तः ॥ ५ ॥

यथेह क्षुधिता बुभुक्षिता बाला मातरं पर्युपासते कदा नो माताऽन्नं परिवेष्टीत्येवं सर्वाणि
भूतान्यन्नादान्येवंविदोऽग्निहोत्रं भोजनमुपासते । कदा त्वसौ भक्षयतीति । सर्वविद्भोजनस्य
सर्वजगत्तृप्तिहेतुत्वात् । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥ ५ ॥

मुख्यं प्राणं य(प)थाऽग्नीनपि गृहपतयः पञ्च वित्त्वा गृहस्थाः
स्वाचार्यैर्ये च वैश्वानरमखिलजगन्मूर्तिमात्मन्युपास्य ।
कार्यं ब्रह्माऽऽर्चिषान्ता यदि मखनिरता धूमतश्चन्द्रमाप्य
मृष्यते यस्पदाज्ञा जनिमरणमुजातं भजेन्मे नृसिंहम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीपुरुषोत्तमाश्रमपूज्यपादशिष्यनित्यानन्दा-

श्रमविरचितायां छान्दोग्यव्याख्यायां मिताक्षरायां

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।)

तृतीयाध्याये सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति [छा० ३ । १४ । १] जगतो
ब्रह्मजनिष्ठयस्थितित्वमुक्तं तत्साधयितुमव्यवाहिते चैकस्मिन्ब्रह्मविदि भुक्ते सर्वं जगत्तृप्य-

१ ख. स्यात्साधर्मनिमित्तमिति विद्यामेव स्तां० । २ ख. किंच अथ य एतद्वैश्वानरनर्द्ध-
नमेवमुक्तीत्या विती (बेती) त्युक्तं तेषां० ।

तीत्युक्तं तच्चाऽऽत्मन एकत्वे सत्येवोपपद्यत इतीदमपि च साधयितुं षष्ठोऽध्यायः प्रवर्तते
तत्र पित्रुपदेष्टृत्वेन विद्यायाः सारिष्ठत्वद्योतनार्थमाख्यायिकामारचयति—

हरिः ॐ ।

श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणेयं आस तं ह पितोवाच
श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुली-
नोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ॥ १ ॥

श्वेतकेतुरिति । श्वेतकेतुर्नामतोऽरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमारुणेय आस
बभूव । तं पुत्रं ह पिताऽऽरुणिरुवाच । किं हे श्वेतकेतो गुरुं प्रति गत्वा ब्रह्मचर्यं वसा-
ध्ययनार्थमित्यर्थः । एतदुभयं मा भूदित्यत आह—न वा इति । हे सोम्यास्मत्कुली-
नोऽननूच्यानधीत्य ब्रह्मबन्धुरिव ब्राह्मणो मम बन्धुरिति व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्त-
स्तद्वन्न वै नैव युक्तमिति ॥ १ ॥

स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वा-
न्वेवानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध
एयाय तं ह पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्ये-
वं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादे-
शमप्राक्ष्यः ॥ २ ॥

एवं पित्रोक्तः स पुत्रो द्वादशवर्षः सन्नाचार्यमुपेत्य गत्वा यावच्चतुर्विंशतिवर्षो बभूव
तावत्सर्वान्वेदान्साङ्गानधीत्य महामना महद्गम्भीरं मनो यस्येति महामनाः सर्व-
ज्येष्ठोऽहमिति मन्यमानोऽनूचानमनुवचनसमर्थमात्मानं मन्यत इत्यनूचानमानी स्तब्धोऽप्र-
णतस्वभाव एयाय स्वगृहान्प्रत्यागत इत्यर्थः । तमेवंभूतं पुत्रं दृष्ट्वा ह पितोवाच ।
किं हे श्वेतकेतो नु वितकं कस्त उपाध्यायादतिशयः प्राप्तः । यद्येनातिशयेन हे सोम्य
त्वमनूचानमानीतीदं कुलानुरूपं यथा स्यात्तथा स्तब्धोऽसि । उतापि तमादेशमुपदेशं
ब्रह्मलक्षणमप्राक्ष्यः पृष्टवानसि ॥ २ ॥

येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात-
मिति कथं नु भगवः स आदेशो भव-
तीति ॥ ३ ॥

येनाऽऽदेशेन श्रुतेनान्यदश्रुतमपि श्रुतं भवति अमतमतिकृतं मतं भवति अविज्ञातमनिश्चितं
विज्ञातं भवतीति । एतदद्भुतं श्रुत्वा पृच्छति—कथमिति । कथं नु केन प्रकारेण हे
भगवः स आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥

इत्युक्तः पिताऽनेकदृष्टान्तपुरःसरमुपदिशति—

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञा-
तः स्याद्वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्ति-
केत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥

यथेति । यथा लोके हे सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन कारणभूतेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं मृद्विकारजातं षटादि विज्ञातं स्यात्कार्यस्य कारणानन्यत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि कार्य-
कारणभेदप्रसिद्धिरित्यत—आह वाचेति । वाचाऽऽरम्भ्यत इति वाचारम्भणं वागाल-
म्भनं विकार उच्यते परं न परमार्थतो वस्तुवस्ति । यतो नायैव नायधेयं नाममात्रं नार्थोऽ-
स्तीत्यर्थः । तर्हि किमस्तीत्यत आह—मृत्तिकेति । मृत्तिकेत्येव मृत्तिकैव तु सत्यं
वस्तुषु व्यावर्तमानेष्वनुस्यूतत्वात् ॥ ४ ॥

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं
विज्ञातः स्याद्वाचाऽऽरम्भणं विकारो नाम-
धेयं लोहमित्येव सत्यम् ॥ ५ ॥

तथा यथा सोम्यैकेन लोहमणिना स्वर्णपिण्डेन सर्वं लोहमयं कटकादि विज्ञातं स्यात् ।
समानमन्यत् ॥ ५ ॥

यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्णाय-
यसं विज्ञातः स्याद्वाचाऽऽरम्भणं विकारो
नामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्यमेव सोम्य स
आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥

तथा यथा सोम्यैकेनोपलक्षितेन कृष्णायसपिण्डेन सर्वं कार्णाययसं कृष्णायसो विका-
रजातं विज्ञातं स्यात् । समानमन्यत् । एवं यथादृष्टान्तमेव हे सोम्य स यथोक्त आदेशो
भवतीति ॥ ६ ॥

इत्युक्तः पुत्र आह—

न वै नूनं भगवन्तस्त एतद्वेदिषुर्यद्वेद्येतद्वेदि-
ष्यन्कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवांस्त्वेव मे तद्व-
वीत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

न वा इति । नूनं भगवन्तो मम गुरव एतद्वेदुक्तं वस्तु न वा अवेदिषुर्नैव विज्ञा-
तवन्तः । कुतो हि यस्माद्यद्येतेद्वेदुक्तं मद्गुरवोऽवेदिष्यन्विदितवन्तस्तर्हि कथं मे गुणव-

ते नावक्ष्यजोक्तवन्तोऽतो भगवांस्त्वेव भगवानेव मे मद्यं तद्वस्तु ब्रवीतु कथयत्वित्युक्त-
स्तथाऽस्तु हे सोम्येति होवाचोक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।)

एवं प्रतिज्ञातमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वक्तुमाह—

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ।
तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं
तस्मादसतः सज्जायत ॥ १ ॥

सदेवेति । हे सोम्येदं नामरूपात्मकं जगदग्रे सृष्टेः प्राक्सदेव सच्छब्दवाच्यमव्याकृ-
तात्मकमाश्वरभूतमेवाऽऽसीदित्यर्थः । तस्य लक्षणमाह—एकमेवाद्वितीयमिति । एतैः
पदैः क्रमेण सजातीयस्वगतविजातीयभेदरहितमात्मतत्त्वमुक्तमित्यर्थः । उक्तजगत्कारणप्रती-
तिदाढ्यार्थं तद्विपरीतार्थकमहावैनाशिकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—तद्विति । तत्तत्र
प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनिरूपणविषये हैके वैनाशिका आहुः किमिदं जगत्प्रागुत्पत्तेरसदेव शून्य-
मेवाऽऽसीदेकमेवेत्यादि पूर्ववत्तस्मादसतः शून्यात्सत्कार्यं जायताजायत । अदभावश्छान्दस
इत्यर्थः ॥ १ ॥

इदं मतं दूषयति—

कुतस्तु खलु सोम्यैव स्यादिति होवाच कथ-
मसतः सज्जायेतेति । सत्त्वेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ २ ॥

कुत इति । हे सोम्यैवमसतः सज्जायत इत्येवं कुतस्तु खलु प्रमाणं स्यादिति होवाच
पिता न कुतश्चित्प्रमाणादतः कथं केन प्रकारेणासतः सज्जायेतोत्पद्येत तत्र दृष्टान्ता-
भावादित्यर्थः । स्वपक्षे सिद्धिमुपसंहरति—सत्त्वेव सोम्येत्याद्युक्तार्थम् ॥ २ ॥

सतोऽद्वितीयत्वं ततो जगदुत्पत्त्यादिप्रदर्शनेन समर्थयते—

तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत
तत्तज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृ-
जत । तस्माद्यत्र क्वच शोचति स्वेदते वा पुरु-
षस्तेजस एव तद्धयापो जायन्ते ॥ ३ ॥

तद्वैक्षतेति । तत्सदाख्य ब्रह्मैक्षतेक्षां दर्शनं कृतवत्कथं बहु प्रभूतं स्यां भवेयं प्रजायेय प्रकर्षेण यज्जायेयेतीक्षित्वा तत्स्रष्टृत्वम् । सृष्टिपरिपूर्तये ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वासिद्धयर्थं चाऽऽकाशवायुसर्जनपूर्वकं तेजोऽपन्चीकृतमसृजत । एतत्पुनस्तेजोरूपापन्नं स्रष्टु ब्रह्मैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तद्ब्रह्मापोऽपन्चीकृता असृजत । एवमपां तेजःकार्यत्वे लोकानुमवमनु-कूलयति—यस्मादिति । यस्मात्तेजःकार्यभूता आपस्तस्माद्यत्र कच यस्मिन्कस्मिन्देशे काले वा पुरुषः शोचति वा संतप्यते स्वेदते प्रस्थिद्यते तेजस एव तदध्यापोऽजायन्तो-त्यद्यन्ते ॥ ३ ॥

ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति
ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र क च वर्षति
तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तदध्यन्नाद्यं
जायते ॥ ४ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ता आपः पूर्ववदेवावाकारमापन्नं ब्रह्मैक्षन्त बह्व्यः प्रभूताः स्याम भवाम प्रजायेमह्युत्पद्ये-माहि । इत्येवमीक्षित्वा ता आपस्तदवच्छिन्नं ब्रह्मानं पृथिवीलक्षणमसृजत । अत्रापि लोक-प्रसिद्धिं प्रमाणयति—तस्मादिति । यस्मादप्यकार्यमन्नं तस्मात्कच देशे वर्षति तत्तत्रैव भूयिष्ठं प्रभूतमन्नं भवति अतोऽद्भ्य एव तदन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यं त्रीह्याद्यपि जायते । एवं पार्थिवान्नस्याद्भ्य उत्पत्तिकथनेन पृथिव्या एवाद्भ्यः प्रभवत्वं साध्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।)

अथ जीवाविष्टानां भौतिकानामपि परम्परया ब्रह्मकार्यत्वं वक्तुं तान्यनुवदति—

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भव-
न्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥

तेषामिति । एषां पूर्वाध्याये गत्यागत्यादि तृतीयस्थानं चोक्तं तेषां खल्वेषां मनुष्य-पश्यादिभूतानां त्रीण्येव बीजानि कारणानि भवन्ति । कानि आण्डजमण्डाज्जातमण्डजमण्डजमे-

वाऽऽण्डजं पक्ष्यादि पक्ष्यादीनां बीजम् । तथा जीवाज्जातं जीवजं जरायुजं पुरुषपञ्चादीनां बीजम् । तथोद्भिज्जमुद्भिन्नत्तीत्युद्भिज्जं स्थावरं स्थावराणां बीजम् । स्वेदजादीनां चाण्डजेज्जेवा-
न्तर्भावाद्युक्तमवधारणमित्यर्थः ॥ १ ॥

एषां शरीराणां परस्परयोक्तृभूतकार्यत्वं वक्तुमाह—

सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता
अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणीति ॥ २ ॥

सेवमिति । सा प्रकृतेयमव्यवाहितोक्ता स्रष्टृदेवताऽलौकिकत्वादव्याकृताख्या पूर्ववदै-
क्षत । कथं हन्तेदानीमहं चिन्मात्ररूपाऽनेन बुद्धिस्थपूर्वसृष्टयनुभूतेन जीवेन प्राणधृतिहे-
तुनाऽऽत्मना सद्रूपेणैवाः सृष्टास्तिस्रस्तेजोबन्नात्मिकाः सूत्रानात्मशरीरभूताप्रत्यक्षतत्त्वाद्देवता
सूर्यप्रतिबिम्बवदनुप्रविश्य संसृज्य तद्देहाभिमानवती भूत्वा नामरूपे नाम्ना रूपेण च तत्सु-
क्ष्मपिण्डं व्याकरवाण्यसौनामाऽयमिदंरूप इति व्याकुर्वासा ॥ २ ॥

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं
देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनाऽऽत्म-
नाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥

किञ्च तासां तिसृणां देवतानां मध्य एकैकां देवतां त्रिवृतं त्रिवृतं गुणप्रधानभा-
वेन त्रिरूपां त्रिरूपां करवाण्येतस्मिन्निवृत्कृतेऽपि विराट्शरीरेऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा-
णीत्यैक्षतेति संबन्ध इत्यर्थः । सा देवता यथासंकल्पकार्यं कृतवतीत्याह—सेयमिति ।
सेयं प्रकृता देवताऽनेन जीवेनाऽऽत्मनेमास्तेजआद्यास्तिस्रो देवताः प्रविश्य यथासंकल्पमेव
नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा तु खलु
सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति
तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

तासां च देवतानां मध्य एकैकां देवतां त्रिवृतं त्रिवृतमकरोदित्युक्तार्थम् । उक्तं त्रिवृ-
त्करणमुदाहरणतः स्फुटीकर्तुमुपक्रमते—यथेति । यथा तु खलु सोम्येमा उक्तास्तिस्रो

देवता एकैका प्रत्येकं त्रिवृद्गुणप्रधानभावेन भवति । तन्निवृत्करणं गदतो मे मम वचनाद्वि-
जानीहि विस्पष्टमुदाहरणतोऽवधारयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।)

तद्दर्शयति—

यदग्ने रोहित* रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां
यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचाऽऽर-
म्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव
सत्यम् ॥ १ ॥

यदिति । यदग्नेस्त्रिवृत्कृतस्य रोहितं लोहितं रूपं तदग्नित्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति
विद्धि । तस्यैवाग्नेर्यच्छुक्लं रूपं तदपां त्रिवृत्कृतानां रूपम् । तस्यैव यत्कृष्णं रूपं तदन्नस्य
पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया रूपम् । एवं विवेकात्पूर्वं यत एवाग्नावग्निबुद्धिविषयभूतमासीत्तदि-
दानीमग्नित्वमग्नेः सकाशादपागादपगतम् । कुतस्तस्य बुद्धिमात्रपरिकल्पितत्वादित्याह—
वाचेति । विकारस्याग्न्यादेर्नामधेयं वाच आरम्भणं वाङ्मात्रमेव मृषैवेत्यर्थः । किं तर्हि
सत्यमित्यत आह—त्रीणीति । रोहितादित्रीण्येव रूपाणि सत्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदादित्यस्य रोहित* रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छु-
क्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादा-
दित्यत्वं वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं
त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥

यच्चन्द्रमसो रोहित* रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं
तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं
वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपा-
णीत्येव सत्यम् ॥ ३ ॥

यद्विद्युतो रोहित* रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं
तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं
वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपा-
णीत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥

तथा यदादित्यस्य, यच्चन्द्रमसो, यद्विद्युतो रोहितं रूपमित्यादि समानम् ॥२॥३॥४॥

पुनस्त्रिवृत्करणमुदाहरणान्तरेण दर्शयितुमाह—

एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वं महा-
शाला महार्शोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुत-
ममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदां-
चक्रुः ॥ ५ ॥

एतदिति । एतस्त्रिवृत्करणं ह विद्वांसो विदितवन्तः पूर्वेऽतिक्रान्तकालिका महाशाला
महागृहस्था महार्शोत्रियाः आहुः स्मोक्तवन्तः । किम् । अद्येदानीं नोऽस्माकं यथो-
क्तज्ञानवतां कुले कश्चिदश्रुतममतमविज्ञातमित्येवं नोदाहरिष्यति न वदिष्यति सर्वस्य
ज्ञातत्वादित्यर्थः । कुत इत्यत आह—ह्येभ्य इति । हि यस्मादेभ्यो रोहितादित्रि-
रूपेभ्य एवान्यदचशिष्टमपि सर्वं विदांचक्रुर्विदितवन्तः ॥ ५ ॥

यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति
तद्विदांचक्रुर्धु शुक्लमिवाभूदित्यपां रूप-
मिति तद्विदांचक्रुर्धु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य
रूपमिति तद्विदांचक्रुः ॥ ६ ॥

कथं यदु यद्यप्यनेकरूपतया संदिह्यमाने कपोतादिरूपे रोहितमिवाभूद्गृह्यमाणमासीदिति
तेजसस्तद्रूपमित्येवं विदांचक्रुः । तथा यदु शुक्लमिव गृह्यमाणमभूत्तदपां रूपं यदु कृष्णमिव
गृह्यमाणमभूत्तदन्नस्य रूपमित्येवं विदांचक्रुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

किं बहुना यत्रापि रूपादिविशेषोऽवगन्तुं न शक्यते तत्रापि व्यात्मकत्वमवधारितवन्त
एवेत्याह—

यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां
समास इति तद्विदांचक्रुर्धु खलु नु सोम्येमा-
स्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवुदेकैका
भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ७ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

यदिति । यत् उ अविज्ञातमिति च्छेदः । यदपि द्वीपान्तरादागतं पश्यादि नामरूपा-
भ्यामविज्ञातमिव विशेषतो गृह्यमाणमभूत्तदप्येतासामेव तिसृणां देवतानां समासः समुदाय
इति विदांचक्रुरित्यर्थः । एवमाभिदैविकमाधिभौतिकं च त्रिवृत्कृतमुदाहरणेन दर्श-
यित्वाऽऽध्यात्मिकमापि तत्तथा दर्शयितुमाह—यथेति । यथा येन प्रकारेण तु खलु हे

सोम्येभास्तेजोवज्रात्मिकास्तिस्रो देवताः पुरुषेणोपभुज्यमानाः पुरुषं शिरःपाण्यादिलक्षणं प्राप्यैकेका देवता त्रिवृत्रिवृद्भवति तथेदानीं तदाध्यात्मिकं त्रिवृत्कस्य मे मम वचनाद्विज्ञानीहीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।)

तद्दर्शयति—

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो
धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं
योऽणिष्ठस्तन्तनः ॥ १ ॥

अन्नमिति । अन्नं प्रसिद्धमशितं मुक्तं जाठराग्निना पच्यमानं त्रिधा विधीयते विभज्यते कथं तस्यान्नस्य त्रिधा विधीयमानस्य यः स्थविष्ठः स्थूलतमो धातुः स्थूलोऽशस्तत्पुरीषं भवति । यो मध्यमोऽशस्तद्वसादिक्रमेण परिणम्य मांसं भवति । योऽणिष्ठोऽणुतमो धातुर्हृदयं प्राप्य नाडीषु प्रविश्य संघातस्य स्थितिमुत्पादयन्तन्मनो भवति मनसः पूर्वमेव सिद्धत्वान्मनस उपचयं करोतीति यावत् ॥ १ ॥

आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो
धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं
योऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥

तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो
धातुस्तदास्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा
योऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥

तथाऽऽपः पीतास्त्रेधा तेजो घृततैलादि मज्जाऽस्थ्यन्तर्गतस्नेहः । अणिष्ठः सा वाकृतैलादि-
भक्षणे हि वाग्भाषणसमर्था । समान मन्यत् ॥ २ ॥ ३ ॥

उक्तं मुपसंहरति—

अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्ते-
जोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञा-
पयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अन्नमयमिति । हि यस्मादेवमन्नाद्यणिष्ठभोगमनआदिहेतुकमतोऽन्नमयं सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति मुक्तमित्यर्थः । एवं प्रत्यायितः श्वेतकेतुराह—मूय इति । एकस्मिन्देशे मिश्रीभूतानामन्नादीनां पृथक्पृथक्कनआदिरूपकार्यकरत्वमिति संदेहादतो मूय एव पुनरेव भगवांस्त्वं मा मामन्नमयमित्यादि विज्ञापयतु दृष्टान्तेनावगमयत्वित्युक्तः पिताऽऽह—तथेति । हे सोम्य मनआदेरन्नादिमयत्वं यथोपपद्यते तथा दृष्टान्तेनोच्यमानं शृण्विति पितोवाचेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।)

एवं प्रतिज्ञातमाह—

दध्नः सोम्य मध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः
समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥

दध्न इति । हे सोम्य मध्यमानस्य दध्नो योऽणिमाऽणुभावः स ऊर्ध्वः समुदीषति संभूयोर्ध्वं नवनीतभावेन गच्छति तत्सर्पिर्वृतं भवति ॥ १ ॥

एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा
स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति ॥ २ ॥

एवं यथादृष्टान्तमेव खलु हे सोम्यान्नस्याश्यमानस्य भुज्यमानस्य स वायुनाऽग्निनो मध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्व ऊर्ध्वं हृदये समुदीषत्यागच्छति तन्मनो भवति ॥ २ ॥

अपां सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः
समुदीषति स प्राणो भवति ॥ ३ ॥

तेजसः सोम्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः
समुदीषति सा वाग्भवति ॥ ४ ॥

अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्ते-
जोमयी वागिति मूय एव मा भगवान्विज्ञाप-
यत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ५ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अपां सोम्येत्यादि मूय एवेत्यतः प्राक्तनं समानम् । कथं हृदयप्रदेशे प्राणादीनां संनिधानाविशेषेऽपि मनस एवान्नरसेनोपचर्ये इति संदेहाद्भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्वित्यादि समानम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ।)

अन्वयव्यतिरेकाम्नां मनसोऽन्नरसोपचितत्वं दर्शयितुमाह—

षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि
माऽशीः काममपः पिबाऽऽपोमयः प्राणो
नपिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥ १ ॥

षोडशकल इति । हे सोम्य पुरुषः प्रसिद्धः षोडशकलः षोडश कला उपयुक्तान्न-
जनिता मनःशक्त्यंशा यस्यासौ षोडशकलः । तस्याः शक्तेः षोडशदिनावच्छेदेन षोड-
शधा प्रविमज्य कलावदुपचयापचयधर्मित्वेन कलात्वेन निर्दिदीक्षितत्वात् । यद्येतदन्नकृतं मानसं
वीर्यं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि तर्हि पञ्चदशाहानि दिनानि माऽशीरशनं मा कार्षीः । अपस्तु
कामं यथातृप्तिं पिब । यतोऽपिबत उदकपानमकुर्वतस्तव प्राणो विच्छेत्स्यते विच्छेदमा-
प्स्यते । कुतः । यस्मादापोमयोऽब्बिकारः प्राण इति ॥ १ ॥

स ह पञ्चदशाहानि नाऽऽशाथ ह्येनमुपससाद्
किं ब्रवीमि मो इत्यृचः सोम्य यजूंषि सा-
मानीति स होवाच न वै मा प्रतिमान्ति मो
इति ॥ २ ॥

एवं पित्रोक्तः स श्वेतकेतुर्ह पञ्चदशाहानि नाऽऽशाशनमकृतवान् । अथानन्तरं षोड-
शोऽहनि ह्येनं पितरमुपससादोपगम्य चोवाच किं मो भगवानहं ब्रवीमीत्युक्तः पिताऽऽह ।
ऋचो यजूंषि सामान्यधीष्वेत्युक्तः पुत्र आह । न वै मा मां मो भगवन्नृगादीनि प्रति-
मान्ति स्फुरन्ति ॥ २ ॥

त* होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यै-
कोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन
ततोऽपि न बहु बृहेदेव* साम्यं ते षोडशानां
कलानामेका कलाऽतिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदा-
न्नानुमवश्यशानाथ मे विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥

इत्येवमुक्तवन्तं पुत्रं प्रति ह पिता तत्र सदृष्टान्तं कारणं वक्तुमुवाच, किं यथा लोके हे सोम्य महतो महत्परिमाणस्याभ्याहितस्योपचितस्याग्नेर्यद्येकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः खद्योतपरिमाणः परिशिष्ट उर्वरितः स्यात्तदा तेनाङ्गारेण ततोऽपि खद्योतपरिमाणादीषदपि न बहु दहेदेवं यथादृष्टान्तमेव हे सोम्य ते तन्मान्नोपचितानां षोडशानां कलानां मध्य एका कलाऽतिशिष्टाऽवशिष्टा स्याद्वर्तते तयैकया कलयैतर्हीदानीं त्वं वेदान्मानुभवसि श्रुत्वाऽपि न प्रतिपद्यसे । अशान मुद्स्वाधानन्तरं मेऽममर्गाद्विलक्षणं वचनं विज्ञास्यसि ॥३॥

स हाऽऽशाथ हैनमुपससाद् त* ह यत्किंच
पप्रच्छ सर्व* ह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥

इत्युक्तः स पुत्रो हाऽऽश मुक्तवान् । अधानन्तरं हैनं पितरमुपससाद् तमुपगतं पुत्रं ह पिता यत्किंचर्गादिजातं पप्रच्छ तत्सर्वं पुत्रः प्रतिपेदे प्रतिपन्नवान् ॥ ४ ॥

त* होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यै-
कमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपस-
माधाय प्राज्वलयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेत् ॥ ५ ॥

तं पुत्रं ह पिता तत्कारणमुवाचोक्तवान्सदृष्टान्तम् । यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्याग्नेरेकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं स्यात्तमङ्गारं तृणैरुपसमाधायोपचित्य प्राज्वालयेद्वर्धयेत् । वर्धितेनाङ्गारेण ततोऽपि पूर्वपरिमाणादपि बहु दहेत् ॥ ५ ॥

एव* सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽ-
तिशिष्टाऽभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वाली त-
यैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमय* हि सोम्य मन
आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य
विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

एवं यथादृष्टान्तमेव हे सोम्य ते तव षोडशानां कलानां मध्य एका कलाऽतिशिष्टाऽभूत्साऽतिशिष्टा कलाऽन्नेनोपसमाहितोपहिता प्राज्वाली प्रज्वलिता संवर्धिता । तथा वर्धितयैतर्हीदानीं वेदाननुभवस्युपलभते । अतोऽन्नमयं हि सोम्य मन इत्याद्युक्तार्थम् । श्वेतकेतोरुपादिष्टसंपत्तिं श्रुतिर्दर्शयति—तद्धेति । तन्मनआदीनामन्नादिमयत्वं हास्य पितुरुक्तं श्वेतकेतुर्विजज्ञौ विज्ञातवान् । द्विरभ्यासस्त्रिवृत्करणप्रकरणसमाप्तर्यः ॥ ६ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्याह्नः खण्डः ।)

त्रिवृत्करणविषयमवान्तरप्रकरणं परिसमाप्य सद्भिषयमेवानुवर्तयन्मनसो लये सुषुप्तौ जीवस्य सत्संपत्तिं वक्तुमुक्तवानित्याह—

उद्दालको हाऽऽरुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच
स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पु-
रुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा
संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादे-
न॥ स्वपितीत्याचक्षते स्व॥ ह्यपीतो
भवति ॥ १ ॥

उद्दालक इति । उद्दालको नामतोऽरुणस्यापत्यमारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच । किं
ह सोम्य स्वप्नान्तं स्वप्नस्यान्तोऽवसानं यस्मिन्निति स्वप्नान्तस्तं स्वप्नान्तं सुषुप्तिस्थानं सत्सं-
पत्त्यारुण्यं मे मम वचनाद्विजानीहीति । कथं यत्र यस्मिन्काले पुरुषस्यैतत्स्वपिति नाम
भवति तदा तस्मिन्काले हे सोम्य पुरुषः सता सच्छब्दवाच्यया प्रकृतया देवतया
संपन्नः संगत एकीभूतो भवति भेदहेतोरुपाधेर्विलयादित्यर्थः । कथमेतन्नामेत्यपेक्षायां गुणयो-
गादित्याह—स्वामिति । मनआदेर्विलीनत्वेन तत्संसर्गकृतं जीवत्वं परित्यज्य स्वं
स्वकीयं स्वरूपं परमार्थसत्यमपीतो गतो भवति । तस्मादेतं सुषुप्तं स्वपितीत्येवं नामाऽऽचक्षते
लौकिकाः । स्वात्मानं यस्मादपीतो भवतीत्येवं तद्गुणनामप्रसिद्धितोऽपि स्वात्मप्राप्तिरवगम्यत
इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

एवमुक्तामेव सत्संपत्तिं दृष्टान्तेन बोधयति—

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं
पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा बन्धनमे-
वोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं
दिशं पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा प्राण-
मेवोपश्रयते प्राणबन्धन॥ हि सोम्य मन
इति ॥ २ ॥

स यथेति । स दृष्टान्तो यथा लोके शकुनिः पक्षी शकुनिघातकस्य हस्तगतेन
सूत्रेण बद्धः पाशतो बन्धनमोक्षार्थं दिशं दिशं प्रतिदिशं पतित्वा बन्धनादन्यत्राऽऽयत-
नमाश्रयं विश्रामस्थानमलब्ध्वाऽप्राप्य बन्धनमेवोपश्रयत आश्रयते । एवं यथादृष्टान्तमेव
खलु हे सोम्य तत्प्रकृतमनोपचितं मनो मनउपलक्षितो जीवो दिशं दिशं कर्मोपदिष्ट-

मुखदुःखादिलक्षणां जाग्रत्स्वप्नयोः पतित्वाऽनुभूयान्यत्र सदारूयात्स्वात्मन आयतनं विश्र-
मणस्थानमलब्ध्वा प्राणमेव सदारूयां देवतामेवोपश्रयते न प्रसिद्धं प्राणं सत्प्रकरणात्प्रा-
णस्य प्राणमित्यादिभ्रुत्यन्तराच्चेत्यर्थः । जीवस्य परमात्माश्रितत्वे हेतुमाह—प्राणब-
न्धनमिति । हे सोम्य प्राणो बन्धनं यस्य मनस्तन्मनः प्राणबन्धनं प्राणो बन्धनं प्राणो-
पलक्षितपरमात्माश्रयं मनस्तदुपलक्षितो जीव इत्यर्थः ॥ २ ॥

स्वपितिनामप्रसिद्धिद्वारेण जगतो मूलं दर्शयित्वाऽज्ञानादिलक्षणकार्यकारणपरम्परयाऽपि
तदिदर्शयिषुराह—

अशनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति यत्रै-
तत्पुरुषोऽशिशिषति नामाऽऽप एव तदशितं
नयन्ते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय
इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुक्ल-
मुत्पतितं सोम्य विजानीहि मेवममूलं भवि-
ष्यतीति ॥ ३ ॥

अशनापिपासे इति । अशितुमिच्छाऽशना यालोपञ्छान्दसः । पातुमिच्छा पिपासा
ते अशनापिपासे । तयोः सतत्त्वं हे सोम्य मम वचनाद्विजानीहि । इत्युक्त्वा तावदशनातत्त्वं
दर्शयति—यत्रेति । यत्र यस्मिन्पुरुषोऽशितुमिच्छत्यशिशिषतीत्येतन्नामा भवति । तदा
पीता आप एव तदशितमन्नं नयन्ते द्रवीकृत्य रसादिभावेन परिणमयन्त इत्यर्थः ।
एतद्दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—तदिति । तत्तस्मिन्नपामशितनेतृत्वे दृष्टान्तो यथा लोके गां
नयतीति गोनायो गोपाल उच्यते । तथाऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं यथादृष्टान्तम् । तत्तदा
यदा पुरुषोऽशिशिषति नाम तदाऽशितं नयतीत्यशनायेत्येकवचनं छान्दसम् । एवमप
आचक्षते कथयन्ति लौकिकाः । तत्रैवमपामशितनेतृत्वे सत्येतच्छरीरारूपं शुक्लमिव शुक्लं कार्यं
षट्कणिकानामिवाङ्कुररूपमुत्पतितमुत्पन्नं हे सोम्य त्वं विजानीहि किं नेदं शरीररूपं शुक्लं
कार्यममूलं मूलरहितं भविष्यति ॥ ३ ॥

इत्युक्तः श्वेतकेतुराह—

तस्य क मूलं स्यादन्यत्राज्ञादेवमेव खलु सो
म्याच्चेन शुक्लेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य
शुक्लेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुक्लेन
सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः
प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥

तस्येति । तस्य शरीरस्य क मूलं स्यादित्येवं पृष्ठः पिताऽऽह—अन्यत्राज्ञादिति ।

अन्नादन्यत्र तस्य क मूलं स्यादित्यनुषङ्गः । किंत्वन्नमेव रसक्रमेण मूलमिति भावः । यथा देहशुद्धोऽन्नमूल एवमेव खलु हे सोम्यान्नेनान्नरूपेण शुद्धेन कार्येणाऽऽपो मूलमन्व्लक्षणं कारणमन्नस्य शुद्धस्यान्विच्छ प्रतिपद्यस्व । तथाऽपामप्युत्पत्त्यादिमत्वादाद्भिर्हि सोम्य शुद्धेन कार्येण तत्कारणरूप तेजो मूलमन्विच्छ । तथा त्वं तेजसा सोम्य शुद्धेन सद्रूपं मूलमीश्वराख्यमन्विच्छ । अतो हे सोम्येमाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः सन्मूलाः सत्कारणाः सदायतनाः सदाश्रयाः स्थितिकालं सत्प्रतिष्ठाः सदेव प्रतिष्ठा लयः परिसमाप्तिर्यासां ताः सत्प्रतिष्ठाश्च प्रलयकाल इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथापि शुद्धद्वाराऽपि सदधिगममाह—

अथ यत्रैतत्पुरुषैः पिपासति नाम तेज एव
तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरु-
षनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैत-
देव शुद्धमुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदम-
मूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥

अथेति । यत्र यस्मिन्काले पुरुषः पातुमिच्छति पिपासतीत्येतन्नाम भवति तत्तदा तेज एव पीतमन्नादि शोषयन्नयते लोहितादिभावेन परिणमयति । तत्तत्र दृष्टान्तो यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तदा तेज उदन्येत्येवमाचष्ट उदकं नयतीत्युदन्यमुद-
न्येति छान्दसम् । तत्रैवं तेजसाऽपां लोको लोहितादिभावेन परिणम्यमानत्वे सत्येतदेव शरीराख्यमेव शुद्धमुत्पतितमित्यादि समानम् ॥ ५ ॥

एवं तेजआदिनोपभुज्यमानेनोपचिते संघाते कस्य भूतस्य किं कार्यमित्यत आह—

तस्य क मूलं स्यादन्यत्रान्द्र्योऽद्भिः^१ सोम्य
शुद्धेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य
शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः
सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा नु
खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य
त्रिवृत्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव
भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि
संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां
देवतायाम् ॥ ६ ॥

यथेति । यथा येन प्रकारेण हे सोम्येमास्तेजोबन्नाख्यास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्यैकैका

देवता त्रिवृत्रिवृद्भवति । तत्रिवृत्करणं पुस्तोदेव प्राणेवाद्भूमशितं त्रेधा विधीयत इत्याद्युक्तं भवतीत्यर्थः । अथ स्मरणद्वाराऽपि सदात्मत्वं निरूपयति—अस्येति । हे सोम्यास्य प्रयतो म्रियमाणस्य पुरुषस्य वाक्प्रथमं मनसि संपद्यत एवोपसंह्रियते । मनः प्राणे प्रसिद्धे संपद्यते । प्राणश्च तेजसि भौतिक अध्यात्मिके । यद्वा तदुपलक्षिते तदध्यक्षर्जावे संपद्यते । तेजः परस्यां सदारूयायां देवतायां संपद्यते । एवमस्या देवताया निमित्तस्य मनस उपसंहारात्तत्स्थजीवोपसंहारस्य सुषुप्तिकालवदर्थप्राप्तत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं सिद्धं सदद्वयत्वमुपसंहरति—

स य एधोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा
भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

इति षष्ठाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

स य इति । एवं सन्मूढप्राप्तोऽज्ञानमात्रं खहितत्वात्पुनस्ततः सुषुप्तैवदुत्थाय देहजाल-
माविशति जीवः स एष उक्तः सदारूयोऽणिमाऽणुभावोऽणुरेव सूक्ष्ममैतदात्म्यमेतदेव सन्ना-
त्मा यस्य सर्वस्य तदेतदात्मा तस्य भाव एतदात्म्यम् । एतदात्मकमिदं सर्वं जगद्येन चाऽऽ-
त्मनाऽऽत्मवत्त्वेन सदारूयं करणं सत्यं परमार्थसदतः स एवाऽऽत्मा सर्पवत्कल्पितस्य
जगतः स्वरूप रज्जुवदित्यर्थः । एवं सर्वस्य सदात्मत्वेऽपि मम किं स्यादित्यत आह—
तत्त्वमिति । अतो हे श्वेतकेतो त्वमपि सत्सदारूयं ब्रह्मासि । इत्येवं प्रत्यायितः पुत्र
आह—भूय इति । यद्यहन्यहनि सर्वाः प्रजाः सुषुप्तौ सदात्मस्वरूपं प्राप्नुवन्ति तहि
वयं सत्संपन्ना इति ताः कुतो न विदुरिति संदेहोऽस्त्य स्तत्कारणं दृष्टान्तेन मा मां
भगवान्भूय एव पुनरपि विज्ञापयन्तु प्रत्याययत्विति पृष्टः पिता तत्कारणं वक्तुं प्रतिज्ञात-
वानित्याह—तथेति । ह सोम्य तथाऽस्तु त्वत्पृष्टं दृष्टान्तेन बोधयिष्यामीत्युवाचे-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

इति षष्ठाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य नवमः खण्डः)

तथा बोधयितुमाह—

यथा सोम्य मधु मधकृतो निस्तिष्ठन्ति नाना-
त्ययानां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं
गमयति ॥ १ ॥

यथेति । यथा सोम्य लोके मधुकृतो मधु कुर्वन्तीति मधुकृतो मधुकरमक्षिका मधु निस्तिष्ठन्ति निष्पादयन्ति कथं नानात्ययानां नानागतीनां नानादिक्कानां वृक्षाणां रसान्समवहारं समाहृत्यैकताभावं मधुत्वेन रसमिति वचनव्यत्ययेन रसान्गमयन्ति मधु च संपादयन्तीति यावत् ॥ १ ॥

ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य
रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव
खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न
विदुः सति संपद्यामह इति ॥ २ ॥

ते रसा यथा तत्र मधुनि न विवेकं लभन्ते । कथम् । अमुष्याऽऽम्रस्य वृक्षस्य रसोऽस्म्यहममुष्य पनसवृक्षस्य वा रसोऽस्म्यहमित्येवं यथा दृष्टान्तमेव खलु हे सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सुषुप्तौ मरणप्रलययोश्चापि सति सदारव्ये ब्रह्मणि संपद्य ते प्राप्य वयं स्ति संपद्यामहे संपन्ना भवामः संपन्ना इति न विदुर्न जानीयुरेकीभूतत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

तर्हि यथाशरीरमुत्थानं न स्यादित्यत आह—

त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वरा-
हो वा कीटो वा पतङ्गो वा दशो वा मशको
वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥ ३ ॥

त इहेति । ते जीवा इह लोके सुषुप्तौ सत्संपत्तेः प्राग्गत्यर्कमादिवशाद्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दशो वा मशको वेत्येवमादि यस्त्वरूपं भवन्ति प्रतिपन्ना बभूवुस्ते पुनस्तत्कर्मज्ञानवासनाङ्किताः सन्त उत्थानसमये तद्य प्रादिरूपमेवाऽऽभवन्त्यागत्य व्याघ्रो वा सिंहो वेत्येवं प्रतिपद्यन्ते । आत्मनः सदात्मत्वमज्ञात्वैव तत्संपन्नत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

स य एषोऽणिमेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमासि श्वेतकेतो इति भूय एव
मा भगवान्विज्ञापयविति तथा सोम्येति
होवाच ॥ ४ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

स एषोऽणिमेत्यादि पूर्ववत् । ननु तथाऽपि सत्यागमनानन्तरमहं सत आगतोऽस्मीत्येवं

ज्ञानं कस्मात्कारणान्न भवति तत्कारणं भूय एव मा भगवान्दृष्टान्तेन विज्ञापयत्वित्यादि
समानम् ॥ ४ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य दशमः खण्डः ।)

तत्सदृष्टान्तमाह—

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते
पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति
स समुद्र एव भवति ता यथा तत्र न विदुरि-
यमहमस्मीयमहमस्मीति ॥ १ ॥

इमा इति । हे सोम्येमाः प्राच्यः प्रागश्चन्ति गङ्गाद्याः नद्यः पुरस्तात्पूर्वा दिशं
प्रति स्यन्दन्ते स्ववन्ति तथा प्रतिच्यः प्रतीचीमश्चन्तीति प्रतीच्यः सिन्ध्वाद्या नद्यः
समुद्रादम्भोनिषेर्जलधरैराक्षिताः पुनर्वृष्टिरूपेण पतिता गङ्गादिनदीरूपिण्यः सत्यः पुनः
समुद्रमेवापियन्ति समुद्रैकतां गच्छन्ति । अतः स प्रसिद्धः समुद्र एव भवति । ता नद्यो
यथा तत्र समुद्रे समुद्रैकतां गता न विदुरियं गङ्गाऽहमस्मीयं सिन्धुरहमस्मीत्येवं न
विजानन्ति ॥ १ ॥

एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत
आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त
इह व्याघ्रो वा सि*हो वा वृको वा वराहो
वा कीटो वा पतङ्गो वा द*शो वा मशको
वा यद्यद्भवन्ति तदामवन्ति ॥ २ ॥

स य एषाऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव
मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति
होवाच ॥ ३ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

एवं यथादृष्टान्तमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य सतो वयमागच्छामह
आगता इति वा न विदुरेकीभूतत्वादेवेत्यर्थः । त इह व्याघ्रो वेत्यादि समानम् । जल-
बुद्बुदफेनादीनां कारणीभूतजलभावं गतानां विनाशवत्सत्कारणसंपन्नानां जीवानां तु कथं
तर्हि न विनाश इत्येतद्दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्वित्यादि समानम् ॥ २ ॥ ३ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्यैकादशः खण्डः ।)

जीवनाशाभावं दृष्टान्तेन बोधयति—

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याह-
न्याज्जीवन्स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्योऽ-
ग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्स एष जीवेनाऽऽत्म-
नाऽनुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥

अस्येति । हे सोम्यास्य महतोऽनेकशाखादिसंयुक्तस्य वृक्षस्य यः कश्चिन्मूले
परश्चादिनाऽभ्याहन्यादघातयेत्सकृद्घातमात्रेण शोषादर्शनाज्जीवन्नेव सन्त्वेत् । तथा यो
मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्त्वेत् । योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन्त्वेत् । अतः स एष वृक्ष इदानीं
जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रभूतो व्यासः सन्पेपीयमानो मूलैरुदकादिकं पिबन्मोदमानो हर्षं प्राप्नुवं-
स्तिष्ठति ॥ १ ॥

अस्य यदेका* शाखां जीवो जहात्यथ सा
शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृता-
यां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः
शुष्यति ॥ २ ॥

अस्य वृक्षस्य यद्येकां शाखां जीवो जहाति त्यजति शाखायां प्रसृतमात्मांशमुपसंह-
रत्यथ तदा सा शाखा शुष्यति जीवकर्मक्षयात् । द्वितीयां जहातीत्यादि समानम् ॥ २ ॥

एवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच जीवा-
पेतं वाव किलेवं म्रियते न जीवो म्रियत
इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिद* सर्वं
तत्सत्य* स आत्मा तत्त्वमासि श्वेतकेतो इति
मूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा
सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

इति षष्ठाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

एवं यथादृष्टान्तमेव खलु सोम्य विद्धीति पिता होवाच । किम् । जीवापेतं जीवावे-
युक्तं वाव किलेदं शरीरं म्रियते न जीवो म्रियते कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गादित्यर्थः ।
अम्रियमाणो जीवो यदात्मना स्थितः स य एषोऽणिमित्यादि समानम् । कथं पुनरिदं स्थूलं
नामरूपात्मकं जगत्तद्विपरीतास्तत उत्पद्यत इत्येतददृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापय-
त्वित्यादि समानम् ॥ ३ ॥

इति षष्ठाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य द्वादशः खण्डः)

सूक्ष्मस्य स्थूलकारणत्वं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति मि-
न्द्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्य-
ण्य इवमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां
भिन्द्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्य-
सीति न किञ्चन भगव इति ॥ १ ॥

न्यग्रोध इति । न्यग्रोधस्य वटस्य फलमतोऽस्मात्प्रकृतान्यग्रोधादाहरेत्युक्तः श्वेतकेतु-
रिदं फलमाहृतं हे भगव इति दर्शितवन्तं प्रति पिताऽऽह भिन्द्धि फलमित्युक्त इतर आह
भिन्नं भगव इत्युक्ते तं पिताऽऽह किमत्र भिन्ने फले पश्यसीत्युक्त आहाण्व्योऽणुतरा
इवेमा धाना बीजानि हे भगव इत्युक्ते पिताऽऽह हेऽङ्गाऽऽसां धानानां मध्य एकां
धानां भिन्द्धीत्युक्त आह भिन्ना भगव इत्युक्ते पिताऽऽह किमत्रास्यां भिन्नायां धानायां
पश्यसीत्युक्तः पुत्र आह न किञ्चन पश्यामि भगव इति ॥ १ ॥

तः होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निमा-
लयस एतस्य वै सोम्येषोऽणिमन् एवं महान्य-
ग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धस्त्व सोम्येति ॥ २ ॥

उक्तवन्तं तं पुत्रं पितोवाच । किम् । हे सोम्य यं वा एतं वटबीजाणिमानमणुभावं
न निभालयसे न पश्यसि । एतस्यैव वटबीजाणिमन् कार्यमतो हे सोम्येष प्रत्यक्षतो
दृश्यमानो महान्स्थूलः शाखादिमान्यग्रोधो वट उत्पन्नः संतिष्ठति । एवमेतददृष्टान्तानुरूपमेव
सतोऽणिमन्ः स्थूलं जगदुत्तिष्ठतीति श्रद्धस्त्व विश्वासहि हे सोम्येत्यर्थः ॥ २ ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमासि श्वेतकेतो इति भूय एव

मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति
होवाच ॥ ३ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

एवं महानित्यत्रस्यैवंशब्दो व्यवहितेन संबध्य व्याकृतः । स य इत्यादि समानम् ।
एतज्जगन्मूलं कस्मात्प्रत्यक्षेण नापलभ्यते । तद्दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयस्वि-
त्यादि समानम् ॥ ३ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ।)

तथा बोधयितुमाह—

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा
इति स ह तथा चकार त० होवाच यद्दोषा
लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति तद्धाव-
मुश्य न विवेद ॥ १ ॥

लवणमिति । लवणमेतद्वृष्टादावुदकेऽवधाय प्रक्षिप्याथ रात्रेरत्ययानन्तरं प्रातःकाले
मा मामुपसीदथा उपगच्छथा इत्युक्तः स श्वेतकेतुस्तथा चकार यथा पित्रोपदिष्टं तथा
कृतवान् । तं श्वेतकेतुं परेद्युः प्रातर्हं पितोवाच । किं यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधा विक्षिप्तवा-
गसि हेऽङ्ग तल्लवणमाहरेत्युक्तः पुत्रस्तल्लवणं ह किल दर्शनस्पर्शनाभ्यामवमृश्यान्विष्य यथा
र्वि पिण्डरूपमभूत्तथा न विवेद विज्ञातवान् । यतस्तल्लवणं विलीनमेवाप्सु संश्लिष्टमे-
त्यर्थः ॥ १ ॥

तदुल्लङ्घ्युपायमाह—

यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तादाचामेति कथ-
मिति लवणमिति मध्वादाचामेति कथमिति
लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति लवणमि-
त्यभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति तद्ध
तथा चकार तच्छश्वत्संवर्तते त० होवाचात्र
वाव किल सत्सोम्य न निमालयसेऽत्रैव
किलेति ॥ २ ॥

अङ्ग हे वत्सोऽस्योदकस्यान्तादुपरिमागाद्गृहीत्वाऽऽचामाऽऽचमनं कुर्वित्युक्तं तथा कृतवन्तं पुत्रं पितोवाच । कथमित्युक्तः पुत्र आह लवणं स्वादुत इति । अथोदकस्य मध्यादन्तादधोभागाच्च गृहीत्वाऽऽचामेत्यादि समानम् । अभिप्रास्य परित्यज्यैतल्लवणोदकमथानन्तरं मा मां प्रत्युपसीदथा आगच्छेत्युक्तः पुत्रस्तल्लवणं परित्यज्य ह किल तथा चकार पितृसमीपमाजगाम । किं कुर्वस्तल्लवणं शश्वन्नित्यं वर्तत इति ब्रुवन् । तमागतं पुत्रं ह पितोवाच किमत्रास्मिन्देह एव किल वर्तमानं सत्सदारूपं कारणं हे सोम्य त्वं न निभालयसे नोपलभसे दर्शनस्पर्शनाभ्यां लवणमिवात्रैव देह एव किल पुनः सदुपलप्स्यस इति शेषः । तत्रैव जिह्वोपलब्धलवणवदित्यर्थः । समानमन्यत् ॥ २ ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव
मा मगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति
होवाच ॥ ३ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

तर्हि तदुपायान्तरं दृष्टान्तेन भूय एव मा मगवान्विज्ञापयत्वित्यादि समानम् ॥ ३ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ।)

तदुपायं दृष्टान्तेन बोधयति—

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय
तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्मुखो
द्वाऽधराङ्वा प्रत्यङ्मुखो प्रध्माधीताभिनद्धाक्ष
आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः ॥ १ ॥

यथेति । यथा लोके हे सोम्य गन्धारेभ्यो देशविशेषेभ्यः कंचित्पुरुषमभिनद्धाक्षं बद्धचक्षुषमरण्ये तस्करैरानीतमभिनद्धाक्षमेव ततोऽतिजनेऽतिक्रान्तजने जनशून्यप्रदेशे विसृजेत् । स विसृष्टः पुरुषो यथा तत्रारण्य एव दिग्भ्रमोपेतः प्राङ्वा प्राङ्मुखो वोदङ्मुखो वाऽधराङ्वा प्रत्यङ्मुखो वा प्रध्माधीत शब्दं कुर्याद्विक्रोशेत् । कथम् अभिनद्धाक्षोऽहं गन्धारेभ्यस्तस्करैरानीतोऽभिनद्धाक्ष एव विसृष्ट इति ॥ १ ॥

तस्य यथामिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं
गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं
पृच्छन्पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसं-
पद्येतैवमेवेहाऽऽचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य
इति ॥ २ ॥

एवं विक्रोशतस्तस्य यथामिनहनं बन्धनं प्रमुच्य मुक्त्वा कारुणिकः कश्चित्प्रब्रूया-
त्किमेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेत्येवमुक्तः स मुक्तबन्धनो ग्रामाद्ग्रामा-
न्तरं पृच्छन्पण्डित उपदिष्टार्थग्रहणसमर्थो मेधावी स्वयमूहापोहसमर्थो गन्धारानेवोप-
संपद्येत प्राप्नो भवति । एवं गन्धारपुरुषवदाचार्य उपदेष्टा रैस्यै मोहपटाभिनद्धाक्षस्य
पुण्यापुण्यादितस्करैरनेकानर्थसंकुलदेहारण्ये प्रवेशितस्य स आचार्यपुरुषः सूक्ष्मं तत्त्वं
वेद जानाति नान्य इत्याचार्योपदेशः स्वस्वरूपावगम उपाय इत्युक्तं भवति । तस्याऽऽचा-
र्यवतः पण्डितस्य मेधाविनोऽविद्याबन्धनविनिर्मुक्तस्य तावदेव तावानेव कालश्चिरं विलम्बः
सत्संपत्तेरिति शेषः । किं यावद्यावत्कालपर्यन्तं न विमोक्ष्ये पुरुषव्यत्ययेन न विमो-
क्ष्यते प्रारब्धकर्मणो भोगाद्विनाशेन यावेद्देहपातो न भवतीति यावत् । अथ तदा देहपा-
तसमकालमेव संपत्स्ये संपत्स्यते विमुक्तो भवतीत्यर्थः । समानमन्यत् ॥ २ ॥

स य एषोऽणिमेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव
मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति
होवाच ॥ ३ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

तर्ह्याचार्यवान्येन क्रमेण सत्संपद्यते तत्कर्म दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञा-
पयत्वित्यादि समानम् ॥ ३ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ।)

तत्कर्म दर्शयति—

पुरुषं सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्थुपासते
जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न

१ ख. °ण्यादितदशेषसत्स्वरूपावगम उपाय इत्यु° ।

वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि
तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥

पुरुषमिति । हे सोम्य पुरुषमुपतापिनं जराद्युपतापवन्तं मुमूर्षुं ज्ञातयो बान्धवाः परि-
वेष्ट्योपासते । कथं जानासि मां पितरं जानासि मां भ्रातरमित्येवं वृच्छतस्तस्य भुभूषार्या-
वत्पर्यन्तं न वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवताया न संपद्यत
इति प्रत्येकं संबध्यते । तावत्पर्यन्तं जानाति ॥ १ ॥

अथ यदाऽस्य वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे
प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न
जानाति ॥ २ ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव
मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति
होवाच ॥ ३ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

अथ यदाऽस्य मुमूर्षोर्वाङ्मनसि संपद्यते मन आध्यात्मिके प्राणे प्राणो भौतिके तेजसि
तेजः परस्यां सदाख्यायां देवतायां संपद्यतेऽथ तदा न जानातीत्येवं विदुषः सत्संपत्तिक्रमः
पूर्वोक्तमुमूर्षुविद्वत्सत्संपत्तिक्रमतुल्य एव । एतावांस्तु विशेषः—यद्विद्वान्संपन्नोऽपि पुन-
रत्राऽऽवर्तते विद्वान्स्तु नाऽऽवर्तत इतिवत्तर्ह्यत्र यत्कारणं तदभूय एव मा भगवान्दृष्टान्तेन
विज्ञापयत्वित्यादि समानम् ॥ २ । ३ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य षोडशः खण्डः ।)

तद्वोधयितुं दृष्टान्तमाह—

पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहा-
र्षास्तेयमकार्षात्परशुमस्मै तपतेति स यदि
तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते
सोऽनृताभिसंधोऽनृतेनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं
तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥

पुरुषमिति । हे सोम्योतापि पुरुषं हस्तगृहीतं बद्धहस्तं राजपुरुषा आनयन्ति । किं कृतवानयमितीतरैः पृष्टाश्च त आद्भुरपहार्षाद्भनमस्यायमिति । इतरे च चौर्यकर्मणि संदिह्यमानं प्रत्याहुस्त्वं किं स्तेयमकार्षीरिति पृष्टे तस्मिंश्चापह्नुवति सत्याद्भुः परशुमस्मा एतदर्थं संतपत परशुतापं कुरुत शोधयत्वयमात्मानमिति । स यदि तस्य स्तैन्यस्य कर्ता भवति बहिश्चापह्नुते तर्हि तत एवानृताभिसंधत्वा देवानृतमन्यथाभूतं सन्तमन्यथात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसंधो मिथ्याभिनिवेशवाननृतेनाऽऽत्मानमन्तर्धाय व्यवहितं कृत्वाऽथ तप्तं परशुं प्रतिगृह्णाति स तदा दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषादिभिः ॥ १ ॥

अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमा-
त्मानं कुरुते स सत्याभिसंधः सत्येनाऽऽत्मा-
नमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्य-
तेऽथ मुच्यते । ॥ २ ॥

अथ यदि तस्य स्तैन्यस्याकर्ता भवति तत एव स्तैन्यकर्माकरणादेव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसंधः सत्येनाऽऽत्मानमन्तर्धाय व्यवहितं कृत्वा तप्तं परशुं प्रतिगृह्णाति स सत्या-
भिसंधो न दह्यतेऽथ मुच्यते च मिथ्याभियोक्तम्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमेव दार्ष्टान्तिकेऽपि योज्यमित्यभिप्रायेणोक्तं दृष्टान्तमनुवदति—

स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदं सधं
तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति
तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ३ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

स यथेति । उभयोस्तत्परशुहस्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वे, अथानृताभिसंधवत्सत्या-
भिसंधो यथा तत्र तत्परशुग्रहणकर्माणि नादाह्येत सत्यव्यवहितहस्ततलत्वादेवं सद्ब्रह्माभि-
संधीतरयोः शरीरपातकाले तुल्यायामपि सत्संपत्तौ विद्वान्संपद्यते न पुनर्व्याघ्रादिदे-
हग्रहणायाऽऽवर्तते । अविद्वान्स्तु पुनस्तद्ग्रहणायाऽऽवर्तते विकारानृताभिसंधत्वादित्यर्थः ।
समानमन्यत् । एवं पित्रोपदिष्टा विद्यासंपत्तिः श्वेतकेतोर्वृत्तेति श्रुतिराह—तद्धेति । अस्य
पित्रा ह किल तत्तत्त्वमसीति दृष्टान्तैर्हेतुमिश्रोक्तं कार्यकारणभ्यः प्रविचिक्त्वा मात्मतत्त्वं
श्वेतकेतुः सदेवाहमस्मीति विजज्ञो विज्ञातवान् । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिस-
माप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

जन्माद्यस्य यतो यदेतदखिलं संविश्य जीवात्मना
 नामादिप्रविवेककृद्दशदिशं प्राप्यापि नो जन्तवः ॥
 जानन्त्येव न यत्प्रकारशतकैः प्राप्यं गुरोर्विद्यतोऽ-
 बाप्योऽमुच्यत एव तद्यदनिशं ध्याये नृसिंहाभिधम् ॥
 इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीपुरुषोत्तमाश्रमपूज्यपा-
 दशिष्यनित्यानन्दाश्रमविरचितायां छान्दोग्यव्या-
 ख्यायां मिताक्षरायां षष्ठोऽध्यायः ।

(अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।)

उत्तमाधिकारिणं प्रत्येवं साक्षाद्ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्येदानीं शास्त्राचन्द्रन्यायेन मध्यमा-
 धिकारिणो ब्रह्मबुद्धिस्थिरीकरणार्थमधमस्याधिकारिणो वा सोपानारोहणन्यायेन ध्यानार्थं
 नामादिप्राणान्तसंकीर्तनद्वारा ब्रह्मोपदेष्टुं सप्तमोऽध्यायः प्रवर्तते । तत्र ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थं
 निरतिशयश्रेयःप्राप्तिसाधनत्वस्यापनार्थमाख्यायिकामारचयति—

ॐ ।

अधीहि मगव इति होपससाद सन-
 त्कुमारं नारदस्तः होवाच यद्वेत्थ तेन
 मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति स
 होवाच ॥ १ ॥

अधीहीति । हे मगवो भो भगवंस्त्वमधीह्यधीष्व मां विज्ञापयेति मन्त्रमुच्चारय-
 न्नारदो ह किञ्च सनत्कुमारमुपससादोपसन्नवान् । तं यथाशास्त्रमुपसन्नं नारदं सनत्कुमार
 उवाच । किं यदात्मविषयं किञ्चित्त्वं वेत्थ तेन तत्प्रख्यापनेनेदमहं जाने नेत्येवं मा
 मामुपसीदोपसर्पतस्तव विज्ञानादूर्ध्वं ते तव तुभ्यमहं वक्ष्यामीति गुरुणोक्तः स नारद
 उवाच ॥ १ ॥

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथ-
 र्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं
 पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं
 देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां
 नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽ-
 ध्येमि ॥ २ ॥

किम् । ऋग्वेदमहमध्येमि स्मरामि । यद्वेत्येति विज्ञानस्यैव पृष्टत्वात् । तथा यजुर्वेदं
सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं वेदमितिहासपुराणात्मकं पञ्चमवेदं वेदानां भारतपञ्चमानां वेदं
याकरणं वेदार्थवेदनहेतुत्वात् । पित्र्यं श्राद्धसंकल्पं राशिं गणितं दैवमुत्पातविज्ञानं निधिं
हाकालादिनिधिशिल्पं वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रमेकायनं नीतिशास्त्रं देवविद्यां निरुक्तं
वक्ष्यमाणो वेदत्रयस्य विद्यां शिक्षादिरूपां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां भूततन्त्रं क्षत्रविद्यां धनुर्वेदं
क्षत्रविद्यां ज्यौतिषं सर्पदेवजनविद्यां सर्पविद्यां गारुडं गन्धर्वविद्यां गीतनृत्यादिज्ञानान्ये-
त्सर्वं हे भगवोऽहमध्येमि स्मरामीत्यर्थः ॥ १ ॥

तर्हि सर्वज्ञस्त्वं कृतकृत्योऽसीत्यत आह—

सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽत्मविच्छ्रु-
त* ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्म-
विदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवा-
ञ्छोकस्य पारं तारयत्विति त* होवाच यद्वे
किंचैतदध्यगीष्टा नामैवैतत् ॥ ३ ॥

सोऽहमिति । हे भगवः सोऽहमेतत्सर्वं जानन्नपि मन्त्रविदेव कर्मविदेवास्मि । मन्त्रेषु
र्माणीति वक्ष्यमाणत्वान्नाऽऽत्मवित् । नाऽऽत्मानं वेद्वीत्यर्थः । मा भवतु तद्वेदनं तस्य को
पयोग इत्यत आह—श्रुतमिति । हि यस्मादात्मानं वेत्तीत्यात्मविच्छोकं मनस्ताप-
कृतार्थबुद्धितं तरत्यतिक्रामतीत्येवं मे मम भगवद्दृशेभ्यो शुष्मत्सदृशेभ्यः श्रुतमागमज्ञान-
स्थेव । स चाहमनात्मवित्त्वाद्धे भगवः शोचाम्यकृतार्थबुद्ध्या संतप्ये । अतः शोकाविष्टं
मि शोकस्य शोकसागरस्य पारं भगवांस्तारयत्वात्मज्ञानोदुपेन कृतार्थबुद्धितामापादयत्व-
यं गमयत्विति यावत् । तमेवमुक्तवन्तं प्रत्याचार्य उवाच । किं यद्वै किंचैतद्वेदादि
वमध्यगीष्टा अधीतवानसि तत्सर्वं नामैव विकार एव वाचारम्भणश्रुतेः ॥ ३ ॥

उक्तमेवोपपादयति—

नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वण-
श्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः
पित्र्यो राशिर्देवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं
देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या
नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्नामो-
पास्वेति ॥ ४ ॥

नाम वा ऋग्वेद । इत्याद्युक्तार्थेन । तदुपसंहरति—नामैवैतदिति । फलितमाह—
नामेति । नाम ब्रह्मेत्येवमुपास्वेति ॥ ४ ॥

तत्फलमाह—

स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो नाम
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति
नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवी-
त्विति ॥ ५ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स य इति । स यः कश्चिन्नाम ब्रह्मेत्युपास्ते, तस्योपासकस्य यावन्नाम्नो गतं गोचरं
तत्तस्मिन्निषये यथाकामचारो यथेच्छचरणं भवतीत्यर्थः । उपसंहरति—यो नाम ब्रह्मे-
त्युपास्त इति । इत्युक्तान्नाम्नोऽन्यद्ब्रह्मदृष्ट्यहं पृच्छति—अस्तीति । हे भगव-
न्नाम्नः सकाशाद्भूयोऽधिकतरं किं ब्रह्मदृष्ट्यहमस्तीत्येवं पृष्ठो गुरुराह—नाम्नो वाव
भूयोऽस्तीति । एवमुक्तो नारद आह—तदिति । यद्यस्ति किञ्चिन्नाम्नो भूयस्तर्हि तन्मे
भगवान्ब्रवीतु कथयत्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः)

एवमुक्तो गुरुराह—

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञा-
पयति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति-
हासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं
दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां
ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां
सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं
चाऽऽकाशं चापश्च तेजश्च देवांश्च मनु-
ष्यांश्च पशून्श्च वयांश्च तृणवनस्पती-
ञ्श्चापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं
च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चा-
हृदयज्ञं च यद्वै वाङ्मनामविष्यन्न धर्मो नाधर्मो

व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु
न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापय-
यति वाचमुपास्वेति ॥ १ ॥

स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो वाचं
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति मगवो वाचो भूय
इति वाचो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे मग-
वान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

वागिति । वागवाव वागिन्द्रियमेव नाम्नो भूयस्तस्यैव जिह्वामूलीयाद्यष्टस्यानेषु स्थि-
त्वा नामात्मकवर्णहेतुत्वात् । भूयस्त्वमन्वयेन साधयति—वागित्यारभ्याहृदयज्ञं चेत्यन्तेन ।
हृदयज्ञं हृदयप्रियं तद्विपरीतमहृदयज्ञम् । प्रसिद्धार्थत्वात् । अथ व्यतिरेकेण भूयस्त्वं
साधयति—यदित्यारभ्या हृदयज्ञ इत्यन्तेन । यदि वै वाङ्नाभविष्यत्तदभावेऽध्ययनतदर्शज्ञाना-
भावेन धर्मादि न व्यज्ञपयिष्यन्न विज्ञातमभविष्यत् । समानमन्यत् ॥ १ । २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।)

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वाऽऽमलके
द्वे वा कोले द्वौ वाऽक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचं
च नाम च मनोऽनुभवति स यदा मनसा
मनस्यति मन्त्रानधीयीत्यथाधीते कर्माणि
कुर्वीयेत्यथ कुरुते पुत्राश्च पशूश्चच्छेयेत्य-
थेच्छत इमं च लोकमभुं चेच्छेयेत्यथेच्छते
मनो ह्यात्मा मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म
मन उपास्वेति ॥ १ ॥

स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति

मगवो मनसो भूय इति मनसो वाव भूयोऽस्तीति
तन्मे मगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

मनो विवक्षाबुद्धिलक्षणान्तःकरणवृत्तिर्वाव भूयस्तस्य वा चो वक्तव्ये प्रेरकत्वात् । मनसो वागादिव्यापकत्वं दृष्टान्तपूर्वकमाह—यथेति । यथा लोके द्वे वाऽऽमल्लके फले द्वे वा कोले बदरीफले द्वौ वाऽक्षौ विभीतकफले मुष्टिरनुभवति व्याप्नोति । मुष्टावन्तर्भवतीति यावत् । एवं यथादृष्टान्तं वाचं नाम च मनोऽनुभवति मनस्यन्तर्भवतीति यावत् । इतोऽपि भूयस्त्वमित्याह—स यदेति । स पुरुषो यदा यस्मिन्काले मनसाऽन्तःकरणेन मनस्यति मनस्यलं विवक्षाबुद्धिं करोति । कथं मन्त्रानधीयीत्योच्चारयेयमित्येवं विवक्षां कृत्वाऽपानन्तरमधीते तथा कर्माणि कुर्वीयेति चिकीर्षाबुद्धिं कृत्वाऽथ कुरुते । तथा पुत्रांश्च पशून्श्चेच्छेयेति प्राप्तीच्छां कृत्वाऽथ तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनेच्छते पुत्रादीन्प्राप्नोतीति यावत् । तथेवं च लोकममुं च परलोकमिच्छेयेच्छेयमिति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथेच्छते प्राप्नोति । अतो मनो ह्यात्मा सत्येव मनस्यात्मनः कर्तृत्वादिसिद्धेः । मनो हि लोकस्तस्मिन्सत्येवं लोकप्राप्त्यनुष्ठानसंभवात् । तस्मान्मनो हि ब्रह्म । यत एवं तस्मान्मन उपास्वेत्यादि समानम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।)

संकल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै संकल्पयतेऽथ
मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नास्मीरयति नास्मि
मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥

संकल्पोऽपि विषयाणां कर्तव्याकर्तव्यविभागसमर्थनरूपाऽन्तःकरणवृत्तिर्वाव मनसो भूयान् । अत्र कार्यकारणभावेहेतुमाह—यदेति । यदा वै संकल्पयत इदं कर्तव्यमिदं नेत्येवं विषयान्विभजतेऽपानन्तरं मनस्यति मन्त्रानधीयीत्येत्याद्याकाङ्क्षाबुद्धिं करोति । अथ वाचमीरयति प्रेरयते । कुत्र तां वाचमु अपि नास्मि नामसामान्यमात्रोच्चारणे निमित्तं तस्मिन्नास्मि मन्त्रा ऋगादिलक्षणा ह शब्दविशेषा एकं भवन्त्यन्तर्भवन्ति विशेषाणां सामान्यान्तर्भावस्य प्रसिद्धत्वात् । मन्त्रेषु च कर्माण्येकं भवन्ति मन्त्रप्रकाशितानामेव तेषां मुत्पत्तेः ॥ १ ॥

तानि ह वा एतानि संकल्पैकायनानि
 संकल्पात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि समकल्-
 पतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाऽऽ-
 काशं च समकल्पन्ताऽऽपश्च तेजश्च तेषां
 संकल्प्यै वर्षं संकल्पते वर्षस्य संकल्प्या
 अन्नं संकल्पतेऽन्नस्य संकल्प्यै प्राणाः संक-
 ल्पन्ते प्राणानां संकल्प्यै मन्त्राः संकल्पन्ते
 मन्त्राणां संकल्प्यै कर्माणि संकल्पन्ते कर्म-
 णां संकल्प्यै लोकः संकल्पते लोकस्य संकल्-
 प्यै सर्वं संकल्पते स एष संकल्पः संकल्प-
 मुपास्वेति ॥ २ ॥

अतस्तानि ह वा एतानि मनआदीनि संकल्पैकायनानि संकल्प एवैकोऽयनं गमनं
 प्रलयो येषां तानि संकल्पैकायनानि संकल्पात्मकानि संकल्पस्वरूपाण्युत्पत्तौ संकल्पे प्रति-
 स्थितानि स्थितिकाल इत्यर्थः । इतोऽपि संकल्पस्य भूयस्त्वमित्याह—समकल्पतामिति ।
 द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी समकल्पेतां संकल्पं कृतवत्याविव निश्चले लक्ष्येते । तथा
 वायुश्चाऽऽकाशं चैतावपि समकल्पेतां संकल्पं कृतवन्ताविव स्वेन रूपेण दृश्येते तथाऽऽपश्च
 तेजश्च तान्यपि समकल्पन्ताम् । इतश्च तस्य महत्त्वमित्याह—तेषामिति । तेषां
 द्यावापृथिव्यादीनां संकल्प्यै संकल्पेः संकल्पनिमित्तं वर्षं वृष्टिः संकल्पते समर्था भवति ।
 तथा वर्षस्य संकल्प्यै संकल्पनिमित्तमन्नं संकल्पते समर्थं भवतीत्येतत्प्रसिद्धम् । अन्नस्य संकल्-
 प्यै प्राणाः संकल्पन्ते 'अन्नं दाम' इति श्रुतेः । प्राणानां संकल्प्यै मन्त्राः संकल्पन्ते प्राण-
 वतामेव मन्त्राध्ययनदर्शनात् । मन्त्राणां संकल्प्यै तत्प्रकाशितानि कर्माणि फलदानाय
 संकल्पन्ते कर्मणां संकल्प्यै तत्फलभूतो लोकः कर्तृगामितया संकल्पते लोकानां (कस्य)
 संकल्प्यै सर्वं जगत्स्वरूपावैकल्याय संकल्पते । यदिदं फलावसानं सर्वं जगत्स एष संकल्पः
 स्यात्संकल्पमूलत्वात् । अतः संकल्पस्य महत्त्वात्संकल्पमुपास्वेति ॥ २ ॥

तत्फलमाह—

स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते बलसान्वै स
 लोकान्धुवान्धुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथ-
 मानानव्यथमानोऽमिसिध्यति यावत्संकल्पस्य
 गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः संकल्पं
 ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः संकल्पाद्भूय इति

संकल्पाद्वाव मूयोऽस्तीति तन्मे मगवान्ब्रवी-
त्विति ॥ ३ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

स य इति । स यः कश्चित्संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते स उपासकः क्लृप्तान्वै, अस्थेमे
लोकाः फलमिति धात्रा कल्पिताल्लोकान्ध्रुवानत्यन्ताध्रुवापेक्षया नित्यानस्वयमपि ध्रुवः सन्प्रतिष्ठि-
तानुपकरणसंपन्नान्स्वयं प्रतिष्ठितः सन्नव्यथमानानभिन्नादिरहितान्स्वयमव्यथमानः सन्नभिस्ति-
व्यस्यभिप्राप्नोति । समानमन्यत् ॥ ३ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।)

चित्तं वाव संकल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ
संकल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु
नाम्मीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु
कर्माणि ॥ १ ॥

चित्तं चेतयितृत्वं प्राप्ते वस्तुनीदं वस्तुवैवमिति तदनुरूपा तज्जातीयागामिन्यपि तत्प्रयो-
जनत्वावधारणरूपा च चेतनाख्यवृत्तिमदन्तःकरणं वाव संकल्पाद्भूयः । तत्साधयति—
यदेति । यदा वै प्राप्तं वस्तिवदमेवेति चेतयतेऽथ तदादानायापहानाय वा संकल्पयते ।
अथ मनस्यतत्त्वादि पूर्ववत् ॥ १ ॥

इतोऽपि तस्य वैशिष्ट्यमित्याह—

तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्ता-
त्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहु-
विदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुर्दुर्द्वयं
वेद यद्वा अयं विद्वान्नेत्थमचित्तः स्यादित्यथ
यद्यल्पविचित्तवान्भवति तस्मा एवोत शुश्रू-
षन्ते चित्तं ह्येषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं
प्रतिष्ठा चित्तमुपास्तेति ॥ २ ॥

तस्मादिति । यस्माच्चित्तं संकल्पादिमूलं तस्माद्यद्यपि बहुविद्बहुशास्त्रादिपरिज्ञा-
नवान्सन्नचित्तो भवत्युक्तचेतयितृत्वसामर्थ्याविहीनो भवति तदाऽप्येन नायमस्ति विद्यमा-

नोऽप्यस्तसम एवेत्याहुर्निपुणाः । यदयं यच्चायं किञ्चिच्छास्त्रादि वेद श्रुतवांस्तदस्य वृथैव । कस्मात् । यद्वै यद्ययं विद्वान्स्यादित्थमेवमचित्तो न स्यात् । अथ यदल्पवि-
दपि चित्तवान्भवति तस्मा एतदुक्तार्थग्रहणायैवोतापि शुश्रूषन्ते श्रोतुमिच्छन्ति । कस्मा-
चित्तमेव हि यस्मादेषां संकल्पादीनामेकमयनमित्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोका-
न्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथमानान-
व्यथमानोऽभिसिध्यति यावच्चित्तस्य गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मे-
त्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्वाव
भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥
इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

स उपासकश्चित्तवान् । बुद्धिमद्गुणैः संचितोल्लोकान् । समानमन्यत् ॥ ३ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।)

ध्यानं वाव चित्ताद्धूयो ध्यायतीव पृथिवी
ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायन्ती-
वाऽऽपो ध्यायन्तीव पर्षता ध्यायन्तीव देव-
मनुष्यास्तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां
प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांशा इवैव ते भव-
न्त्यथ येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवा-
दिनस्तेऽथ ये प्रमदो ध्यानापादांशा
इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्स्वेति ॥ १ ॥
स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो ध्यानं
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्धूय इति
ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

ध्यानं वाव शास्त्राद्देवताद्यालम्बनः प्रत्ययसंतानश्चित्ताद्भूयश्चित्तस्यानेकाग्रतादोषोपह-
तस्यातीतादिफलनिरूपणासामर्थ्यादिकाग्रतारूपस्य ध्यानस्य चेतयितृत्वं प्रति करणत्वात् ।
फलद्वाराऽपि तन्माहात्म्यमाह— ध्यायतीवेति । पृथिव्यादयो ध्यायन्त इव निश्चला
दृश्यन्ते योगीव । सुखबोधमन्यत् । पुनरप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदाह—तस्मादिति ।
यस्माद्ध्यानं महत्त्वहेतुस्तस्माद्य इह लोके मनुष्याणां मध्ये महत्तां धनैर्गुणैर्वा महत्त्वं
प्राप्नुवन्ति धनादिमहत्त्वहेतुं लभन्ते त एव पुरुषा ध्यानापादांशाः, ध्यानस्याऽऽपादनमनुष्ठानं
तेन तत्फललभो लक्ष्यते । तेषामंशो येषामस्ति ते ध्यानापादांशा इव भवन्ति निश्चला
इव लक्ष्यन्ते । अथ पुनर्ये त्वत्पाः क्षुद्राः किञ्चिदपि धनादिमहत्त्वैकदेशप्राप्तास्ते पूर्वो-
क्तविपरीताः कलहिनः कलहशीलाः पिशुनाः परदोषोद्भासका उपवादिन उप समीप
एव परदोषं वदितुं शीलं येषां त उपवादिनश्च भवन्तीत्यर्थः । अधान्वयमृपसंहरति—
अथेति । अथ धनादिनिमित्तमहत्त्ववशादन्यान्प्रति प्रभवन्तीति प्रभवो राजादयो ध्यानापा-
दांशा इवैव ते भवन्तीत्याद्युक्तार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ।)

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं
विजानाति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं
मितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं
राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां
ब्रह्मविद्यां मूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां
सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं
चाऽऽकाशं चापश्च तेजश्च देवाश्च मनुष्या-
श्च पशूश्च वयांसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वा-
पदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च
सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं
चाहृदयज्ञं चान्नं च रसं चेमं च लोकममुं च
विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्स्वेति॥१॥

विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं वाव ध्यानाद्भूयस्तस्य ध्यानकारणत्वात् । ज्ञानस्य महत्त्वं
साधयति—विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानातीत्यादिना ज्ञानमुपास्स्वेत्यतःप्राक्तेनेन । यथार्थ-
ज्ञानं ध्यानकारणं तद्वेदादिकं शास्त्रीयविज्ञानेनैव प्रमाणतया विजानाति । अन्यस्त-
र्कमृज्वर्थम् ॥ १ ॥

स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स
लोकाञ्ज्ञानवतोऽभिसिध्यति यावद्विज्ञानस्य
गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति
विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

स य इति । फलोक्तौ विज्ञानं शास्त्रविषयं ज्ञानमन्यविषयनैपुण्यं तद्वतो लोकांस्त-
द्वत्पुरुषाद्युक्ताँल्लोकान्स उपासकोऽभिसिध्यति प्राप्नोति । समानमन्यत् ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्याष्टमः खण्डः)

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानव-
तामेको बलवानाकम्पयते स यदा बली भव-
त्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन्परिचरिता भवति
परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति
श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति
कर्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी
तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता
बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयांसि च
तुण्वनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं
बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्वेति ॥ १ ॥

स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं त-
त्रास्य यथाकामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्यु-
पास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति बलाद्वाव
भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

बलमन्त्रोपभोगजनितं मनसो विज्ञेयप्रतिभानसामर्थ्यं वाव ज्ञानाद्भूयः । किंच प्रत्यक्षं तस्य ततो भूयस्त्वमित्याह—अपि हीति । विज्ञानवतां शतमप्येको बलवानाकम्पयति चालयतीत्यतो विज्ञानाद्भूयस्त्वम् । अत्र तयोः कार्यकारणभावमुपपादयति—स यदेति । स पुरुषो यदा बली बलवान्भवत्यथोत्थातोत्थानस्य कर्ता भवत्युत्तिष्ठंश्च गुर्वादीनां परिचरिता शुश्रूषायाः कर्ता भवति परिचरंस्तेषामुपसत्ता समीपगोऽन्तरङ्गः प्रियो भवति । उपसीदंश्च गुर्वादेर्द्रष्टा भवति । ततरतदुक्तस्य श्रोता भवति । उपपत्तितस्तस्य मन्ता भवति । ततो बोद्धा तदुक्तस्य निश्चयवाः भवति निश्चित्य तदुक्तार्थस्य कर्ताऽलुष्टाता भवति । ततो विज्ञानादलुष्टानस्य फलानुभविता भवतीत्यर्थः । तस्य माहात्म्यादपि भूयस्त्वमित्याह—बलेन वै पृथिवी तिष्ठतीत्यादि सुबोधम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्याष्टमः अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य नवमः खण्डः ।)

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दश रात्री-
र्नाश्रीयाद्यद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽम-
न्ताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवत्यथान्नस्याऽऽ-
ये द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति
बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्न-
मुपास्वेति ॥ १ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयो बलहेतुत्वादित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति—तस्मादिति । यस्माद्वलस्यान्नं कारणं तस्माद्यद्यपि कश्चिदश रात्रीर्दश दिनानि नाश्रीयात्तर्हि प्रायेण म्रियते । अथवा यद्यपि उ अपि ह जीवेत्तदाऽद्रष्टेत्यादि पूर्वविपरीतं सर्वं भवति । अथ यद्यन्नस्याऽऽये, इति वर्णव्यत्ययेन । आधी, आयश्चाऽऽगमनमन्नस्य प्राप्तिः सा विद्यते यस्याऽऽयी प्राप्तिमान्भवति तदा द्रष्टेत्यादि समानम् ॥ १ ॥

फलमाह—

सं योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकोन्पा-
नवतोऽभिसिध्यति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽ-

स्ति भगवोऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्ती-
ति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

स य इति । उपासकोऽन्नवतो बह्वन्युक्तान्पानवतो बहूदकयुक्तांश्च लोकानभिसि-
ध्यतीत्युभयोर्नित्यसंबन्धात्पानग्रहणम् । समानमन्यत् ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य दशमः खण्डः ।)

आपो वावान्नाद्भूयस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न
भवति व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भवि-
ष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा
भवन्त्यन्नं बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्ता
येयं पृथिवी यदन्तरिक्षं यद्द्यौर्यत्पर्वता यद्दे-
वमनुष्या यत्पशवश्च वयाऽसि च तृणवनस्प-
तयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकमाप एवे-
मा मूर्ता अप उपास्वेति ॥ १ ॥

स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्राति सर्वान्का-
माऽस्तृप्तिमान्भवति यावदूर्पा गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽ-
स्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वाव भूयोऽ-
स्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

आपो वावान्नाद्भूयस्यः, अपामन्नकारणत्वादित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति—तस्मा-
दिति । यस्मादेवं तस्माद्यदा यस्मिन्काले सुवृष्टिः शोभना वृष्टिर्न भवति तदा प्राणा
व्याधीयन्ते । कुतः । कनीयोऽल्पतरमन्नं भविष्यतीत्येतन्निमित्तौत् । यदा सुवृष्टिः सस्यहिता
भवत्यानन्दिनो हृष्टाः प्राणा भवन्ति । कुतः । अन्नं बहु भविष्यतीति । सर्वजगदात्मकत्वा-

दप्यपां भूयस्त्वमित्याह—आप इति । आप एवेमा मूर्तीमूर्तभेदाकारपरिणताः । येयं
पृथिवी यदन्तरिक्षमित्यादि समानम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ।)

तेजो वावाग्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमागृह्याऽऽ-
काशमभितपति तदाऽऽहुर्निशोचति नितपति
वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयि-
त्वाऽथापः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्ची-
भिश्च विद्युद्भिराह्लादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्यो-
तते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव
तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपा-
स्वेति ॥ १ ॥

तेजो वावाग्भ्यो भूयः तेजसोऽप्कारणत्वादित्याह—तदिति । तद्वा एतत्तेजो वायुमा-
गृह्यावष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्याऽऽकाशमभिव्याप्तुवद्यदा तपति तदाऽऽहुर्लौकिकाः । किं
निशोचति संतपति सामान्येन जगन्नितपति देहानतो वर्षिष्यति वै प्रसिद्धमिति । तस्मात्तेज
एव तदुक्तमद्भुतं स्वस्वरूपं पूर्वं प्रथमं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजते । अतस्तेजसो
भूयस्त्वमित्याह । विध्यन्तरेणापि तेजसोऽप्कारणत्वमाह—तदेतदिति । तदेतत्तेज
ऊर्ध्वगाभिर्विद्युद्भिस्तिरश्चीभिश्च तिर्यग्गताभिश्च सहाऽऽह्लादा स्तननशब्दाश्चरन्ति जायन्ते ।
तस्मादेतद्दर्शनाल्लौकिका आहुः । किं विद्योतते स्तनयत्यतो वर्षिष्यति वै प्रसिद्धमिति ।
समानमन्यत् ॥ १ ॥

स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेज-
स्वतो लोकान्भास्वतोऽपहततमस्कानभिसि-
ध्यति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाकाम-
चारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव-
स्तेजसो भूय इति तेजसो वाव भूयोऽस्तीति
तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

स य इति । फलोक्तौ तेजस्वी सन्स उपासवःस्तेजस्वतो बाह्यतेजोवतो भास्वतोऽन्तःप्रकाश-
वतोऽत एवापहततमस्कानपनीतबाह्याध्यात्मिकाज्ञानादितमस्काल्लोकानभिसिध्यतीत्यादि समा-
नम् ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ।)

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्याच-
न्द्रमसाबुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाऽऽ-
ह्वयत्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्या-
काशे रमत आकाशे न रमत आकाशं जायत
आकाशमभिजायत आकाशमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

आकाशो भूताकाशो वाव तेजसो वायुमहिताद्भूतान्वायुमगृह्येत्यनेन सतेजसो वायोरु-
क्तत्वाच्च तस्य पृथग्वक्तव्यत्वमित्यर्थः । भूयस्त्वं साधयति—आकाश इति । आकाश
आकाशान्तर्गतिनौ वै सूर्याचन्द्रमसौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निरित्येतानि तेजोरूपाणि यच्च यदन्त-
र्धीर्ते तत्ततोऽल्पमिति प्रसिद्धियुक्तं तस्य ततो भूयस्त्वमित्यर्थः । इतश्चास्याऽऽकाशस्य
भूयस्त्वमित्याह—आकाशेनेति । आकाशनाऽऽह्वयत्याह्वानं करोति । आहूत्याऽऽ-
काशेन शृणोति । शृण्वतोक्तं चान्य आकाशेन प्रतिशृणोति । सर्वोऽपि लोक आकाशे
रमते क्रीडत्यन्योन्यम् । तथाऽऽकाशे न रमते च बन्धादिविधोगे सति आकाशे जायत उत्प-
द्यते न मूर्ते । तथाऽऽकाशमभिलक्ष्याङ्कुरादि जायते न प्रतिलोममित्यर्थः ॥ १ ॥

स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स
लोकान्प्रकाशवतोऽसंवाधानुरुगायवतोऽभिसि-
ध्यति यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकाम-
चारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगव आकाशाद्भूय इत्याकाशाद्वाव भूयोऽ-
स्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

स य इत्यादि फलोक्तावाकाशवतो वै स उपासको लोकान्प्रकाशवतश्च लोकानसंवाधा-
नन्योन्यर्षाडारहितानुरुगायवतो विस्तीर्णगतिमतश्च लोकानभिसिध्यतीत्यादिसमानम् ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ।)

कार्यकारणभावेनोत्तरोत्तरं व्यापकमुक्त्वेदानीं निमित्तनैमित्तिकभावेन तदाह—

स्मरो वावाऽऽकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव
 आसीरन्न स्मरन्तो नैव ते कंचन शृणुयुर्न म-
 न्वीरन्न विजानीरन्यद्वा वाव स्मरेयुरथ शृणु-
 युरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन्स्मरेण वै पुत्रान्वि-
 जानाति स्मरेण पशून्स्मरमुपास्वेति ॥ १ ॥
 स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं
 तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्यु-
 पास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव
 भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

स्मर इति । स्मरणं स्मरोऽन्तःकरणधर्मो वावाऽऽकाशाद्भूयः । लिङ्गव्यत्ययेन भूयानि-
 त्यर्थः । भूयस्त्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति—तस्मादिति । यस्मात्स्मरणस्य भूयस्त्वं
 तस्माद्यद्यपि बहवः पुरुषा एकत्राऽऽसीरन्तुपविशेयुस्ते तत्राऽऽसीना न स्मरन्तश्चेत्स्युस्तर्हि
 तेऽन्योन्यं भाषितमपि कंचन शब्दं न वै नैव शृणुयुस्तथा मन्तव्यं विज्ञातव्यं वा यदि ते
 न स्मरन्तश्चेत्स्युस्तदा न मन्वीरन्न विजानीरन् । यदा वा ते पुरुषाः श्रोतव्यादि स्मरेयुरथ
 शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन्नित्यर्थः । किंच स्मरेण स्मरणेन वै ममैते पुत्रा इति पुत्रान्वि-
 जानात्यतः स्मरस्य भूयस्त्वात्स्मरमुपास्वेत्याद्युक्तोऽर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ।)

आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेन्द्रो वै स्मरो मन्त्रा-
 नधीते कर्माणि कुरुते पुत्राश्च पशूश्चेच्छत
 इमं च लोकममुं चेच्छत आशामुपास्वेति ॥ १ ॥

आशाऽप्राप्तवत्स्वाकाङ्क्षा वाव स्मराद्भूयसी । कुतः । आशया वै, अन्तःकरणरूढयेन्द्रो

वर्धित आशाविषयं स्मरन्स्मरो भवति । स्मरभूतश्च सन्नृगादीन्मन्त्रानर्धते । अधीत्य तदर्थं च बुद्ध्वा कर्माणि कुरुते तत्फलभूतांश्च पुत्रान्पशुंश्चैच्छते तत्साधनान्यनुतिष्ठति । इमं चामुं च लोकमिच्छते । इहाभुक्तलोकैच्छया क्रमेण लोकसंग्राहकपारलौकिकानि कर्माण्यनुतिष्ठत्याशेद्धः सन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

स य आशां ब्रह्मेत्युपास्त आशयाऽस्य सर्वे
कामाः समृध्यन्त्यमोघा हास्याऽऽशिषो भव-
न्ति यावदाशया गतं तत्रास्य यथाकामचारो
भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव
आशया भूय इत्याशया वाव भूयोऽस्तीति
तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

स य इति फलोक्तौ । आशया ब्रह्मत्वेनोपासितयाऽस्योपासकस्य सर्वे कामाः समृ-
ध्यन्ति समृद्धिं गच्छन्ति । अमोघाः सफला अस्योपासकस्याऽऽशिषः प्रार्थना भवन्ती-
त्यर्थः ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ।)

प्राणो वा आशया भूयान्यथा वा अरा नामौ
समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितं प्राणः
प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय
ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो
भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो
ब्राह्मणः ॥ १ ॥

प्राणो वै सर्वजगद्विधारकः सूत्रभूत आशया भूयान् । तद्दृष्टान्तेन समर्थयति—
यथेति । यथा लोके रथचक्रस्थारा नाभौ रथचक्राभिष्टिकायां समर्पिताः प्रोता एवं यथा-
दृष्टान्तमस्मिद्धिङ्गव्यष्टिसमुदायरूपे मुख्ये प्राणेऽध्यात्मादिरूपेणावस्थिते जीवत्वोपाधिभूते
सर्वं यथा यथोक्तं नामाद्याशान्तमाशापाशविपाशितं स्मृतिनिमित्तसद्भावं जगत्समर्पितम् ।
एतदुक्त्योक्तं प्राणस्य सर्वात्मकत्वं साधयति—प्राणः प्राणेन स्वश्चित्तैव याति स्वतन्त्र-
त्वात् । प्राणः प्राणं स्वात्मानमेव प्राणाय स्वात्मन एव ददात्यप्राणस्य दातृत्वासंभवात् ।

तथा प्राणो ह पिता प्राणो ह माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥

कथमेतदित्यतः पित्रादिशब्दानां प्राणविषयत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह—

स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्व-
सारं वाऽऽचार्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद्भूशमिव
प्रत्याह धिक्त्वाऽस्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै
त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि
स्वमृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्म-
णहा वै त्वमसीति ॥ २ ॥

स यदीति । स यः कश्चिद्यदि पित्रादीनां मध्येऽन्यतमं प्रति भूशमिव किञ्चित्त्वंका-
रादियुक्तं वचनमाह प्रयुज्यतात्तदेनं पार्श्वस्थास्त्वां धिगस्त्वित्याहुः कथयेयुः । कुतः पितृहा
पितृहन्ता वै त्वमसि समानमन्यत् ॥ २ ॥

अथ यद्यन्येनानुत्क्रान्तप्राणादङ्गुलेन समाप्तं
व्यतिषंदहेज्ञैवैनं ब्रूयुः पितृहाऽसीति न मातृ-
हाऽसीति न भ्रातृहाऽसीति न स्वमृहाऽसीति
नाऽऽचार्यहाऽसीति न ब्राह्मणहाऽसीति ॥ ३ ॥

अथैतान्पुत्रादीनुत्क्रान्तप्राणास्त्यक्तेदेहान्यद्यपि शूलेन प्रसिद्धेन कृत्वा समाप्तं समस्य
पुञ्जीकृत्य व्यतिषं व्यत्यस्यावयवान्विभज्य संदेहेद्भस्मी कुर्यात्तथाऽप्येनं क्रूरकर्मापि कुर्वाणं
नैव ब्रूयुः पितृहाऽसीत्यादि समानमन्यत् ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष
एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी
भवति तं चेदङ्गुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति
ब्रूयान्नापह्नुवीत ॥ ४ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

अतः प्राणो ह्येवैतानि पित्रादीनि सर्वाणि भूतानि तस्मात्प्राणो भूयानित्यर्थः । एत-
द्विज्ञानफलमाह—स वा इति । स वै, एष प्राणविश्वं यथोक्तप्रकारेण प्रथमं वाक्यतो
विजानस्तत एवं यथोक्तान्वयव्यतिरेकार्शेपपत्त्या मन्वानश्चिन्तयन्पश्चादेवं यथोक्तं सर्वात्मकं
प्राणं पश्यन्ननुभवन्साक्षात्कुर्वन्नतिवादी नामाद्याशान्तं जगदीत्य वदन्शीलो भवति तमनि-
वादिनं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं तस्य जगतः प्राणात्माऽहमिति बुद्धानां चेद्यदि त्वमति-

वाद्यस्यैतुक्तिमान्भवसीति केचिदब्रूयुस्तर्हि बाढमतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापहृषीतापलापनं न
कुर्यात्तत्करणे हेत्वभावादित्यर्थः ॥ ४ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य षोडशः खण्डः ।)

सर्वोतिशयः प्राण एव नातः परमस्तीति प्रश्नकरणादुपरतं नारदं मत्वा सनत्कुमारो
मिथ्याज्ञानात्प्रच्यावयन्नाह—

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति
सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यं त्वेव
विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास
इति ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

एष त्विति । तुशब्दः प्राणविदतिवादित्वपक्षनिरासार्थः । एष वा एवातिवदति यः
सत्येन सर्वोतिक्रान्तभूमाख्यपरमार्थसत्यविज्ञानतयाऽतिवदति प्राणविदस्तु नामाद्यपेक्षयाऽति-
वादित्वं न निरङ्कुशं तर्हि सोऽहं भगवः सत्येनातिवदान्यतिवदितुमिच्छानीत्युक्तः सन-
त्कुमार आह सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् । इत्युक्तो नारद आह—सत्यमिति । हे भग-
वंस्त्वत्तोऽहं सत्यं विजिज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छेयमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ।)

एवमुक्तो गुरुराह—

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजा-
नन्सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति वि-
ज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भ-
गवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

यदेति । यदा वै सदेव भूमाख्यं परमार्थतः सत्यं ततोऽन्यदनृतमिति विजानात्यथात-

स्तदैव सत्यं वदतीत्यर्थः । एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति—नाविजानन्निति ।
उक्तपरमार्थसत्यं नाविजानन्सत्यं वदति, किंतु विजानन्नेव सत्यं वदति । अतो विज्ञानं
स्वेतदर्थं विजिज्ञासितव्यमित्युक्ते नारद आह—विज्ञानं भगवो विजिज्ञास
इतीति । उक्तोऽर्थः ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ।)

एवमुक्तो ज्ञानस्यापि कारणं गुरुरूपदिशति—

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नाम त्वा विजानाति
मत्स्वेव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति
मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥
इति सप्तमाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

यदा वा इति । मनुत इति मतिर्मननं मन्तव्यविषयेस्तर्कः । समानमन्यत् ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्यैकोनविंशतितमः खण्डः ।)

एवमेव तस्यापि कारणपरम्परामुपदिशति—

यदा वै श्रद्धधात्यथ मनुते नाश्रद्धधन्मनुते
श्रद्धधदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञा-
सितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास
इति ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्यायस्यैकोनविंशतितमः खण्डः ॥ १९ ॥

यदा वै श्रद्धधातीत्यादिना । श्रद्धाऽऽसितव्यबुद्धिस्तां कैरोतीत्यादि समान-
मन्यत् ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्यायस्यैकोनविंशतितमः खण्डः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य विंशः खण्डः ।)

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धधाति नानिस्तिष्ठ-
उद्धृद्धाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्धधाति निष्ठा
त्वेव विजिज्ञासित्व्येति निष्ठां भगवो विजि-
ज्ञास इति ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य विंशतितमः खण्डः ॥ २० ॥

निस्तिष्ठतीति । निष्ठा गुरुशुश्रूषादिः ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य विंशतितमः खण्डः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ।)

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्ति-
ष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञा-
सित्व्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥
इति सप्तमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

करोति । कृतिरिन्द्रियसंयमश्चित्तैकाग्रताकरणं च ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ।)

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं
लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति
सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं
भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥
इति सप्तमाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

यदा वै सुखं भूमाख्यं वक्ष्यमाणं लभते लब्धव्यं मयोति मन्यते, अथ तदा तदुद्देशो
करोति । समानमन्यत् ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्यायस्यद्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ।)

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव
सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं
भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

यो वै भूमा स महान्निरतिशयस्तत्सुखं यतो भूम्नोऽर्वाक्सातिशयत्वादल्पं तस्मिन्नल्पे
सुखं नास्त्यल्पस्याधिकतृष्णाहेतुत्वात् । अतः परमाख्यो भूमैव सुखम् । तस्माद्भूमा त्वेव
विजिज्ञासितव्य इत्यादि समानमन्यत् ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ।)

तल्लक्षणमाह—

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्वि-
जानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृ-
णोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तद-
मृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं स भगवः कस्मिन्प्र-
तिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न
महिम्नीति ॥ १ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्भूमि तत्त्वेनान्यद्वृष्टव्यमन्येन करणेनान्यो द्रष्टाऽनुपश्यति तथा
नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । एतच्चेतरेन्द्रियव्यापारनिषेधोपलक्षणपरम् । तथा च
सकलसांसारिकव्यवहाराभावोपलक्षितं तत्त्वं भूमेति लक्षणार्थः । अथ यत्राविद्याविषयोऽन्योऽ-
न्येनान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं परिच्छिन्नमविद्याकालमाविस्मरदृश्यवत् ।
यो वै भूमा तदमृतमविनाशि । अथ यदल्पं तन्मर्त्यं विनाशीत्यर्थः । सुखत्ववचनाद्भूम्न
आश्रयं पृच्छति—स इति । स एवंलक्षणो भूमा हे भगवो भगवन्कस्मिन्प्रतिष्ठित इति
पृष्ट आह—स्वे महिम्नीति । यदि कचिःप्रतिष्ठामिच्छसि तर्हि स्व आत्मीये महिम्नि
माहात्म्ये विभूतौ प्रतिष्ठितः । यदि वा परमार्थतश्चेदाश्रयं पृच्छसि तर्हि भूमौ न महिम्नि
प्रतिष्ठित आश्रित इति ॥ १ ॥

कथं तर्हि स्वे महिम्नीत्युक्तमित्यतस्तस्य स्वस्वरूपमात्रविषयत्वात् स्वस्वरूपातिरिक्तनिषेधविषयप्रसिद्धमहिमविषयत्वमित्याह—

गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं
दासमार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि
ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित
इति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

गोअश्वमिति । गावश्चाश्वश्च गोअश्वमिह लोके महिमेत्याचक्षते लौकिकाः । तथा हस्तिहिरण्यं दासमार्यं क्षेत्राण्यायतनानि च प्रसिद्धानि महिमेत्याचक्षते तदाश्रितस्तत्प्रतिष्ठितश्च चैत्रामिधो भवति । एवं स्वतोऽन्यमहिमानमाश्रितो भूमेति नाहं ब्रवीमि । अत्र व्यवहितसंबन्धमाश्रित्य हेतुमाह—अन्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति । भूम्नि तु स्वतोऽन्यत्वाभावादित्यर्थः । तथा हि कथं ब्रवीषीत्यत आह—ब्रवीमीति । एवं ब्रवीमीति ह किल सनत्कुमारो होवाचेत्यर्थः ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य पञ्चविंशः खण्डः ।)

कथमित्यपेक्षायामाह—

स एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुर-
स्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्व-
मित्यथातोऽहंकारादेश एवाहमेवाधस्तादहमु-
परिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽह-
मुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥

स एवेति । यतः स भूमैवाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतो वर्तते । अतः स एव भूमैवेदं सर्वं तद्व्यतिरेकेणान्यस्याभावात् । तस्मान्नासौ कचि-
त्प्रतिष्ठित इत्यप्रतिष्ठितत्वे हेतुरुक्तो भवतीत्यर्थः । यत्र नान्यत्पश्यत्यधिकरणाधिकर्तव्य-
निर्देशात्स एवाधस्तादिति च परोक्षनिर्देशाद्द्रष्टृजीवादन्यो भूमेति शङ्का मा भूदिति
भूमानमेवाहमात्मना निर्दिशति—अथात इति । अनन्तरमहमित्येवमाकारेण भूमाऽऽदि-
श्यते निर्दिश्यत इत्यहंकारादेशः । समानम् ॥ १ ॥

अहमिति संघातोऽथ विवेकिमिदंश्यतेऽतस्तस्याऽऽत्मत्वशङ्कां कारयितुमाह—

अथात आत्मादेश एवाऽऽत्मैवाधस्तादात्मो-
परिष्ठादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षि-
णत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति स
वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्ना-
त्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स
स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो
भवति । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते
क्षय्यलोका भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वका-
मचारो भवति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चविंशः खण्डः ॥ २५ ॥

अथात इति । अनन्तरमात्मनैव केवलेन शुद्धेन सत्स्वरूपेणाऽऽदिश्यत इत्यादेशः ।
समानमन्यत् । इदमात्मैवेति पश्यतो जीवन्मुक्तस्य फलमाह—स वेति । स वा एष विद्वान्मनन-
विज्ञानाभ्यां तर्कौपदेशिकरूपाभ्यामेवं यथावद्भूमानं पश्यन्साक्षादनुभवन्नात्मन्येव रमणं यस्येत्या-
त्मरतिस्तथाऽऽत्मक्रीडः । देहमात्रसाधना रतिः स्त्र्यादिबाह्यसाधना क्रीडा । मिथुनं द्वंद्व-
जनितं सुखमानन्दः शब्दादिनिमित्तं सुखम् । एतत्सर्वं बाह्यसाधननिमित्तं यथाऽविदुषो न
तथा विदुषः किं तर्ह्यात्मज्ञाननिमित्तमेवेत्यर्थः । अथ विदेहमुक्तिमाह—स स्वराडिति ।
स विद्वान्पतिते देहे स्वराड्भवति । तस्य स्वराड्भावमापन्नस्य सर्वेषु लोकेषु काम-
चारो यथेच्छाचारो भवतीत्यर्थः । एवं फलोक्तिद्वारा विद्यां स्तुत्वाऽविद्वन्निन्दाद्वाराऽपि
तां स्तौति—अथेति । अथोक्तदर्शनादन्यथा वैशरीत्येन विदुस्तेऽन्यराजानोऽन्यः परो
राजा स्वामी येषां तेऽन्यराजानः क्षय्यलोकाः क्षयिण्णुलोकाश्च भवन्त्यत एवैषामविदुषां
सर्वेषु लोकेष्वकामचारो न यथेच्छाचारो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चविंशः खण्डः ॥ २५ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य षड्विंशः खण्डः ।)

विद्यास्तुत्यर्थमेव विदुषः स्रष्टृत्वमाह—

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं
विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशाऽऽ-
त्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज

आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावा-
वात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमा-
त्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः संकल्प
आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामाऽऽ-
त्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं
सर्वमिति ॥ १ ॥

तस्य ह वा एतस्येत्यारम्य सर्वमितीत्यन्तेन । तस्य प्रकृतस्योक्तदर्शनादिमतो ह वै,
एतस्य स्वाराज्यं प्राप्तस्य विदुष आत्मनः स्वात्मनः सकाशादेव प्राणादेर्नामान्तस्योत्पत्ति-
रभूत्कीडादि सर्वं च व्यवहारजातं चेति । समानमन्यत् ॥ १ ॥

ब्राह्मणोक्ते विद्याफले मन्त्रमपि संवादयति—

तदेष श्लोको न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं
नोत दुःखतां सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्व-
माप्नोति सर्वश इति स एकधा भवति
त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा
चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः शतं च दश चैकश्च
सहस्राणि च विंशस्तिराहारशुद्धौ सत्त्व-
शुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृति-
लम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदित-
कषायाय तमसस्सारं दर्शयति भगवान्सनत्कु-
मारस्तं स्कन्द इत्याचक्षते तं स्कन्द
इत्याचक्षते ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य षड्विंशः खण्डः ॥ २६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

तदिति । तस्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रो भवति । पश्यतीति पश्यो यथोक्तदर्शो
विद्वान्मृत्युं मरणं न पश्यति न रोगं च पश्यति । नोतापि दुःखतां दुःखभावं च
पश्यति । पश्यो विद्वान्सर्वं ह सर्वमेवाऽऽत्मानं पश्यति । अतः सर्वशः सर्वप्रकारेण
सर्वमाप्नोति पूर्णो भवतीति यावादिति । किंच स विद्वान्सृष्टेः प्रागेकधा भवति सृष्टिकाले
पुनस्त्रिधा भवति संहारकाले पुनरेकश्च भवतीत्येवं स्वन्तत्र इत्यर्थः । अपास्या विद्याया अत्र-

भासहेतुमूतान्तःकरणस्य शुद्धिसाधनमुपदिशति—आहारशुद्धाविति । भोक्तुर्मो-
गायाऽऽह्वित इत्याहारः शब्दादिविषयविज्ञानं तस्य शुद्धी रागद्वेषादिदोषैरसंस्पृशस्तस्या-
माहारशुद्धौ सत्त्वस्यान्तःकरणस्य शुद्धिर्विमलता सत्त्वशुद्धौ सत्यां यथावगते भूम्नि ध्रुवाऽन-
वच्छिन्ना स्मृतिः स्मरणं लभ्यते । स्मृतिलाभे च सति सर्वेषामविद्याकृताशेषानर्थासक्त-
पाणां ग्रन्थीनां रागादीनां हृदयाश्रयाणां विप्रमोक्षो विशेषेण प्रमोक्षणं विनाशो भवती-
त्यर्थः । अथाऽऽख्यायिकां श्रुतिः स्वमुखेनैवोपसंहरति—तस्मा इति । तस्मै नारदाय
मृदितो विनाशितो ज्ञानवैराग्यादिद्वारेण कषायो रागद्वेषादिलक्षणो यस्य स मृदितकषाय-
स्तस्मै मृदितकषायाय तमसोऽविद्यालक्षणात्पारं परमार्थतत्त्वं भगवानुत्पत्त्यादिवेत्ता सनत्कु-
मारो दर्शयति दर्शितवान् । तमेव सनत्कुमारं स्कन्दः कार्तिकेय इत्याचक्षते कथयन्ति
तद्विदः । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ २ ॥

सद्विद्याविरहादनेकमाहिमत्रय्यादिविद्याविदो
ह्यासीच्छोकमहार्णवे निपतनं श्रीनारदस्याप्युषेः ।
यं भूमानमवाप्य तत्क्षणमभूच्छोकार्णवोत्तारणं
प्राणान्तेऽष्टशामगम्यममलं तं नैमि सिंहाननम् ।

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीपुरुषोत्तमाश्रमपूज्यपादशि-
ष्यनित्यानन्दाश्रमविरचितायां छान्दोग्यव्याख्यायां
मिताक्षरायां सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।)

दिग्देशगतिशून्यं परमार्थसद्वृत्तं ब्रह्म सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमिति च षष्ठसप्तम-
योरधिगमितमुत्तममध्यमाधिकारिणोरिदानीं मन्दाधिकारिणां देशादिभेदवदेव वस्त्विति बुद्धिर्न
शक्यते सहसा तादृग्ब्रह्मविषया कर्तुमस्तस्ते तावन्मार्गस्था भवन्तु ततः शनैः परमार्थसदधि-
प्राहयिष्यामीति मन्यमाना तद्बुद्धयनुरोधेनैव हृदयपुण्डरीकदेशं सत्यादिगुणजातं मूर्धन्यया
नाख्या गतिस्तत्साधनविशेषा ब्रह्मचर्यादयश्चोपदेष्टव्या इत्यष्टमाध्यायात्मिका श्रुतिः
प्रवर्तते—

अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं देशम्
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वे-
ष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥

अथेति । अथोत्तममध्यमबुद्धीन्प्रति निर्विशेषब्रह्मोपदेशानन्तरं मन्दबुद्धीन्प्रति सवि-
शेषं ब्रह्मोपदिश्यत इत्यर्थः । तत्र तावदुपास्यायतनं निर्दिशति—यदिदमिति । अस्मि-
न्प्रत्यक्षे ब्रह्मोपलब्धिहेतुत्वाद्ब्रह्मणः सदाख्यस्य पुरमिव पुरं शरीरं ब्रह्मपुरं तस्मिन्ब्रह्मपुरे
शरीरे यदिदं प्रसिद्धं दहरमल्पं पुण्डरीकं पुण्डरीकसदृशं वेश्मेव वेश्म हृदयमेवास्मिन्वेश्मन्यन्तर्मध्ये
दहरः सूक्ष्म आकाश इवाशरीरत्वादाकाशोऽव्याकृताख्यस्तस्मिन्नाकाशे ब्रह्माणि यदन्त-
र्मध्ये वक्ष्यमाणं द्यावापृथिव्यादिरूपं तत्तेनाऽऽकाशाख्येन सहाऽन्वेष्टव्यं शास्त्राद्युपायैः ।
अन्विष्य च तद्वाव तदेव साश्रयं द्यावापृथिव्यादि विजिज्ञासितव्यं साक्षात्करणीयमित्यर्थः ।
यद्वा तस्मिन्हृदयपुण्डरीके दहराकाशं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यम् । समानमन्यत् ॥ १ ॥

अस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोद्यं श्रुतिरूपापयति—

तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं
वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र वि-
द्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति
स ब्रूयात् ॥ २ ॥

तं चेदिति । तमेवमुक्तवन्तं चाऽऽचार्यं चेद्यद्यन्तेवासिनो ब्रूयुश्चोदयेयुः । कथम् ।
यद्यस्मिन्नुक्तार्थे ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मास्ति ततोऽपि दहरोऽल्पतर आकाशः । अतः
किं तत्राऽऽकाशो वर्तते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यं न किञ्चन विद्यत इत्यर्थः ।
अत्राऽऽचार्यं श्रुतिर्नियोजयति—स ब्रूयादिति । स आचार्यस्तं प्रति ब्रूयात् ॥ २ ॥

यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय
आकाश उमे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव
समाहिते उमावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसा-
वुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च
नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति ॥ ३ ॥

किम् । अन्तःकरणोपाधिवशाद्दहरोऽपि सन्स्वतस्तु यावान्वा परिमाणतः प्रसिद्धो यो
भौतिक आकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः । अस्मिन् बुद्ध्युपाधिके ब्रह्माकाशोऽन्तरेव
मध्य एवोमे द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी समाहिते सम्यगाहिते । तथोभावग्निश्च वायुश्च
सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि च समाहिताविति प्रत्येकं संबध्यते । तथा यच्च वस्त्वस्याऽऽ-

त्मनो देहवत आत्मीयत्वेनेह लोके वर्तमानमस्ति यच्च नष्टं भविष्यच्च वस्त्वात्मीयत्वे[न]
नास्ति तत्सर्वमस्मिन्ह्याकाशे ब्रह्माणि समाहितं वर्तत एवेति नासादित्यर्थः ॥

अत्रापि शङ्कासमाधाने अवतारयति—

तं चेद्ब्रूयुरस्मि*श्वेदिदं ब्रह्मपुरे सर्व*स-
माहित* सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा
यदैतज्जरा वाऽऽप्नोति प्रध्व*सते वा किं ततोऽ-
तिशिष्यत इति ॥ ४ ॥

तं चेद्ब्रूयुरिति । इदमेवमुक्तवन्तमाचार्यमन्तेवासिनश्चेद्ब्रूयुः किमस्मिन्ब्रह्मपुरे ह
तदुपलक्षितान्तराकाशे ब्रह्माख्ये चेद्यदीदं सर्वं द्यावापृथिव्यादि समाहितं सर्वाणि च स्थाव-
रजङ्गमानि भूतानि सर्वे कामाः काम्यमाना विषयाः समाहिताः । तर्हि यदा यस्मिन्काल एत-
च्छरीरं जरा वा वलीपलितादिलक्षणाऽऽप्नोति प्राप्नोति शस्त्रादिना वृक्कणं प्रध्वंसते वा विस्त्रं-
सते विनश्यति ततो देहनाशात्तदाश्रितं हृदयपुण्डरीकवर्ति ब्रह्मापि नश्यत्येवेति किमतिशि-
ष्यतेऽवाशिष्यते न किंचिदप्यवाशिष्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य
हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहि-
ता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशो-
को विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पो
यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथानुशासनं
यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं
क्षेत्रमागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥ ५ ॥

एवमन्तेवासिभिश्चोदिते स आचार्यो ब्रूयात् । किमस्य देहस्य जरयैतद्यथोक्तमन्त-
राकाशाख्यं ब्रह्म न जीर्यति देहवन्न विक्रियते नाप्यस्य शरीरस्य वधेन शस्त्रादिघातेनैतद्धन्यत
आकाशवत् । यत एतद्ब्रह्मैव पुरं ब्रह्मपुरं सत्यमवितथमत एवास्मिन्ब्रह्मपुर आत्मनि बाहिः
प्रार्थ्यमानाः कामाः समाहिताः । एष चोक्ताकाशो भवतामात्मा स्वरूपम् । तल्लक्षणमाह—
अपहतपाप्मेति । अपहतः पाप्मा धर्माधर्मरूपो यस्य सोऽयमपहतपाप्मा तथा विजरो
विगतजरो विमृत्युर्विगतमृत्युर्विशोको विगतः शोक इष्टादिवियोगनिमित्तमानससंतापो
[यस्य] विजिघत्सः विगताशनेच्छोऽपिपासः पानेच्छारहितः सत्यकामोऽवितथकामस्त-
द्धेतुभूताः संकल्पा अपि सत्या यस्यासौ सत्यसंकल्प इत्यर्थः । एतादृशात्मस्वरूपाज्ञाने
पुण्यफलक्षयोऽस्वातन्त्र्यं चेति वक्तुं तावदस्वातन्त्र्ये दृष्टान्तमाह—यथा ह्रीति । यथा

क्षेत्रेह लोके यथा राज्ञोऽनुशासनं तथा प्रजा अन्वागच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । किं यं यमन्तं प्रदे-
शमभिकामा अर्थिन्यो भवन्ति तं तमेवेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—यमिति । यं जनपदं
देशं यं क्षेत्रभागं वाऽर्थिन्यो भवन्ति तं तमेव जनपदं क्षेत्रभागमुपजीवन्त्युपमुञ्जत
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ पुण्यफलक्षयं सदृष्टान्तमाह—

तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र
पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहाऽऽत्मानम-
ननुविद्य व्रजन्त्येताः*श्च सत्यान्कामाः*स्तेषां*
सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहाऽऽ-
त्मानमनुविद्य व्रजन्त्येताः*श्च सत्यान्कामाः*
स्तेषां* सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तद्यथेति । तत्तत्र दृष्टान्तो यथेह लोके तासामेव स्वाम्यनुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानां
मेवादिकर्मजितो लोकः परार्थिनोपभोगः क्षीयत एवं यथादृष्टान्तमेवामुत्र परलोकेऽप्यग्निहो-
रादिपुण्यकर्मजितो लोकः क्षीयत इत्यर्थः । एतद्दोषद्वयं केषामित्यतस्तद्विषयं दर्शयन्नुक्ताका-
रचारदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह—तद्य इति । तत्तत्रैवं सतीह लोके य आत्मानं यथो-
क्तलक्षणमननुविद्य यथोपदेशमनु स्वसंवेद्यतामकृत्यैतान्यथोक्तानात्मस्थान्कामांश्चाननुविद्य
नजन्त्यस्माद्देहात्प्रयन्ति तेषामविदुषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारोऽस्वतन्त्रता भवति राजानु-
शासनानुवर्तिनीनां प्रजानामिवेत्यर्थः । अथ विदुषां फलमाह—अथेति । अथ ये पुनरिह
श्रेय आत्मानं यथावदनुविद्य तत्स्थान्सत्यान्कामांश्चानुविद्य व्रजन्त्यस्माद्देहात्प्रयन्ति तेषां
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति राज्ञ इवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।)

कामचारत्वमेव दर्शयति—

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो
महीयते ॥ १ ॥

स यदीति । स यथोक्तो विद्वांस्यक्तदेहो यदि पितृलोककामः पितरो जनयित्वा-
रस्त एव सुखहेतुत्वेन भोग्यत्वालोकास्तेषु कामसंबद्धेच्छा यस्य भवति तस्य संकल्पादेव
पितरो मानसा एव समुत्तिष्ठन्त्यात्मसंनन्वितामाप्नुयन्ते तेन पितृलोकेन संपन्नः समृद्धो
महीयते वर्धते महिमानमनुभवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ यदि मातृलोककामो भवति संकल्पादे-
वास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन
संपन्नो महीयते ॥ २ ॥

अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति संकल्पादे-
वास्य भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन
संपन्नो महीयते ॥ ३ ॥

अथ यदि स्वमृलोककामो भवति संकल्पादे-
वास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वमृलोकेन
संपन्नो महीयते ॥ ४ ॥

अथ यदि सखिलोककामो भवति संकल्पादे-
वास्य सखायः समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन
संपन्नो महीयते ॥ ५ ॥

अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति संक-
ल्पादेवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्ध-
माल्यलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ६ ॥

अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति संकल्पादे-
वास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन
संपन्नो महीयते ॥ ७ ॥

अथ यदि गीतवादितलोककामो भवति संक-
ल्पादेवास्य गीतवादिते समुत्तिष्ठतस्तेन गीत-
वादितलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ८ ॥

अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति संकल्पादे-
वास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन
संपन्नो महीयते ॥ ९ ॥

यथोक्तेष्वेव कामचारस्वशङ्कां वारयितुमाह—

यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते
सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन संपन्नो
महीयते ॥ १० ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

यं यमन्तमिति । यं यमन्तं प्रदेशं प्रत्यभिकामो भवति । यं च कामं काम्यमुक्तपि-
त्रादेरन्यदपि कामयते स कामः प्रदेशश्चास्य विदुषः संकल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन संकल्प-
मात्रात्समुत्थेन कामादिसंपन्नो महीयत इत्युक्तार्थः ॥ १० ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।)

यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं प्रति साधकानामुत्साहजननार्थमनुक्रोशन्ती श्रुतिराह—

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां
सत्यानां सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः
प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते ॥ १ ॥

त इम इति । त इम आत्मस्थाः सत्याः कामा अनृतमपिधानं येषां तेऽनृतापि-
धानाः । एतदेव स्पष्टयति—तेषामिति । तेषामात्मस्थानामेव सतां कामानामनृतं मिथ्या-
भूतं रूपादितृष्णाया यथेच्छाचारत्वलक्षणमपिधानमाच्छादकम् । कथमेतदवगम्यत इत्यत
आह—यो यो हीति । हि यस्मादस्याविदुषो य इष्टः पुत्रो भ्राता वेतोऽस्माह्लोका-
स्पैति म्रियते तमिष्टं हृदयाकाशे विद्यमानमपीह लोके पुनर्दर्शनाय कश्चिदिच्छन्नपि
न लभते ॥ १ ॥

अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यश्चान्यदि-
च्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा बिन्दतेऽत्र
ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्य-
थाऽपि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्यु-
परि संचरन्तो न बिन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः
प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न बिन्द-
न्त्यनृतेन हि प्रत्यूहाः ॥ २ ॥

अथ पुनर्ये चास्य विदुषो जीवा इह लोके जीवन्ति ये च प्रेताः संबन्धिनो यच्चान्य-
द्वस्त्रान्नादीह लोक इच्छन्नापि न लभते तत्सर्वमत्र हृदये ब्रह्मणि गत्वा विन्दत इति । उक्तं
निगमयति—अत्र हीति । हि यस्मादत्र हार्दाकाशे ब्रह्मण्यस्य विदुष एते कामाः सत्या एव
वर्तन्तेऽतोऽवगम्यतेऽनृतापिधाननिमित्त एवैषामविद्यावस्थायामलाभो विद्यावस्थायां तदभावेन
लाभस्योक्तत्वादित्यर्थः । सतामप्यलाभं दृष्टान्तेनाऽऽह—तद्यथेति । तत्तत्र दृष्टान्तो यथा
लोकेऽपि हिरण्यनिधिं निक्षेपं निहितं भूमेरधस्तान्निक्षिप्तमक्षेत्रज्ञा निधिक्षेत्रमजानन्तो निधेरुप-
र्युपरि संचरन्तोऽपि निधिं न विन्देयुरेवमेव यथादृष्टान्तमेव सर्वा अविद्यावत्योऽहरहः प्रत्यहं
सुषुप्तिकाल एतं हार्दाकाशाख्यं ब्रह्मैव लोकं गच्छन्त्योऽपि प्राप्नुवत्योऽपि न
विन्दन्ति न लभन्ते । कुतः । अनृतेन मिथ्याज्ञानकृततृष्णाभेदेन प्रत्यूढाः स्वरूपाद्बहि-
ष्कृताः । अतः कष्टमिदं यत्स्वायत्तमपि न लभ्यत इति भावः ॥ २ ॥

नामादाविव हृदये ब्रह्महृत्स्थारोपमात्रमिति शङ्कां वारयति—

स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं
हृद्ययमिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं
लोकमेति ॥ ३ ॥

स वा इति । स वा अपहतपाप्मेति प्रकृत एष आकाशशब्दवाच्य आत्मा हृदि
हृदयपुण्डरीके वर्तत एव । कथमवगम्यत इत्यत आह—तस्येति । तस्यैतस्य हृदयब्रह्मण
एतदेव निरुक्तं निर्वचनम् । किम् । हृद्यन्तरात्मा वर्तत इति । यस्मादेवं तस्माद्धृदयमिति
हृदयनामनिर्वचनप्रसिद्ध्या तत्रास्तीत्यवगम्यत इति भावः । आत्मावगतिकलमाह—अह-
रिति । एवंविद्धृदयमात्मेति जानन्नहरहः प्रत्यहं स्वर्गं लोकं हार्दं ब्रह्मैति प्रति-
पद्यते ॥ ३ ॥

अथ विदुषो मुक्त्यालम्बनं ब्रह्म तादात्म्येन स्तोतुमाह—

अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय
परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत
एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति
तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्य-
मिति ॥ ४ ॥

अथेति । अथ विवेकानन्तरं य एष प्रकृतः संप्रसादः सुषुप्तौ स्वेनाऽऽत्मना सता
संपन्नः सन्सम्यक्प्रसीदतीति संप्रसादो विद्वानस्माच्छरीरात्समुत्थायेदं शरीरं हित्वा शरीरा-
त्मभावनां परित्यज्य परं परमात्मलक्षणं ज्योतिर्ज्ञप्तिरूपमुपसंपद्य स्वास्थ्यमुपगम्य स्वेनाऽऽ-

त्मीयेन रूपेणामिनिष्पद्यते । एष युष्माकमात्मेत्याचार्योऽन्तेवासिम्यो होवाच । किञ्चित्दात्म-
त्वममृतं भूमरूपमेवाभयमत एव ब्रह्म तस्मादुपासनाहमिति भावः । अथोपासनाविधि-
स्तुत्यर्थमुपास्यब्रह्मणो नाम निर्दिशति—तस्येति । तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नामामि-
धानम् । किम् । सत्यमिति ॥ ४ ॥

उपास्यस्तुत्यर्थं नामाक्षराण्याह—

तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतीय-
मिति तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं
तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्य-
महरहर्वा एवंचित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

तानीति । तानि ह वैतानि त्रीणि ब्रह्मणो नामाक्षराणि । कानि । सतीयमिति ।
तकार ईकारानुबन्ध उच्चारणार्थः । तेषामवान्तरभेदमाह—तदिति । तत्र तेषु नामाक्षरेषु
मध्ये यत्सत्सकारस्तदमृतं तकारान्तनिर्देशस्तु सकारस्य सद्ब्रह्मामृतवाचकत्वेनामृतत्वसाध-
नार्थः । अथ यत्ति तकाराक्षरं तन्मर्त्यम् । अथ यद्यं यकाराक्षरं तेन यकाराक्षरेणोभे
पूर्वे अमृतमर्त्याख्ये अक्षरे यच्छत्युपासको नियमयति वशी करोति । कुतः । यद्यस्मादनेन
यकारेणोभे सकारत्तकाराख्ये अक्षरे यच्छति तस्माद्यमित्यर्थः । उपासनाफलमाह—अह-
रिति । एवं ब्रह्मनामनिर्वचनेन नामवतो वेत्तीत्येवंवित् । शेषमुक्तार्थम् ॥ ५ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।)

उक्तं संप्रसादस्वरूपभूतं ब्रह्म पुनर्गुणैर्ब्रह्मचर्यसाधनसंबन्धार्थं स्तौति—

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकाना-
मसंभेदाय नैतं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा
न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे
पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्म-
लोकः ॥ १ ॥

अथेति । अथशब्दः प्रकारान्तरेण स्तुतिप्रारम्भार्थः । य उक्तलक्षण आत्मा स सेतुरिव
सेतुः । तद्वद्विधृतिर्विधरणः सर्वस्य जन्तोर्वर्णाश्रमादिभेदवतो विधारकः । किमर्थमेषां
भूरादिलोकानामसंभेदाय विदारणायाविनाशायेत्यर्थः । सेतुस्वरूपमाह—नैतमिति । एतं

सेतुमात्मानमहोरात्रे न ततः परिच्छेदकरणेन नातिक्रामतो न प्राप्तुतः । अत एव न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं धर्मो न दुष्कृतमधर्मस्तरतीति प्रत्येकं संबध्यते । किंबहुना सर्वेऽहोरात्राद्या उक्ता अनुक्ताश्च पाप्मानोऽतः सदाख्यादात्मनो निवर्तन्ते तमप्राप्यैवेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—अपहतपाप्मा हीति । हि यस्मादेव ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकोऽपहतो गतः पाप्मा धर्माधर्मौ यस्मादित्यपहतपाप्मेत्यर्थः ॥ १ ॥

यथोक्तसेतुप्राप्तौ फलमाह—

तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽपि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥

तस्मादिति । तस्मादान्ध्यादिशरीरवदेव तस्मात्पूर्वशरीरसंबन्धादन्धोऽपि वा एतं सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानन्धो भवति । तथा पूर्वं विद्धो दुःखादिसंबद्धः सन्देहवियोगात्सेतुं प्राप्याविद्धो भवति । तथैव पूर्वमुपतापी रोगाद्युपतापवान्सन्ननुपतापी भवति । किंच यस्माद्ब्रह्मणोऽहोरात्रेण तत्तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा प्राप्य नक्तं तमोरूपमहरेवाऽऽत्मज्योतिरेवाभिनिष्पद्यते संपद्यते । अत्र हेतुमाह—सकृदिति । हि यस्मादेव ब्रह्मैव लोकः सकृत्सदा विभातः स्वेन रूपेण भासमानोऽवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ २ ॥

एतत्फलं विद्यावत्त्वेन केषां सिध्यतीत्यपेक्षायामाह—

तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

तद्य इति । तत्तत्रैवं सति य एवैतं यथोक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण स्त्रीविषयतृष्णात्यागेनोपदेशादनुविन्दन्ति स्वस्वेष्वेष्टामापादयन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोको नान्येषामित्यर्थः । उक्तं फलमुपसंहरति—तेषामिति । तेषां ब्रह्मचर्यवतां ब्रह्मविद्याविदां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युक्तार्थम् ॥ ३ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

कृतविद्यासाध्यं फलमाह—अरश्चेति । इतोऽस्माँल्लोकादारभ्य तृतीयस्यां तृतीयत्वेन व्यवस्थितायां दिवि द्युलोकारूपे ब्रह्मलोकेऽरश्च प्यश्च ह वै प्रसिद्धावर्णवौ समृद्धौ वर्तते । तत्र ब्रह्मलोक ऐरभिराऽन्नं तन्मय ऐरो मण्डस्तेन पूर्णमैरमदीयं तदुपयोगिनां मदकरं दर्पो-
त्पादकं सरोऽस्ति । तत्तत्र ब्रह्मलोकेऽश्वत्थो वृक्षः सोमममृतं खवतीति सोमसवनो वा नामतो वा । तत्तत्रैवापरैर्ब्रह्मचर्यवद्भ्योऽन्यैर्न जीर्यत इत्यपराजिता नाम पूः पुरी हिरण्य-
गर्भस्य वर्तते । तत्रैव च प्रमुणा ब्रह्मणा विमितं निर्मितं हिरण्यं सौवर्णमण्डपमिति शेषः ॥ ३ ॥

तद्य एवैतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके
ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्ते-
षाः सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

तत्तत्रैव चैतावर्णवौ यावरश्च प्यश्चेत्यरण्याख्याबुक्तौ तौ ये ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामे-
वैष व्याख्यातो ब्रह्मलोकस्तेषामेव च सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युक्तार्थम् ॥ ४ ॥

इति अष्टमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।)

अथ ब्रह्मत्रयादिसाधनसंपन्नस्य यथोक्तहृदयब्रह्मोपासकस्य मूर्धन्यया नाड्या गतिं
वक्तुमाह—

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गल-
स्याणिम्लस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य
लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष
शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितः ॥ १ ॥

अथ या इति । अधिकारिणः सफलोपास्तिविधानानन्तर्यमथशब्दार्थः । या एता
वक्ष्यमाणा हृदयस्य हृदयपुण्डरीकाकारस्य संबन्धिन्यो नाड्यस्ताः पिङ्गलस्येति षष्ठ्यत्र
तृतीयार्थे । वर्णतः पिङ्गलेनाणिम्लः सूक्ष्मान्नरसेनार्थात्पूर्णास्तिष्ठन्ति तदाकारा वर्तन्ते ।
तथा शुक्लस्य शुक्लेन नीलस्य नीलेन पीतस्य पीतेन लोहितस्य लोहितेनाणिम्ला रसेन
पूर्णास्तिष्ठन्तीति प्रत्येकं संबन्धद्योतनार्थमिति शब्दः । नाडीगतरसानामेतादृग्वर्णवैचित्र्यं
तु तादृगादित्येज संबन्धादिति वक्तुं तावदादित्यस्य तादृग्वर्णवत्त्वमाह—असौ वा
आदित्यः पिङ्गल इत्यादिना । एतच्छास्त्रादादित्यस्यैतद्वर्णवत्त्वमभ्युपेय-
मित्यर्थः ॥ १ ॥

अस्य नाडीसंबन्धं दृष्टान्तेनाऽऽह—

तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छ-
तीमं चामुं चैधमैवैता आदित्यस्य रश्मय
उभौ लोको गच्छन्तीमं चामुं चामुष्मादादि-
त्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता
आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये
सृप्ताः ॥ २ ॥

तद्यथेति । तत्तत्र दृष्टान्तो यथा लोके महान्विस्तीर्णः पन्था महापथ आततो व्यास
उभौ ग्रामौ गच्छति । उभौ काविमं च संनिहितममुं च विप्रकृष्टमित्युभौ । एवं यथादृष्टा-
न्तमेवैतत्प्रसिद्धा आदित्यरश्मय इमं पुरुषममुं चाऽऽदित्यमुभावुभयत्र गच्छन्ति प्रविष्टा
इत्यर्थः । एतदेव प्रकटयति—अमुष्मादिति । या रश्मय अमुष्मादादित्यमण्डलात्प्रता-
यन्ते संतता भवन्ति ता रश्मय आसु यथोक्तास्वध्यात्मं नाडीषु सृप्ता गताः प्रविष्टाः ।
ये चाऽऽभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः संतानभूतास्ते रश्मयोऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता
गता इत्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तरूपाणां नाडीनां विज्ञानमयस्य स्वापाधिकरणत्वेन स्तुत्यर्थं स्वापमाह—

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न
विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति तं
न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा
संपन्नो भवति ॥ ३ ॥

तदिति । तत्तत्रैवंसति यत्र यस्मिन्काल एतत्स्वप्नं यथा स्यात्तथा सुप्तः सामस्त्येनो-
पसंहृतसर्वकरणवृत्तितः संप्रसन्नः सम्यक्प्रसन्नोऽत एव स्वप्नं स्वप्नप्रत्ययं न विजानाति
नानुभवति तदाऽसौ जीवो यथोक्तासु नाडीषु सृप्तः प्रविष्टो नाडीद्वारा पूर्वोक्तं हृदयाकाशं
सदाख्यं प्राप्तो भवतीति यावत् । तं सता संपन्नं कश्चन न कश्चिदपि पाप्मा धर्माधर्मरूपः
स्पृशति । कुतः । हि यस्मात्तदा सुप्तो तेजसा नाड्यन्तर्गतेन सौरेण परमात्मारूपेण वा संपन्नः
सर्वतो व्याप्तो भवति ॥ ३ ॥

एवं स्तुतनाडीद्वारा गमनं वक्तुं मरणकालं प्रसज्यति—

अथ यत्रैतद्बलिमानं नीतो भवति तमाभित
आसीना आहुर्जानासि मां जानासि मामिति
स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति ताव-
ज्जानाति ॥ ४ ॥

अथेति । नाडीभिरूर्ध्वगमनप्रदर्शनार्थोऽयशब्दः । यत्र यस्मिन्कालेऽबलिमानम-
बलभावं स्वदेहजरादिनिमित्तं कृशीभावमेतन्नयनं यथा स्यात्तथा नीतः प्रापितो भवति तं
मुमूर्षुममितिः सर्वतो वेष्टयित्वाऽऽसीना उपविष्टा ज्ञातय आहुः । किं जानासि मां पुत्रं
जानासि म पितरमिति । स मुमूर्षुर्यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तोऽनिर्गतो भवति
तावज्जानाति ॥ ४ ॥

अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव
रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते स ओमिति वा होद्वा
मीयते स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छ-
त्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरो-
धोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥

अथ प्रारब्धक्षयानन्तरं यत्र यस्मिन्काल एतदुत्क्रमणं यथा स्यात्तथाऽस्माच्छरीरादु-
त्क्रामति । अथ तदैतरेव नाडीषु प्रसृतादित्यरश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते । स यथोक्तदहरविज्ञान-
संपन्न ओमित्याकारेणाऽऽस्मानं मरणकालेऽपि ध्यायन्वा हैवोर्ध्वं वा मीयते गच्छति ।
अविद्वास्तु तिर्यग्गच्छतीत्यभिप्रायो वाशब्दादवगम्यते । स उत्क्रमिष्यन्विद्वान्यावद्यावता
कालेन मनः क्षिपेन्मनसः क्षेपः स्यात्तावता कालेन क्षिप्रमेव गच्छति प्राप्नोति । किमर्थ-
मित्यत आह—एतदिति । एतद्वै खलु प्रसिद्धं ब्रह्मलोकस्य द्वारमतो विदुषां प्रपदनं
प्रपद्यतेऽनेन ब्रह्मलोकमादिस्थलक्षणद्वारेणेति प्रपदनं ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनमविदुषां त्वस्मादा-
दित्यान्निरोधो निरोधनमादित्यप्राप्तिरपि न भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तनाडीविभागे मन्त्रं संवादयति—

तदेष्ट श्लोकः । शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमाय-
न्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भव-
न्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

तदिति । तत्तत्रोक्तेऽर्थ एष श्लोको भवति । हृदयस्य नाड्यः शतं चैका चैकोत्तरं
शतं प्रधानभूतास्तासां नाडीनां मध्य एका नाडी मूर्धानमभिलक्ष्य निःसृता निर्गता । तथा
नाड्योर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति प्राप्नोति । विष्वङ्ङनानागतयोऽन्या नाड्य उत्क्र-
मण उत्क्रान्त्यर्थं संसारप्राप्त्यर्थमेव भवन्ति । द्विरस्यासौ नाडीप्रकरणस्य दहरविद्याप्रकर-
णस्य वा समाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

(अथ प्रमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ।)

अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्येत्याद्युक्तः संप्रसादः कः केन वा साधनेन तस्य परमात्माधिगमोऽधिगम्यमानश्च परात्मा किरूपः कथं वा तस्य वागाद्यतीतस्यावगम इत्येतान्प्रश्नान्निर्णेतुं तावत्प्रजापतिवाक्यमनुवदति—

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशो-
को विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसं-
कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स
सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्य-
स्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजाप-
तिरुवाच ॥ १ ॥

य आत्मेति । योऽपहतपाप्मादिविशेषणको हृदयस्थो ब्रह्मचर्याद्युपलब्धिसाधनक उक्तः स आत्माऽन्वेष्टव्य उपदेशतोऽन्विष्य स विजिज्ञासितव्यः स्वसंवेद्यतामापादयितव्यः । तत्फलमाह—सर्वांश्च लोकानिति । उक्तार्थम् ॥ १ ॥

विद्याया ग्रहणविधिप्रदर्शनार्थां स्तुत्यर्थां वाऽऽख्यायिकामारचयति—

तद्धोमये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त
तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य
सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानि-
तीन्द्रो हैव देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽ-
सुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी
प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥

तदिति । तदेतदुक्तं प्रजापतिवचनं ह किलोमये देवाश्चासुराश्च देवासुरा अनु परम्परया स्वकर्णगोचरापन्नं बुबुधिरे बुद्धवन्तः । ते देवासुरा अन्योन्यं परिषदूचुः । किम् । हन्त यद्यनुमतिर्भवेत्तर्हि प्रजापतिनोक्तं तमात्मानमन्विच्छामोऽन्वेष्टव्यं कुर्यः । यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानाप्नोतीत्युक्त इन्द्रो ह देवानां राजैव विरोचनश्चासुराणां राजा पितरं प्रजापतिं प्रवव्राज प्रगतवान् । कथं तौ हेन्द्रविरोचनावसंविदानौ संवादं मैत्रीमकुर्वाणावेव समित्पाणी समिद्भारहस्तौ प्रजापतिसकाशं समीपमाजग्मतु-
रागतवन्तौ ॥ २ ॥

तौह द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुस्तौ ह
प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्ताववास्तमिति तौ

होचतुर्थ आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः
सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः
स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्य-
स्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो
वचो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्तमिति ॥ ३ ॥

तौ हेन्द्रविरोचनौ गत्वा द्वात्रिंशतं वर्षाणि शुश्रूषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्यमूषतुरुषितवन्तौ ।
तावागताविन्द्रविरोचनौ प्रति ह प्रजापतिरुवाच । किम् । किमिच्छन्तौ किं प्रयोजनम-
भिप्रेत्येच्छन्ताववास्तमुषितवन्तावित्येवमुक्ताविन्द्रविरोचनावूचतुः । किम् । योऽपहतपाप्मे-
त्यादि भगवतो वचो वचनं वेदयन्ते शिष्टा अतस्तमेवभूतमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास्वे-
तिवक्तव्येऽवास्तमितिप्रजापतिवचनानुकर्षणमात्रम् ॥ ३ ॥

तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो
दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेत-
द्ब्रह्मेत्यथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चा-
यमादर्शं कतम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वन्तेषु
परिख्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

तावैवमुक्तवन्ताविन्द्रविरोचनौ प्रति ह प्रजापतिरुवाच । किम् । य एषोऽक्षिणि पुरुषो
द्रष्टा योगिभिर्दृश्यत एष आत्माऽपहतपाप्मादिगुणत्वेनोक्त एतदात्मतत्त्वममृतं भूमारूपमत
एवाभयमत एव ब्रह्मेति एवमुक्तौ । अथशब्दः प्रश्नार्थः । हे भगवो योऽयमप्सु परिख्यायते
परि समन्ताज्ज्ञायते यश्चायमादर्श आत्मनः प्रतिबिम्बाकारः परिख्यायते खड्गादौ चैष
एषां मध्ये भवतोक्त आत्मा कतमः किमन्यतरः किं वा सर्वेष्वेक एवेति पृष्टः प्रजापतिर्यच्चक्षुषि
द्रष्टा दृश्यत इत्युक्त एष स्वहृदयस्थ उ एवाऽऽत्मा सर्वेषु यथोक्तेष्वन्नादिष्वन्तेषु मध्येषु
परिख्यायते दृश्यत इति ह प्रजापतिरुवाचेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ।)

अथ प्रजापतिस्तयोर्विपरीतग्रहणनिवृत्त्युपायमुपदिशति—

उदशराव आत्मानमवेक्ष्यं यदात्मनो न विजा-
नीयस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षांच-

क्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति
तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं
पश्याव आ लोमभ्य आ नखेभ्यः प्रतिरूप-
मिति ॥ १ ॥

उदशराव इति । उदशराव उदकपूर्णशरावादावात्मानमवेक्ष्य यत्तत्राऽऽत्मानं
पश्यन्तौ न विजानीथो युवां तन्मे मम प्रब्रूतमाचक्षीयाथाम् । इति प्रजापतिनोक्तौ ताविन्द्र-
विरोचनौ होदशरावेऽवेक्षाचक्राते अवेक्षणं चक्रतुः । तौ कृतावेक्षणाविन्द्रविरोचनौ ह
प्रजापतिरुवाच । किं पश्यथेत्येवं प्रजापतिना पृष्टौ ताविन्द्रविरोचनौ होचतुः । किम् । हे
भगव आवां यथा नखलोमादिमन्तौ स्वस्तथैवाऽऽवामा लोमभ्यो लोमाभिव्याप्य तथाऽऽ नखे-
भ्य इदं प्रतिरूपं प्रतिबिम्बमूतं स्वयमेवाऽऽत्मानं पश्यावः ॥ १ ॥

तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनौ
परिष्कृतौ भूवोदशरावेऽवेक्षेथामिति तौ ह
साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूवोदशरा-
वेऽवेक्षाचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं
पश्यथ इति ॥ २ ॥

इत्युक्तवन्तावनिवृत्तविपरीतग्रहणौ तौ ह प्रजापतिस्तन्निवृत्त्यर्थं पुनरप्युवाच । किम् ।
युवां साध्वलंकृतौ साधु सुष्ठुलंकारेणालंकृतौ सुवसनौ सुष्ठुस्वपरिधानौ परिष्कृतौ
छिन्नलोमनखौ च भूवोदशरावे पुनरवेक्षेथाम् । इत्युक्तौ तथैव कृतवन्तावित्याह—तौ ह
साध्वलंकृतावित्युक्तार्थेन । तथाकृतवन्तौ तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥

तौ होचतुर्थैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ
सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः सा-
ध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतावित्येष आत्मेति
होषाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृ-
दयौ प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥

एवमुक्तौ तौ होचतुः । किम् । हे भगव आवां साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्व
इतीदमुदाहरणं यथैवमेवेमौ प्रतिबिम्बौ साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतावित्येवं विपरीतमेवो-
क्तवन्ता । प्रजापतिस्तु स्वाभिप्रेतमेवाऽऽत्मानमेष आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद्ब्र-
ह्मेत्येवं विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थमुक्तवानपि केनचिद्दोषेण प्रतिबद्धौ ताविन्द्रविरोचनौ क्रमेण
च्छायातद्धेतुशरीरयोः क्रमेणाऽऽत्मत्वं गृहीत्वा शान्तहृदयौ तृष्टहृदयौ कृतार्थबुद्धौ प्रवव्रज-

तो हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाचानुपलभ्याऽऽत्मा-
नमननुविद्य ब्रजतो यतर एतदुपनिषदो भवि-
ष्यन्ति द्वा वाऽसुरा वा ते परामविष्यन्तीति
स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम
तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचाऽऽत्मैवेह मह्य्य
आत्मा परिचर्य आत्मानमेवेह मह्यन्नात्मानं
परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेति ॥४॥

तौ हेन्द्रविरोचनौ दूरं गच्छन्तावन्वीक्ष्याऽऽलक्ष्यापहतपाप्मत्वादिबचनवदेतदप्यनयोः
श्रवणगोचरमेप्यतीति मत्वा प्रजापतिरुवाच । किम् । अनुपलभ्य यथोक्तमात्मानं शास्त्राचा-
र्याभ्यामज्ञात्वाऽननुविद्य स्वप्रत्यक्षतां चाकृत्वा विपरीतनिश्चयौ भूत्वैताविन्द्रविरोचनौ
ब्रजतो गच्छेयाताम् । अतो यतरे ये केचन देवा असुरा वा एतदुपनिषद आभ्यां या गृही-
ताऽऽत्मविद्या छायातदाश्रयदेहविषया सेयमुपनिषदेषां देवानामसुराणां वा त एतदुपनिषद
एवंविज्ञाना एतन्निश्चया भविष्यन्ति ते पराभूता भविष्यन्तीत्युक्तं प्रजापतिवाक्यं श्रुत्वा
स्वगृहं गच्छन्त्योऽसुरराजः स शान्तहृदय एव सान्विरोचनोऽसुराञ्जगाम । गत्वा च
तेभ्योऽसुरेभ्य एतां शरीरात्मबुद्धिरूपामुपनिषदं प्रोवाच । देहमात्र एवाऽऽत्मा पित्रोक्त
इशुवाचोक्तवानतो भवद्विरपि प्रजापतिनोक्त आत्मैव देह एवेह लोके मह्य्यः पूजनीयस्तथा
परिचर्यः परिचरणीयः सेवनीय एवमात्मानं देहमेवेह लोके मह्यन्नात्मानमेव परिचरंश्चोभौ
लोकाववाप्नोति । कौ । इमं च लोकममुं च परलोकमित्युभावित्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्धानमयजमानमाहु-
रासुरो बतेत्यसुराणां ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं
भिक्षया वसनेनालंकारेणोति सः स्कुर्वन्त्यतेन
ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

यस्मादेवमसुरसंप्रदायोऽद्याप्यनुवर्तते । तस्माद्देहात्मवादस्याप्यासुरत्वादद्यापि लोकेऽद-
दानं यथा विभागमन्नादेरदानशीलमश्रद्धानं सत्कार्येषु श्रद्धारहितमयजमानमयजनस्वभा-
वमासुरः खल्वयं बतेति खिद्यमानाः शिष्टा आहुः । कृतो हि यस्मादसुराणामेषा श्रद्द-
धानतादिलक्षणोपनिषद्विज्ञानमित्यर्थः । प्रकृतोपनिषत्कार्यमाह—प्रेतस्येति । एतदुप-
निषदा संस्कृताः प्रेतस्य मृतस्य शरीरं कुणपं भिक्षया गन्धमाल्यादिलक्षणया वसनेन

वस्त्राच्छादेननालंकारेण ध्वजादिना संकुर्वन्त्यनेन कुणपसंस्कारेणामुं परलोकं जेष्यन्तो
षयमिति मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य नवमः खण्डः ।)

एवं स ह शान्तहृदय इत्यनेन विरोचनगतं विशेषं दर्शयित्वेन्द्रगतं तमाह—

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव
खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो
भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत
एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्नामे स्नामः
परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशम-
न्वेष नश्यति ॥ १ ॥

अथ हेन्द्र इति । अथशब्द इन्द्रगतविशेषकथनार्थः । इन्द्रो ह दैव्या संपदा
युक्तत्वात्प्रजापतिवचनं पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्देवानप्राप्यैवैतद्वक्ष्यमाणं छायात्मनि स्वात्म-
ग्रहणानिमित्तं भयं दोषं ददर्श । तदेव प्रकटयति—यथैवेति । यथैव खल्वस्मिञ्छरीरे साध्व-
लंकारेणालंकृतेऽयं छायात्माऽपि साध्वलंकृतो भवति । सुवसने सुवसनयुक्ते सुवसनः परि-
ष्कृते नखलोमादिच्छिन्ने च परिष्कृतो नखलोमादिरहितो भवत्येवमेव देहस्य नखाद्यपगमे
छायात्मनोऽपि तदपगमवदस्मिञ्छरीरेऽन्धे सति च्छायात्माऽप्यन्धो भवति । तथा स्नाम
एकनेत्रे देहे सति छायात्मा स्नामः परिवृक्णे छिन्ने हस्ताद्यवयवे देहे छायात्माऽपि परि-
वृक्णः । किचास्यैव देहस्य नाशमन्वेष छायात्मा नश्यति ॥ १ ॥

नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति स समित्पाणिः
पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरुवाच मघवन्य-
च्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्धं विरोचनेन
किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच यथैव
खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते
साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परि-
ष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो
भवति स्नामे स्नामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽ-
स्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति
नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

अतो नाहमत्रार्तिमञ्छायात्मदर्शने भोग्यं फलं पश्यामीत्येवं छायादर्शने दोषमध्यवस्य
स इन्द्रः समित्पाणिः समिद्धारहस्तो ब्रह्मचर्यं वस्तुं पुनरेयायाऽऽगतवान् । तमागतमिन्द्रं
प्रजापतिरुवाच । किम् । हे मघवन्यद्यादि त्वं शान्तहृदयो विरोचनेन सार्धं प्राव्राजीः
प्रगतवानसि तर्हि किं किमिच्छन्पुनरागमस्तवाऽऽगमनमित्युक्तः स इन्द्रो होवाचेत्यादि
पश्यामीत्यन्तमुक्तार्थम् ॥ २ ॥

एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽ-
नुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षा-
णीति स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास
तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

एवमेवैष यथा त्वयैष छायात्मा विनाशित्वादिधर्मकत्वेनोक्तस्तथैव हे मघवन्निति होवाच ।
५ तं त्वेव यत्पूर्वं मयाऽक्षयादौ द्रष्टृत्वेनोक्तस्तमेवाऽऽत्मानं भूयः पुनरप्यनुव्याख्यास्यामीत्यतस्त्वं
वसापराणि द्वात्रिंशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्यं दोषक्षपणायेत्युक्तः स इन्द्रोऽपराणि द्वात्रिंशतं
वर्षाण्युवास । तस्मा एवमुषितवतेऽप्रज्ञातमात्मानमुवाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य दशमः खण्डः ।)

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति हो-
वाचैतदमुमतमयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः
प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श
तद्यद्यपीदं शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति
यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥

कथं य उक्तलक्षण एष स्वप्ने महीयमानः स्त्र्यादिभिः पूज्यमानश्चरति स्वप्नभो-
ननुभवत्येष आत्मेत्युक्तार्थम् । एवमुक्तः स हेन्द्रः शान्तहृदयः प्रवव्राजेत्युक्तार्थम् ।
कथं दोषदर्शनं वृत्तमित्यत आह—तद्यद्यपीति । तद्यद्यपीदं शरीरमन्धं भवति तथाऽ-
प्ययं स्वप्नात्माऽप्यनन्धो भवति । तथा यदीदं शरीरं स्रामभेकनेत्रविकलं भवति तथाऽपि
सोऽस्त्रामश्च भवति । न वै नैवैष स्वप्नात्माऽप्यस्य देहस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥

न वधेनास्य हन्यते नास्य साम्येण सामो
 भ्रन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भव-
 त्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥
 स समित्पाणिः पुनरेयाय त* ह प्रजापतिरु-
 वाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः किमि-
 च्छन्पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं
 भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि
 साममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥
 न वधेनास्य हन्यते नास्य साम्येण सामो
 भ्रन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भव-
 त्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येव-
 मेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्या-
 ख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति
 स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै
 होवाच ॥ ४ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

नास्य शरीरस्य वधेन स हन्यते नास्य शरीरस्य साम्येण चक्षुरादिगतस्त्वत्वेनायं
 छायात्मवत्स्रामो भवति तथाऽपि त्वेनं स्वप्नदृशं केचन भ्रन्त्येव । एवकार इवार्थे । तथा
 विच्छादयन्तीव हस्तादयो विद्रावयन्तीव तथाऽप्रियं पुत्रादिमरणनिमित्तं वेत्तेव ज्ञातेव भव-
 त्यपि च रोदितीव । अतो नाहमत्र स्वप्नात्मज्ञानेऽपि भोग्यं पश्यामीत्येवं विचार्य स इन्द्रः
 समित्पाणिरित्याद्युक्तार्थम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

(अथाष्टमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ।)

तद्यत्रैत्सुतः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजा-
 नात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतममयमेतद्भ-
 ह्येति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव
 देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेव* संप्रत्या-
 त्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि

भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र
भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥

योऽक्षिणि द्रष्टा स्वप्ने च महीयमानश्चरति तद्यत्रैतत्सुप्त इत्याद्युक्तार्थम् ॥ १ ॥

स समित्पाणिः पुनरेयाय त* ह प्रजापतिरुवाच
मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पु-
नरागम इति स होवाच नाह खल्वयं भगव
एव* संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो
एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति
नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

एवं प्रजापतिनाऽऽगमनप्रयोजनं पृष्ठः सुप्तेऽपि दोषं दृष्टवानित्याह—स होवाच
नाहेति । स इन्द्रो होवाच । किम् । नाह नैव खल्वयं सुषुप्तस्थोऽप्यात्मैव जाग्रदवस्था-
त्मवत्संप्रतीदानीं चाऽऽत्मानं जानाति नैवं जानाति । कथम् । अयमहमस्मीत्यात्मानं
जानाति नो एवेमानि नैवेमानि प्रसिद्धानि भूतानि च जानात्यतोऽयं सुषुप्त आत्माविना-
शमेवापीतो गतो भवति विनष्ट इव भवत्यतो नाहमत्र सुषुप्तेऽपि भोग्यं पश्यामीत्यादि
समानम् ॥ २ ॥

ब्रह्मचर्यवर्षाण्येकीकृत्याऽऽह—

एवमेवैष मघवान्निति होवाचैतं त्वेव ते
भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्ब्र-
सापराणि पञ्च वर्षाणीति स हापराणि पञ्च
वर्षाण्युवास तान्येकशत* संपेदुरेतत्तद्यदाहुरे-
कशत* ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्म-
चर्यमुवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

तानीति । तानीन्द्रब्रह्मचर्यवर्षाण्येकशतमेकाधिकं शतं संपेदुः संपन्नानि । अस्याः
संख्यायाः श्रुतिः स्वमुखेनैतिह्यत्वं विद्यास्तुत्यर्थमाह—एतदिति । यदेवं वृत्तं तदेतदाहुः
शिष्टाः । किम् । एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास । तस्मै मृदितक-
षायायेन्द्राय स्थानत्रयदोषसंबन्धरहितमात्मस्वरूपमवहतपाप्मादिलक्षणमुवाच । अतो महदे-
तज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ।)

कार्यकारणशरीरपरिवेष्टितौ विश्वतेजसावुक्तौ कारणमात्रप्रतिबद्धश्च प्राज्ञो व्याख्यातः
संप्रत्यशरीरं तुरीयमुपदेष्टुं सशरीर एव विशेषज्ञानवान्भवत्यशरीरस्य तु तदभावात्तव विनाश-
भ्रमो न विनश्यतीत्यभिप्रेत्य शरीरं निन्दति—

मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना तद-
स्यामृतस्याशरीरस्याऽऽत्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै
सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः
प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न
प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

मघवन्निति । हे मघवन्निदं दृश्यमानं वै प्रसिद्धं शरीरं मर्त्यं विनाशि सन्मृत्युनाऽऽत्तं
व्याप्तं प्रस्तामिद्युक्ते त्रासेन वैराग्यं भवतीत्येतदर्थं पुनरुक्तम् । तच्छरीरमस्य संप्रसाद-
स्यामृतस्य मरणादिदेहेन्द्रियादिधर्मवर्जितस्याशरीरस्य तच्च वाय्वादिवदमूर्तत्वादियुक्त-
स्याऽऽत्मनोऽधिष्ठानं भोगस्येति शेषः । यद्वा जीवरूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठ-
त्यस्मिच्छरीर इत्यधिष्ठानमेवंभूतं शरीरं विद्यते यस्य स्वभावतोऽशरीरस्यापि सोऽशरीरः
सन्प्रियाप्रियाभ्यां सुखदुःखाभ्यामात्तो व्याप्तो वै प्रसिद्धम् । तामेवोपपादयति—न वा इति ।
नैव सशरीरस्य सतोऽविवेकाप्रियाप्रिययोः संततिरूपयोरपहतिर्विनाश उच्छेदोऽस्ति ।
एवमज्ञस्य देहसंबन्धद्वारा संसारित्वमुक्त्वा तस्यैव विद्यावतो देहसंबन्धनिवृत्तिद्वारेण मुक्तिं
दर्शयति—अशरीरमिति । अशरीरं निवर्तितसशरीरभ्रमं वाव एव सन्तं नैव प्रियाप्रिये
स्पृशतः ॥३१॥

अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत्स्तनयित्पुरशरीराण्ये-
तानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं
ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥२॥

न विद्यते पाण्यादिमच्छरीरं यस्येत्यशरीरो वायुरभ्रं विद्युत्स्तनयित्पुरित्येतान्यशरीराणि
तत्तत्रैवं वाय्वाद्रीनामशरीरत्वे सति यथैतानि वाय्वादिभूतानि पूर्वमाकाशैकतां गतानि सन्ति
पश्चादमुष्माद्भौतिकादाकाशात्समुत्थाय परं प्रकृष्टं ग्रैष्मं सावित्रं ज्योतिरुपसंपद्य प्राप्य
स्तिमितभावं हित्वा स्वेन स्वेन रूपेण पुरोवातपर्वतज्योतिर्लितागार्जितादिलक्षणेन
वाय्वादयः क्रमेणाभिनिष्पद्यन्तेऽभिनिष्पत्तिमापद्यन्ते ॥ २ ॥

एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं
ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते स
उत्तमपुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्नममाणः
स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनः
स्मरन्निदः शरीरं स यथा प्रयोग्य आच-
रणे युक्त एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो
युक्तः ॥ ३ ॥

।थादृष्टान्तमेवैष संप्रसादो जीवोऽविद्यावस्थायां शरीरसाम्यमापन्नः केनविदाचार्येण
नास त्व देहादिधर्मा किंतु तत्त्वमसीत्येवं प्रतिबोधितः समस्ताच्छरीरात्समुत्थाय देहात्मभा-
वनां हित्वा परं परमात्मलक्षणं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेनाऽऽत्मीयेन रूपेणामिनिष्पद्यत इत्युक्ता-
र्थम् । अभिनिष्पद्यमानस्य स्वरूपमाह—स उत्तमः पुरुष इति । स एवमभिनिष्पन्नः
संप्रसाद उत्तमश्चासौ पुरुषश्चोत्तमपुरुषो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्येकेश्वर्यः । आत्मज्ञानस्तुत्ये-
विदुषः समाचारमाह—स तत्रेति । स संप्रसादः सर्वात्मभूतस्तत्र स्वात्मानि पर्येति पर्यटति ।
किं कुर्वन् । किंचिदिन्द्राद्यात्मना जक्षन्विषयान्मक्षयन्हसन्वा कचिद्ब्रह्मलोके मानसैः पित्रा-
दिभिः क्रीडंस्तथा मानसैरेव रूपादिभिर्वा यानैर्वा रथादिभिर्ज्ञातिभिर्वा रममाणश्च मनसैव
नोपजनं स्त्रांपुंसयोरन्योन्यसमागमाज्जातमुपजनमिदं स्थूलं शरीरं न स्मरन्नस्मरंस्तस्य दुःखहेतु-
त्वादितीत्यर्थः । अथास्य लिङ्गोपाधिकं स्वरूपं सदृष्टान्तमाह—स यथेति । स प्रयोग्यः
प्रयोज्यत इति प्रयोग्योऽश्वादिर्यथा लोक आचरति गच्छत्यनेनेत्याचरणो रथादिस्तस्मिन्नि-
युक्त एवं यथादृष्टान्तमेवास्मिन्स्थूलशरीरेऽयं प्राणो लिङ्गाख्यस्तदुपाधिकः प्राज्ञो रथित्वेन
युक्त ईश्वरेण नियुक्तः ॥ ३ ॥

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः
पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति
स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्या-
हराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ
यो वेदेदं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय
श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

अथानन्तरं यत्र संसारदशायां यदैतत्प्रसिद्धं चक्षुराकाशं कृष्णतारोपलक्षितं देह-
च्छिद्रमनुविषण्णमनुषक्तमनुगतं तदा शरीरश्चक्षुषि भवश्चाक्षुषः पुरुषः पूर्वं प्रजापत्युपदिष्टो
दर्शनाय रूपाद्युपलब्धिनिमित्तं चक्षुश्चक्षु इति व्युत्पत्तेः । अथ यो वेदेदं वस्तु जिघ्राण्यस्य
गन्धं विजानीयामिति यो वेद स आत्मा गन्धाय गन्धविज्ञानाय घ्राणं जिघ्रतीति व्युत्पत्तेः ।

अथेदं वस्त्वभिव्याहाराणि वदिष्यामीति यो वेद स आत्माऽभिव्याहारायाभिव्याहरणाक्रियासिद्धये वागिन्द्रियं भवति वक्तीति व्युत्पत्तेः । अथ यो वेदेदं वाक्यं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रं शृणोतीति व्युत्पत्तेः ॥ ४ ॥

अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य
दैवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा
मनसैतान्कामान्पश्यन्नमते य एते ब्रह्म-
लोके ॥ ५ ॥

अथ यो वेदेदं मन्वानीति केवलमनसैव मन्वानि जानामीति यो वेद स आत्मा मनो मनुत इति व्युत्पत्तेः । तच्च मनोऽस्याऽऽत्मनो दैवमप्राकृतं चक्षुर्व्यवहितादिज्ञानहेतुत्वात् । स वा एष स्वरूपमापन्नो मुक्त एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान्कामान्पश्यन्नमते क्रीडते । कान्कामानिति । य एते ब्रह्मलोके, ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तस्मिन् य एते संकल्पमात्रेण लभ्या इत्युक्तास्तानित्यर्थः ॥ ५ ॥

न केवलमेवमिन्द्र एव प्रजापत्युपदेशात्कृतार्थोऽभूर्त्किंत्वन्येऽपि देवा इन्द्राच्छ्रुत्वाऽऽत्म्यनमुपास्य तथा बभूवुरित्याह—

तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्ते-
षां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः
स सर्वाश्च लोकानाप्नोति सर्वाश्च कामा-
न्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह
प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

तं वा एतमिति । तं वै इन्द्राय प्रजापतिनोक्तमेतमिन्द्रोक्तमात्मानं देवा अद्यत्वेऽप्युपासते । तस्मादुपासना च तेषां देवानां सर्वे लोका आप्ताः प्राप्ताः सर्वे च कामा आप्ता इत्यर्थः । ननु युक्तमेतत्फलं देवानां महाभाग्यत्वाच्च चाऽऽधुनिकानां कलिकालवर्तिनां मनुष्याणामित्यत आह—स सर्वानिति । यः कश्चित्पुमानिन्द्रादिवत्तत्पुत्ररूपमात्मानमाचार्यादिभ्योऽनुविद्य जानाति स्वयंवेद्यतामापादयति, स इदानींतनोऽपि

सर्वाश्च लोकानामोति सर्वाश्च कामानामोतीति ह प्रजापतिरुवाच । द्विरभ्यासो ब्रह्मात्मैकव-
ज्ञानप्रकरणसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ।)

उक्तदहरविद्यायाः शेषभूतजपादिविधानार्थं मन्त्रानाह—

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्येऽश्व
इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मु-
खात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्म-
लोकमभिसंभवामीत्यभिसंभवामीति ॥ १ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

श्यामादित्यादिना । श्यामवदत्यन्तं दुःखग्राह्यत्वाच्छ्यामं हार्दं ब्रह्म ध्यानेन
ज्ञात्वा तस्माच्छ्यामाद्वादीद्ब्रह्मणः सकाशाच्छबल इव शबल उक्ताख्यानेकमिश्रितत्वा
द्ब्रह्मलोकः शबलस्तं प्रपद्ये गच्छेयम् । कुत इत्यपेक्षायामाह—शबलादिति
यस्मादहं शबलाद्ब्रह्मलोकानामरूपव्याकरणतया श्यामं हार्दभावं प्रपद्ये प्रपन्नोऽस्मि तस्मात्तमे
प्रकृतरूपं शबलं प्रपद्ये इत्यर्थः । तत्प्राप्तिमनेकदृष्टान्तेनाऽऽह—अश्व इवेति । यथाऽश्वे
रोमाणि लोमानि विधूय कम्पनेन श्रमं पांस्वादि च रोमतोऽपनीय निर्मलो भवत्येवं हार्दब्रह्म
ज्ञानेन पापं धर्माधर्मरूपं विधूयापनीय चन्द्र इव यथा राहुग्रस्तश्चन्द्रो राहोर्मुखात्प्रमुच्य
भास्वरो भवत्येवं शरीरं धूत्वा प्रहायेहैव ध्यानेन कृतात्मा कृतकृत्यः सन्नकृतं नित्यं
ब्रह्मलोकमभिसंभवामीति । इतिशब्दो ध्यातुर्ध्यानसमाप्त्यर्थः । द्विर्वचनं मन्त्रसमा-
प्त्यर्थम् ॥ १ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ।)

दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्युक्ताकाशशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वमुपपादयति—

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यद-
न्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा प्रजापतेः सर्वा
वेहम प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां

यशो राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि
स हाहं यशसां यशः इयेतमदत्कमदत्क* इयेतं
लिन्दु माऽभिगां लिन्दु माऽभिगाम् ॥ १ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

आकाश इति । आकाश इवाऽऽकाशोऽऽयाकृताख्यो वा एव नाम प्रसिद्धो नाम-
रूपयोर्जगद्बीजयोर्विर्बहिता निर्वोढा व्याकर्ता । ते नामरूपे यदन्तरा यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा
मध्ये वर्तते तद्ब्रह्म तच्च ब्रह्मामृतं स एव च सर्वभूतानामात्मेत्यपरोक्षमेवेत्यर्थः । एवं दाशि-
तोपास्यस्वरूपोपासकस्य प्रार्थनामन्त्रमाह—प्रजापतेरिति । प्रजापतेश्चतुर्मुखस्य सभां
परिषदं वेश्म च प्रपद्ये गच्छेयम् । यश आत्मा वाऽहं भवामि । तदेव विशिनष्टि—
ब्राह्मणानामित्यादिना । ब्राह्मणादीनां यशो देहेन्द्रियादिलक्षणमनुप्रापत्सि प्राप्स्यामि
प्राप्तुमिच्छामि तेषां देहेन्द्रियादीनामात्मा भवामीति यावत् । उक्तमेव स्वयं परामृशति—
स हाहं यशसां यश इति । सोऽहं यशसां देहेन्द्रियादिलक्षणानां यश आत्मा ।
उक्तप्रार्थनाप्रयोजनमाह—श्वेतमिति । श्वेतं रोहितं खां चिह्नं योनिशब्दितम् । किल-
क्षणमदत्कं दन्तरहितमप्यदत्कं मक्षयित्वा तत्सेविनामेवभूतं श्वेतं लिन्दु पिच्छिलमशुद्धं
तदेवंलक्षणं स्त्रीचिह्नमहं माऽभिगां माऽभिगच्छेयम् । तदभिगमनस्य गर्भवासलक्षणस्यात्यन्ता-
नर्थहेतुत्वं ज्ञापयितुं पुनर्वचनमित्यर्थः ॥ १४ ॥

इति अष्टमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ।)

उक्तविद्यायाः पुरुषोत्प्रेक्षारूपाशङ्कान्मुदासार्थमनादिपरम्परागतत्वमाह—

तद्धेतुब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे
मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथा-
विधानं गुरोः कर्मातिशेषेणामिसमावृत्य कु-
टुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मि-
कान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठा-
प्याहि*सन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स

खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते
न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषद्यष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

ॐ । आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः
श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं
ब्रह्मोपनिषदं माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म
निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु
तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि
सन्तु ते मयि सन्तु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

तद्धेतुदिति । तदेनत्ससाधनमात्मज्ञानं ह किल तद्वाचकं संदर्भं ब्रह्मा हिर-
यगर्भः प्रजापतये विराडात्मन उवाच । प्रजापतिर्मनवे स्वपुत्राय । मनुः प्रजाभ्य
उवाचेत्यर्थः । एवं समोषितैर्ब्रह्मविद्यासाफल्यवत्कर्मणोऽपि तदविद्वत्संतोषार्थमाह—
आचार्यकुलादिति । गुरोर्त्यत्कर्म कर्तव्यं तत्कृत्वा तदतिशेषेण कालेन यथावि-
धानं स्मृत्युक्तप्राङ्मुखत्वाद्यध्ययनविधानमनतिक्रम्याऽऽचार्यकुलात्सार्थं वेदमधीत्याभिसमा-
वृत्य धर्मजिज्ञासां परिसमाप्य गुरुकुलान्वित्य दारानाहृत्य कुटुम्बे गार्हस्थ्ये कर्मणि
स्थित्वा शुचौ देशे समासीनः स्वाध्यायं वेदमधीयानः पठमानो धार्मिकान्धर्मयुक्तान्पु-
त्रान्निश्यान्श्च विदधद्भार्मिकत्वेन तान्नियमयन्नात्मनि स्वहृदये हार्दे ब्रह्मणि सर्वे-
न्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्योपसंहृत्य तीर्थेभ्यः शास्त्रानुज्ञातविषयेभ्योऽन्यत्र सर्वाणि स्थावरज-
ङ्गमानि भूतान्यर्हिसन्नपीडयन्वर्तते स खल्वधिकृतः कुटुम्ब एव यथोक्तेन प्रकारेण यावदा-
युषं यावज्जीवं वर्तयन्देहान्ते ब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भाख्यमभिसंपद्यते प्राप्नोति न च
पुनस्ततो ब्रह्मलोकान्महाप्रलयात्पूर्वकाल आवर्तते । महाप्रलयानन्तरं च पुनरावर्तते एव ।
कार्यब्रह्मप्राप्तत्वात् । द्विरभ्यास उपनिषद्विद्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

यन्मह्यादिकमाश्रितं बहुगुणं खं ब्रह्मचर्यादिभि-
 र्युक्तो हृद्यवरुध्य भूर्धगतया नाड्याऽथ सौत्रं पदम् ॥
 कामं क्रीडति यत्तुरीयममलं सैकं शताब्दं गुरौ
 स्थित्वा देवपतिर्बुबोध तदहं ध्याये नृसिंहाभिधम् ॥
 कार्यब्रह्मपदान्ततुङ्गफलवद्ध्यानप्रभेदाचलं
 विश्वोद्भूतिविभूतिवादविलसद्बीचीतरङ्गाकुलम् ॥
 दैन्यं मुञ्चत भो जना गुरुतरिं त्वारोहतालं श्रमै-
 र्गाहन्तामनवद्यद्वयमणये छान्दोग्यरत्नाकरम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीपुरुषोत्तमाश्रमपूज्य-
 पादशिष्यनित्यानन्दाश्रमविरचितायां छान्दोग्यव्या-
 ख्यायां मिताक्षरायामष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।
 नित्यानन्दकृतमिताक्षराव्याख्यासमेता

छान्दोग्योपनिषत्समाप्ता ।
